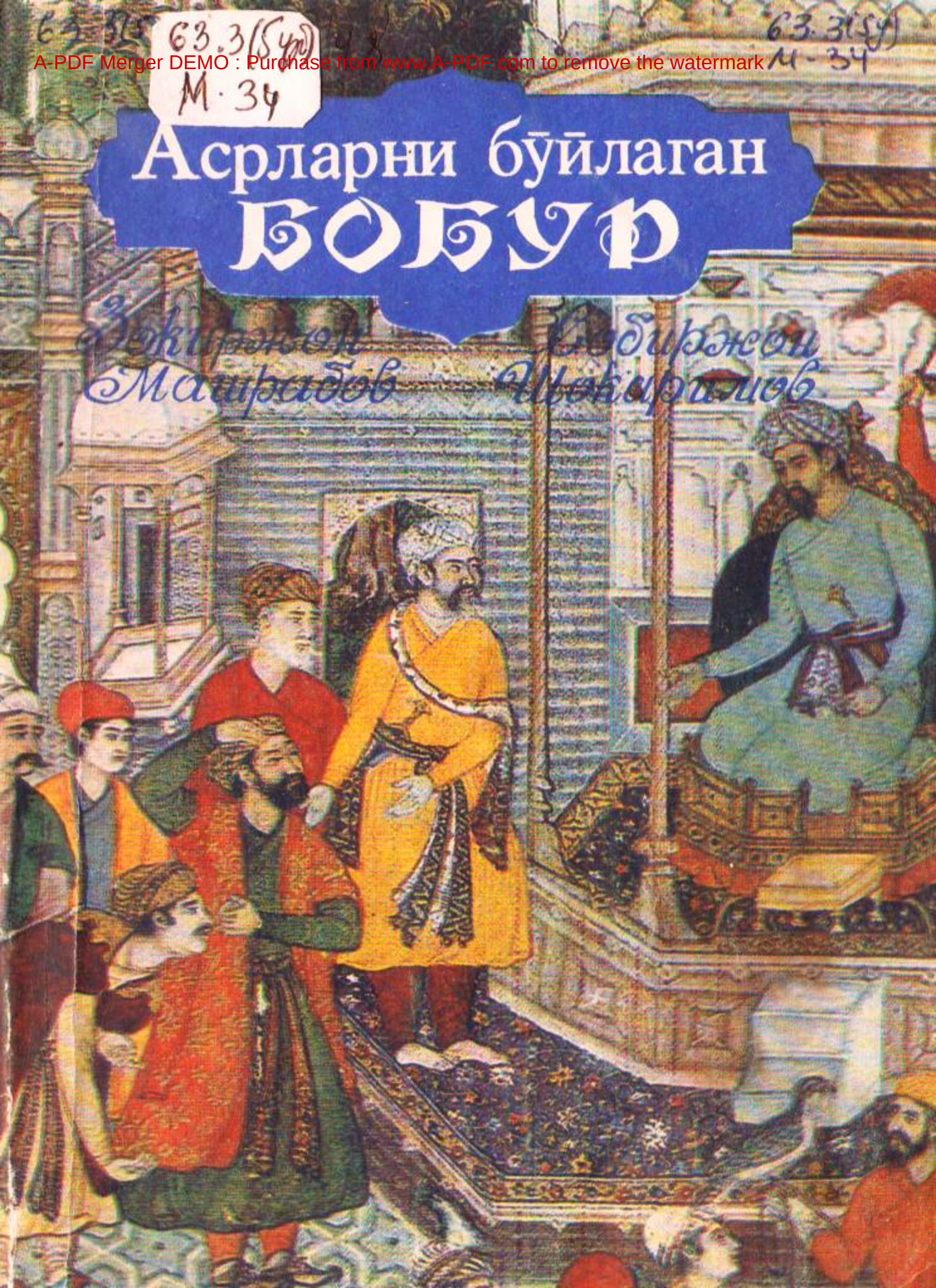

Асрларни бўйлаган БОБУР

Зокиржон
Маширадов

Диржон
Шекарлиев

68.3(548)48

M-34

Зокиржон Машрабов
Собиржон Шокаримов

68.3(4)

~~50551~~

M-34 Зокиржон Машрабов

Асарларни буйлаган Бобур

T-97 104c

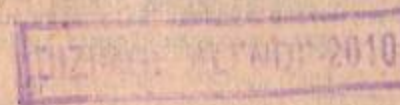
1198 8/X-02 ~~Хотин~~

~~50551~~

55175

АСРЛАРНИ БҒЙЛАГАН БОБУР

1 дана

Тошкент
«Езувчи» нашриёти

1. Автордош.

Асрларни бўйлаган Бобур.—Т.: Езувчи, 1997.—176 б.
Машрабов З., Шокаримов С.

ББК 63.3(5У)+63.3(0)4

Масъул муҳаррир Хайриддин СУЛТОН

Азиз китобхон! Қўлингиздаги китоб ҳам барча маърифат нурлари билан сугорилган китоблар янглиғ эзгу мақсадлар йўлидаги бир уринишдир. Муаллифларнинг бири—геолог олим, иккинчиси—журналист ва тарихчи. Бугунги кунда жаҳон доирасида фаоллият кўрсатаётган Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги Халқаро жамғарма илмий экспедициясининг фидойи ва фаол аъзолари.

Экспедициянинг ёши ҳам истиқлолимиз ёши билан баробар. Юртимизда ўзликини англаш, миллий қадриятларни тиклаш, тарихимизнинг ўқилмасдан келинаётган саҳифаларини ҳаққоний ўрганиш жараёнлари бошланган пайтларда маънавият жонкуяри, ажойиб инсон Зокиржон Машрабов ташаббуси билан тузилган жамғарма ва унинг илмий экспедицияси Бобур Мирзо юрган йўллар бўйлаб сафар қилиб, бобурийлар ҳақида янги маълумотлар тўплади ва уларни илмий истеъмолга киритди. Китобда ана шу ҳақда қизиқарли йўсинда ҳикоя қилинади.

Китابخана

Жаннат эшонлари Ноҳид
Миллиятлик педагогика
Ин-ти ИИЗ 10991

4702620204—5

М М 362(04)—97 36—1997

ISBN 5—8255—0425—7

© Зокиржон Машрабов, Собиржон
Шокаримов, «Езувчи» нашриёти,
1997 йил.

ХУРМАТ ВА ЭЪТИҚОД РАМЗИ

Она замин ўз ўқи атрофида айланаверади.

Қуёш чиқади, ботади...

Инсон туғилади, яшайди, оламдан кўз юмади...

Ер ўз ўқи атрофида бир маромда айланар экан, ҳаёт ҳам бир текисда кечаверади...

Қуёш остидаги ҳеч бир нарса абадий эмас. Туғилиш бёр экан, ўлим ҳам муқаррардир. Бу ёруғ оламни Парвардигор шундай яратган.

Ривоят қилишларича, Жабронил алайҳиссалом ҳазрати Нухдан сўрабдилар: «Дунё ҳақида қандай хулосага келдинг?»

Нух алайҳиссалом дебдилар: «Икки эшикли уйга ўхшайди: бирдан кирдим, бошқасидан чиқдим».

Мана шу икки эшик оралиғидаги ёруғ олам аталмиш минтақада инсон яшаш билан баробар ўзидан аввал ўтганларнинг ҳаёти, қилган ишларидан ибрат олади, уларнинг яхши томонларини ўзидан кейинги авлодга сабоқ учун қолдиргиси келади.

Одамзод фахрланиш, маънавий меросхўрлик туйғуси билангина эмас, ўндан нималариндир қолдириш иштиёқи билан яшайди. Тимсолий маънолар билан айтганда, ҳар бир инсон ҳаёт заنجирига бир ҳалқа бўлиб қўшилгиси келади. Бусиз ҳаётнинг маъноси ҳечдир.

Азиз китобхон! Қўлингиздаги китоб ҳам барча маърифат нурлари билан сугорилган китоблар янглиғ эзгу мақсадлар йўлидаги бир уринишдир. Муаллифларнинг бири—геолог олим, иккинчиси—журналист, тарихчи олим. Бугунги кунда жаҳон доирасида фаоллият кўрсатаётган Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги Халқаро жамғарма илмий экспедициясининг фидойи ва фаол аъзолари.

Экспедициянинг ёши ҳам истиқлолимиз ёши билан баробар. Юртимизда ўзликини англаш, миллий қадриятларни тиклаш, тарихимизнинг ўқилмасдан келинаётган саҳифаларини ўқиш жараёнлари бошланаётган дастлабки паллаларида Зокиржон Машрабов ташаббуси билан оёққа турган бу илмий экспедиция ўз олдига Бобур юрган йўллар бўйлаб сафар қилиб, бобурийлар ҳақида янги маълумотлар тўплаш ва уларни илмий истеъмолга киритишни мақсад қилиб олган эди.

Сезиляптики, бу шунчаки оддий сайёҳлик эмас, эзгулик йўлидаги хайрли сафар.

Тақдир тақозоси ила киндик қони томган юртдан чиқиб, ўзга элларда турган бўлган улуг аллома ҳақида ўйлаш, ҳурматини бажо келтириш ўзини Бобурга ватандош деб билган ҳар бир маърифатли инсоннинг иймоний бурчидир. Бобур қадамжойлари бўйлаб сафарга чиққан сайёҳларимизнинг мақсадлари ўз эътиқодлари йўлида содиқ туриб, ватандошлик бурчларини адо этиш эди. Китоб билан танишиш асносида уларнинг ниятлари ушалганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Китобнинг ҳар бир саҳифасида уларнинг улуг бобокалонларига бўлган ҳурмат ва муҳаббатлари бўртиб туради. Китоб сафарнома эмас. Унда

илмий-бадний эссега хос томонлар етакчилар қилади. Шу туфайли бўлса керак, муаллифлар кўп ўринларда шунчаки кузатувчи, баёичи эмас, балки фаол иштирокчи сифатида ҳам ишқаларга ўз муносабатларини билдиради ва ўқувчиларини мушоадага чорлайди.

Маълумки, Бобур ўзи ҳақида тенгсиз тарихий обиди («Бобурнома») ни яратиб қўйган. Ундан олтириб бир нафса дейиш, ёки бўлмаса, унинг йўқолган саҳифаларини тўлдириш мушкул бир ишдир. Муаллифлар «Бобурнома»га кўп муурожаат қиладилар, ундаги маълумотлар билан ўзлари тўплаган, шохид бўлган маълумотларни бир-бирига қиёслайдилар. Шу билан бирга, Бобур ҳақидаги кейинги пайтларда яратилган бир кўп китобларга ҳам тўхталиб, фикр тасдиғини кучайтиришга эришдилар. Бу, албатта, китобнинг ўқувчилар учун бўлган аҳамиятини кенгайтира олган.

Китобда ўзбекистонлик ўқувчилар учун кўп янгиланлар бўлиб, шулардан бири Бобур ва бобурийлар томонидан яратилган меъморчилик намуналарининг бугунги кундаги аҳволдир. Муаллифлар афғон, Покистон ва ҳинд тупроғида кўр тўкиб турган ноёб ёдгорликлар ҳақида атрофлича маълумот берар эканлар, ерлик аҳолининг бобурийларга бўлган муносабатларини ҳам баён этишни ўринли деб билдилар. Албатта, Бобур қисмати билан озми-кўпми таниш бўлган ўқувчида: «Бобурнинг ўзга юртларда бу даражада обрў-эътибор топа олишга қайси фазилатлари сабаб бўлди экан?» деган ҳақли савол ҳам туғилади. Бунга китобда жавоб бор.

Бобур шохлиқни шоирона қалбига бўйинсундира олган шахс эди. Шунинг учун ҳам у «Беқайдмену хароби снм эрмасмен, Ҳам мол йиғиштирур лзим эрмасмен», дейди.

У ўз тасарруфида бўлган ерлардаги бойликларни юртига ташимади, ўша ерда қолдирди. Бу юрт довуғини оламга ёйувчи шарқона меъморчилик анъаналарига таянган ҳолда обидалар қурдирди. Бу эса ўз навбатида халқнинг маънавий ва иқтисодий қадри ошувига омил бўлди.

Халқ ўз ҳаётида нурли из қолдирган алломаларни унутмайди. Мана шундай жўмард инсонлар сафиди Бобур ҳам бор. Табиийки, бундай зотларнинг номлари доим ҳам ардоқланавермаслиги, мевали дарахтга тош отилганидек, гоҳо маломат тошлари ҳам ёғилиши мумкин. Шўролар даврида ҳам улугларимиз бошида калтаклар синди. Уларни ўрганиш чегафалаб қўйилди. Натижада ёлгонлар ҳақиқат ниқобида жилвалар қилди. Бир сўз билан айтганда, биз тарихдан ва дунёдан узиллаб қолдик. Истиқлол олдида ана шу томонларни ҳақиқат ҳаволари билан тўлдиришдек масъулият турар эдики, муаллифлар баҳоли қудрат масаланинг мана шу нуқталарига ҳам ёндошини мақсад қилиб оладилар.

Китобни бефарқ ўқиб бўлмайди. Айниқса, унинг улуг алломалар билан боғлиқ зифатгоҳларнинг бугунги аҳволини баён этувчи саҳифаларида кўйинчаклик қабариб турадики, бу ҳам Бобур ватандошларининг унга бўлган муҳаббати ифодасидир.

Ўн беш йилдан ошган уруш Афғонистондаги бозорларнигина эмас, мазорларни ҳам аянчли аҳволга келтирди. Навоий, Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Бобур қабрлари харобага айланганлигини кўрган сайёҳлар қалбидан чексиз изтироблар туғенга келади.

«...Хирот билан таниша бошладик. Эски шаҳар ҳозирги Хиротнинг шимолий-ғарбида қолган. Уша томонга йўл олдик. Мана, машҳур Мусалло ансамбли. Афсус ва юз афсуслар бўлсинки, асрлар бўйи табиат ва қолаверса, ғанимлар ҳужумига бардош бериб келган тарихий обидалар вайрон бўлган. Мусалло майдони хароб бир «қабристон»га айланган!..

Лойқа босган сой суви эринибгина оҳиста оқмоқда. Бу «Бобурнома»да тилга олинган Жўйи Инжил сойидир. Шу сойдан ўтибоқ ўнг қўлга бўриламиз. Мўъжазгина мақбара, шундайгина Жўйи Инжил лабида. Ўт-ўлан

босган йўлдан бориб мақбарага яқинлашамиз. Эшиги йўқ, очик. Ичкари кирамиз, девор сувоқлари тўллаган. Тўрт бурчак мақбаранинг юқорироқ қисмида ҳозирги замон замбарагининг шум ўқи зарб билан очган катта тешик. Тешик атрофи дарз кетиб, ғиштлар уқаланиб кетган. Ўртада тупроқ, ғишт синиқлари қопланган мўъжазгина қабр. Ҳазрати Мър Алишер Навоий шу ерда ётибдилар...

Китобда илҳом билан ёзилган бундай ҳароратли ўринларни кўплаб учратиш мумкин.

Азиз бобурпарвар дўстлар!

Сизнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу китоб Бобур ҳақида ёзилган минглаб китобларнинг бири. Бундан кейин ҳам кўплаб китоблар ёзилади. Бу китобнинг аввалгиларидан фарқи шундаки, унда сайёҳ олимларнинг илмий нигоҳи, кузатишлари ва қолаверса, улуг бобокалонларига бўлган покиза эътиқоди устивордир.

Мен китобни ўқир эканман, орамизда улуглар руҳи покларини эъзозлаган фидойи кишилар кўплигини сезиб, кўнглим кўтарилди. Демак, алломаларнинг эзгулик йўлидаги ишларини давом эттирувчи фарзандларни берган халқнинг, Ватанинг келажаги ёруғ.

ИСМОИЛ ТУЛАКОВ,
филология фанлари доктори

ОНА БЕШИК — АНДИЖОН

Ўзбекистон—гўзал бир диёр. Шоир айтганидек, «чиройлидир гўё ёш келин, икки дарё ювар кокилин». Фарғона водийси эса узук кўзига ярашиб тушган дурдонасидир. Зероки, Фарғона водийси Ўзбекистоннинггина эмас, Марказий Осиёнинг энг сўлим, энг гўзал, гоёат бой тарихга эга бўлган марказларидан биридир. Неча асрлар мобайнида Андижон Фарғона водийсининг шарқий дарвозаси сифатида бутун оламга маълум ва машҳурдир.

Бу водий — халқларнинг тақдири, бахти-саодати туташган мўътабар маскан. Дарҳақиқат, серфайз, ажойиб, такрорланмас латофату гўзалликларга эга бўлган бу водийда уч тенг ҳуқуқли мамлакатнинг ери туташ. Бу водийда Ўзбекистон Республикасининг Андижон, Фарғона, Наманган, Тожикистон Республикасининг Хўжанд, Қирғизистон Республикасининг Уш, Жалолобод вилоятлари меҳнаткашлари ёнма-ён, елкама-елка туриб меҳнат қиладилар, бир дарёдан сув ичадилар, яйлови бир, қуда-қудағай, қариндош-уруғсифат иноқ яшайдилар.

Фарғона водийси Ўзбекистоннинг шарқий қисмига жойлашган бўлиб, атрофи Тянь-Шань, Помир тоғ тизмалари билан ўралган. Жанубий томондан эса чўққилари оппоқ қор ва музликлар билан қопланган Олой ва Туркистон тизмалари, шимолӣ томонидан Чотқол ва Қурама тизмалари билан чегарадош. Шарқий томонидан Фарғона тизмаси Тянь-Шань ўтлоқлари ва Хонтангри юксак тоғ чўққиларидан ажралиб туради. Шундай қилиб Фарғона водийси фақатгина ғарбий томондан Мирзачўл ва Далварзин чўлларининг текисликлари орқали ўтадиган тўққиз километр кенгликдаги очиқ жой—ягона дарвозага эга.

Фарғона водийси текисликлари ғарбда денгиз сатҳидан 300 метр, шарқда эса 1000 метр баландликда жойлашган. Водийнинг узунлиги ғарбдан шарққа 300 километрга чўзилган.

Эининг кенглиги эса 140 километрга боради. Умумий майдони яқин 52 минг квадрат километрни ташкил этади.

Андижон вилоятининг маркази Андижон шаҳри — Фарғона водийсининг энг катта, Ўзбекистон Республикасининг эса Тошкент, Самарқанддан кейинги учинчи шаҳри ҳисобланади. Андижон шаҳри денгиз сатҳидан 450 метр баландликда оқадиган Андижонсойнинг қирғоқлари бўйлаб жойлашган. Урта Осиё давлатларини шарқий мамлакатлар билан боғловчи қадимий Ипак йўли устида, жуғрофик жиҳатдан қулай ерга жойлашган.

Буюк Бобур юрти бўлмиш Андижон деярли икки минг йиллик тарихга эга. Олимларимиз Марказий Осиё шаҳарларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи билан кўп йиллардан буён шуғулланиб келадилар. Заҳматкаш олимларнинг илмий меҳнатлари натижаси ўлароқ Марказий Осиё шаҳарлари тарихи тикланмоқда. Жанубий Туркменистонда археологик қидирувлар оқибатида аниқланган Номозгоҳтепа, Олтинтепа, Улутепалар Шарқ услубидаги қадимги шаҳарчалар эканлиги аниқланди.

Фарғона водийсида ҳам худди ана шу услубдаги шаҳарлар эрамиздан аввалги I минг йиллик бошларидаёқ, шаклланган. Зарғалдоқ тепа, Чинбойтепа, Шўртепа, Чуст, Далварзин, Ашқолтепа каби шаҳар типидagi қалъалар бронза даврининг сўнгги ва навбатдаги темир даврининг дастлабки асрларида ўлка иқтисодий ҳамда маданий ривожланишида муҳим аҳамият касб этган.

Фарғона водийсида шаҳарлар тараққиётининг навбатдаги даври эрамиздан аввалги I минг йилликнинг ўрталарига тўғри келади. Андижондаги Эйлатон макони ана шу даврдан дарақ бериб турувчи ҳозирча водийдаги ягона тарихий ёдгорликдир. Унинг умумий майдони икки юз гектарни ташкил этади. Ичкари қалъа қисми йигирма гектар. Топилган турли ашёлар шундан далолат берадики, бу шаҳарда ҳунармандчилик яхшигина ривожланган, тараққиётда шаҳарнинг роли ортиб борган.

Археологлар томонидан аниқланган ана шу шаҳарлар ҳақида қадимий ёзма манбаларда ҳам айрим маълумотлар учрайди. И. Бичурин таржимасига мансуб бўлган қадимий Хитой манбасида ёзилганидек, Фарғонада «70 дан ортиқ катта ва кичик шаҳарлар мавжуд бўлган. Грек манбаларида эса ўша даврдаги шаҳарлар «Эримата» деб аталган. Шаҳарлар икки қисмга — ташқи ва ички қисмга бўлинган. Ташқи ва ички девор билан ўралган.

Ўша етмиш шаҳарнинг бири бўлган Эрши (Марҳаматда-

ги «Мингтепа») ҳам ташқи ва ички деворли шаҳар эканлиги маълум. Фарғонада мелоддан аввалги II—I асрларда Довон давлати бўлиб, унинг пойтахти ўша Эрши шаҳри эди. Олимларимизнинг тарихий далилларга асосланиб, Андижон шаҳри ҳам ўша даврда ташкил топган дейиш мумкин.

Мелодий IV асрдан бошлаб Марказий Осиёнинг барча дарёли водийларига туркий халқларнинг аста-секин кўчиб кириши бошланади. Бу ўз ўрнида IV асрда турк халқининг пайдо бўлишига олиб келади. Фарғона водийси, қолаверса, Андижон халқи ҳам бу даврга келиб туркийлашади. Кенд (Конибодом), Кубо (Қуба), Уш, Ўзган Ахсикент каби Фарғона водийсининг жанубий-шарқий томонига жойлашган Андижон шаҳри ҳам ўз атрофидаги деҳқончилиги гуркираган қишлоқларни бирлаштирган йирик иқтисодий марказга айланади. Аҳолининг турклашиш жараёни тезлашади.

Тарихий манбаларда шаҳар «Андугон» номида тилга олинганлиги маълум. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий ўзининг машҳур «Матлаи Саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида аввал «Андигон» деб ёзади. Умаршайхга бағишланган саҳифаларда эса «Андижон» деб тилга олган.

Ўша пайтларда шаҳар ободонлашиб, кўркамлашиб, сувга, боғ-роғларга сероблиги, одамларининг меҳнатсевар, ширинсуханлиги шарофати билан жаннатмакон бир жойга айланганлигига ҳам аниқ ишора бор. Яъни халқ этимологиясида «Андижон» маъносида аталиб келинганлиги ҳақида ҳам далиллар бор.

Шу жиҳатдан юртдошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қуйидаги қуйма мисралари диққатга сазовордир:

«Не ерда бўлсанг, эй гул, андадур чун жони Бобурнинг,
Гарибингга тараҳхум айлағилким Андажонийдир».

Ҳа, Бобур қаерда, қайси ҳолатда бўлмасин, киндик қони томган Андижонни асло унутмаган. Шоирлар шаҳарга «Анда қолди жон», «Озодагон» деб лирик таърифлар ҳам беришган.

Чингизхон қўшинлари Мовароуннаҳрни эгаллагач Фарғона водийси мўғуллар давлатининг Чигатой улусига қўшилди. Ўзган шаҳри пойтахт бўлиб қолди. Лекин, шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Андижон йирик стратегик шаҳар ҳамда муҳим савдо йўли устида жойлашганлиги сабабли ўша давр ҳукмдорларининг доим диққат марказида бўлади.

Ниҳоят, XIV аср бошларида мўғул хонларидан Тува (Дува)хон Андижонга алоҳида эътибор билан қарай бош-

лайди. Ҳамидуллоҳ Қазвиний «Нузхат-ул-қулуб» асарида баён қилишича, Дувахон Андижонни ободонлаштиради, қалъа деворларини тиклаб пойтахтни шу ерга кўчиради. Кўпгина масжиду мадрасалар қурилади. Андижон шаҳри. «Қуббат-ул Исом» деган диний-маърифий ном олади. Дувахон ўз номига қурдирган Андижондаги машҳур «Дувахон» масжиди вайронаси қирқинчи йилларгача сақлангани маълум.

Ўша пайтларда шаҳарда ҳунармандчилик авжга минган. Алоҳида-алоҳида ҳунармандларнинг номи билан аталувчи маҳаллалар вужудга келган. Уларнинг айримлари, масалан, «Жебачи», «Читгарлик», «Кўнчилик», «Қигизчилик» каби маҳалла номлари ҳозиргача сақланиб қолган.

Кези келганда шунинг ҳам айтиш керакки, халқимизнинг мозийси донишманд даҳоларга, буюк мутафаккирларга бойлиги билан ғоят фахрлидир. Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Исмоил Бухорий, Амир Темур, Улуғбек, Бобурдан тортиб то Абдулла Қодирийгача ўтган давр тарих занжирининг мустаҳкам олтин халқаларини буюк даҳолар узвий боғлаб тургани янада қувончлидир. Улар қолдирган тарихий ва маданий меросларни ўрганиш, уни эъзозлаш, қадрига етиш муқаддас бурчимиздир. Зероки, ҳозирги мустақиллик давридаги маданиятимиз ва маънавиятимизнинг пойдевори ўша даҳоларга бориб уланади. Демак, ўзлигимизни билиш, англашда улар йўлчи юлдузлардир, дейишга ҳақлимиз.

Шу жиҳатдан қараганда, Андижоннинг кейинги бир неча асрлик тараққиёти темурийлар номи билан чамбарчас боғланиб кетади. Маълумки, Амир Темур ибн Тарағай Муҳаммад баҳодир ҳижрий 736 сичқон йилида, шайбон оинининг 25 кунинда (1336 йил, 8 апрель) Шаҳрисабздан ўн чақиримча наридаги Хўжа Илғор қишлоғида таваллуд топди. Унинг отаси Амир Тарағай баҳодир ўзига тўқ, давлатманд, обрўли киши эди. Амир Темур ўз халқини 1219 йилдан то 1370 йилгача давом этган мўғул истибдодидан халос этган буюк инсондир.

Соҳибқирон Амир Темур Фарғона водийсида 1377 йили мўғуллар ҳукмронлигини батамом тугатди. У Фарғона мулкини ўз ўғли Умаршайхга топширди. Умаршайх Андижон шаҳри атроф деворларини қайтадан тиклаб таъмирлатди. Шаҳар кўркамлашиб обод бўла бошлади.

Шаҳар ҳамда атрофдаги деҳқончилик қилинадиган ерларни сув билан яхши таъминлаш мақсадида янги ариқлар қазилди. Зироат ундириладиган майдонлар кенгайтирилди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг шоҳ асари «Бобурнома»да

тилга олган «Тўққиз тарнов» (ариқ) ўша даврда бунёд этилган.

Соҳибқирон Амир Темур 1405 йил 18 февраль чоршанба кунин Утрорда вафот этди. Олтмиш тўққиз йил умр кўрган Амир Темур бунёд этган марказлашган буюк давлат унинг ворисларига мерос бўлиб қолди. «Зафарнома» муаллифи Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Соҳибқирон Амир Темур вафот қилганда ундан икки ўғил, бир қиз, йигирма тўққиз невар, беш чевара—жами ўттиз олти нафар шахзода (қиздан ташқари) қолган эди. Булардан ташқари яна бир набираси бўлиб, қизи Оға Бегимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзо (1380—1407) эди. Ана шу ворислар ўртасида тахт учун кураш бошланади.

Умаршайх Мирзо ибн Темур вафотидан сўнг ўзаро тўқнашувлар натижасида Фарғона мулки ва Андижон шаҳри ҳокимлари тез-тез алмашиб турдилар. Умаршайх Мирзонинг ўғиллари Искандар ва Мирак Аҳмад ўрталарида Андижонни таллашиш оқибатида ўзаро тўқнашувлар юз берди. Мирак Аҳмад эса кейинчалик Мирзо Улуғбек фармонларига бўйсунмай қўйди. Уртада ҳарбий жанжаллар келиб чиқди. Бу нохушликлар оқибатида Фарғона мулки, шу билан баробар Андижоннинг ҳам иқтисодий аҳволи заифлашди. Халқ қони ноҳақ тўкилиб, вайронагарчиликлар юз берди. Фақат Мирзо Улуғбекнинг зукко раҳнамолиги туфайли атрофдаги мўғул қўшинлари ва улар билан тил бириктирган майда амирзодалар тор-мор қилинди, Андижонда тинчлик ўрнатилди.

Мирзо Улуғбек вафотидан (1449) сўнг Мовароуннаҳр давлати Абу Сайид Мирзога қолди. Абу Сайид Фарғона вилоятини ўғли Умаршайх Мирзога мулк қилиб берди. Сирдарё бўйида жойлашган Аҳси пойтахт этиб танланди. Аҳси Фарғона водийсининг шимолида жойлашгани учун кўпроқ хавф-хатар остида эди. Чунки, Тянь Шань томонида ҳукмронлик қилаётган мўғуллар давлати чегарасига яқин турарди. Мўғуллар Косон ва Аҳси орқали келишиб Фарғонага тез-тез ҳужум қилиб турар эдилар. Ана шундай ҳужумлардан бирида Аҳси шаҳрини мўғуллар эгаллаб олади. Тахминан 1468—99 йилларда Аҳси яна қайтариб олинади.

Ана шундай бесаранжонликлардан сўнг пойтахт Андижонга кўчирилади. Сирдарё бўйида жойлашган ғоят баҳаво Аҳси шаҳри подшоҳнинг ёзги қароргоҳи бўлиб қолади. Умаршайх Мирзо ёз фаслини Аҳсида, йилнинг қолган ойларини пойтахт Андижонда ўтказар эди.

Умаршайх Мирзо мўғуллар хони Юнусхоннинг Қутлуг Нигорхоним исмли қизига уйланади. Шундай қилиб Умар-

шайх Мирзо Юнусхонга куёв бўлгач мўғулларнинг Фарғонага ҳужуми тўхтаб, осойишталик ҳукм сура бошлади. Оқибатда Андижон Фарғона мулкининг пойтахти сифатида ободонлашади. Қалъа ва арк деворлари мустаҳкамланади. Сувли экин майдонлари ортиб Андижоннинг чегараси кенгаяди. Пойтахт сифатида шаҳар мавқеи янада ортади.

Ҳижрий 888 йил муҳаррам ойининг 6-кунида (мелодий 1483 йил 14 февраль) Умаршайх Мирзо ўғил фарзанд кўрди. Ўша давр уламоларидан бўлмиш мавлоно Мунирхожа Марғилонийдан чақалоққа исм қўйиб беришни илтимос қилишади. Мавлоно Мунирхожа исломдаги исм қўйиш одатига кўра, китобдан муҳаррам ойининг олтинчи кунини аниқлаб, «Заҳириддин Муҳаммад» деб исм қўяди. Юнусхон ва Эсон Давлат-бегим (Бобурнинг катта онаси) ғоят суюкли набирасини Бобур (Йўлбарс) деб аташади.

Сарой кишилари уни, Заҳириддин Бобур Муҳаммад деб атар эдилар. «Тарихий Рашидий» асарининг муаллифи Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг ёзишича, Заҳириддин Муҳаммад ёш болалигидаёқ «сон-саноқсиз яхши фазилатларга эга эди, довюраклик ва валломатликда ҳамманинг орасида ажралиб турарди».

Кўриниб турибдики, соҳибқирон Амир Темур вафотидан сўнг 78 йил ўтгач Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо дунёга келди ва ўн икки ёшида подшо бўлди.

Мана у «Бобурнома»да шундай ёзади: «Тангри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари коинотнинг шарофати билан ва чаҳориёри босафоларининг ҳиммати билан сешанба кунин рамазон ойининг бешини тарих саккиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур киндик қони тўкилган Андижон шаҳрини, Фарғонани ғоят севар эди. Мана унинг Андижон ҳақидаги юрак сўзлари: «Етти пора қасабаси бор; бешин Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимоли жонибида. Жанубий тарафидаги қасабалар бир Андижондирким, васатта воқе бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидир. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур... Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра мундин улўроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўққиз тарнов сув кирар. Бу ажаб-турким, бир ердин ҳам чиқмас... Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур».

Шунин алоҳида таъкидлаш керакки, Аҳсида Умаршайх Мирзонинг фожиали ўлимидан сўнг Заҳириддин Муҳаммад

Бобур ҳаётининг энг машаққатли, суронли, хилма-хил воқеаларга ғоят бой даври бошланади. Умаршайх Мирзо ҳалокатга учраган пайтда Бобур Мирзо Андижондаги чорбоғда эди. Бобур отамерос тахтни эгаллаш учун ўша кунгек, яъни рамазон ойининг бешинчисида Андижон арки томон йўлга чиқди. Бу улуг Бобур босиб ўтиши зарур бўлган катта йўлнинг бошланиши эди.

Худди мана шу даврни тарихий далиллар асосида илмий таҳлил қилган олимларнинг фикрига ҳамда «Бобурнома»га асосланиб шуни айтиш мумкинки, марҳум Умаршайх беклари ва йирик амалдорларнинг аксарияти холис ниятда эмас эди. Хожа Мавлоноий қози Бобурнинг ёнига киради. Ганимлар ёш Бобурнинг ҳам бўлғувси давлатига ёвуз ниятда қараётган бир мураккаб пайт эди. Улар Фарғона мулкини Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзога топшириш ниятида эдилар. Бундай махфий фитна ёш Бобурга Ширин тоғойи орқали маълум бўлади.

Лекин Андижонда Бобурга содиқ инсонлар ҳам бор эди. Ана шулардан бири Фарғона вилоятида маълум ва машҳур бўлган Шайх Бурҳониддин Султон Аҳмад қозининг ўғли Хожа Мавлоноий қози эди. Бобур Хожа Мавлоноий қози ва бошқа унга содиқ бўлган кишилар ҳамда ўз навкарлари билан Андижон аркини эгаллайди. Хожа Мавлоноий қози маслаҳати билан арк деворлари мустаҳкамланади, арк миноралари ҳамда шинаклари тартибга солинади, ҳимоя кучайтирилади. Бу орада Марғилон томондан Қосим қавчин ва Ҳасан Яъқублар ҳам етиб келишади ва арк ҳимосига қўшилидилар.

Умаршайх Мирзо ўлимидан сўнг Фарғона мулкини эгаллаш мақсадида Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзо Уратепа томондан, мўғул хони Султон Маҳмудхон Қосон томондан, Қашғар ҳокими Абобакр дўғлат Ўзган томондан Андижонга ҳужум бошлашади. Ёш Бобур қон тўкилишини истамас, масалани тинч йўл билан ҳал қилиб, юз берган кескин вазиятни юмшатмоқчи эди. У ўз амакиси Султон Аҳмад Мирзо ҳузурига элчи қилиб хожа Мавлоноий қози ҳамда Узун Ҳасанни жўнатди. Улар орқали қуйидаги мазмунда мактуб йўллайди:

«...бу вилоятда мулозимлардин бир кишини худ қўюлғусидир. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга уҳда қилсалар яхшироқ ва осонроқ файсал топқусидир».

Бобур сўзлари билан айтганда, Султон Аҳмад Мирзо камсухан, фақир ва одми киши эди. Ҳар сўз ва иш—куч беклар-

сиз қарор топмас эди. Шу оқибат Султон Аҳмад бекларнинг маслаҳатиға биноан Бобур йўллаган мактубда илгари сурилган доно фикрга рад жавобини беради ва Қувадан Андижонга ҳужум бошлайди. Бундан кейинги воқеалар ҳақида Бобур шундай ёзади: «Тенгри таолоким, ўз қудрати комиласи била ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнати махлуқ рост келтирубдур... Қубонинг ботқоқлик қора сўйи бор, кўпригининг ўзга ердин кечиб бўлмас, қалин черик келиб кўпрукда тикилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зозъ бўлди». Шундай қилиб, Султон Аҳмад Қуванинг (ҳозирги Толмозор қишлоғидан ўтадиган) Қорасув кўприги қулаши натижасида катта талафот кўргач Самарқандга қайтиб кетади.

Бобур ва унинг атрофидаги бекларнинг зукколик билан иш тутуши ва сиёсат юритишлари туфайли тоғаси Султон Маҳмуд ҳам, Қашғар ҳокими Абобакр дўғлат ҳам эгаллаб олган жойларини ташлаб чиқиб, орқага чекинадилар.

Юртда осойишталик бошланади. Отасининг ўлими туфайли ўтказилиши лозим бўлган расм-русумларни энди бажо келтириш имкони туғилади. Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «Мундоғ улуг вақое рўй берганда Умаршайх Мирзодан қолган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар тортилар. Ахсининг мирзонинг онаси Султонбегим ва Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонга келдилар. Азо расмини бажо келтуруб, ош ва таом фуқаро ва масокинға тортилди».

Ёш Бобур давлат ишлари билан жиддий шуғуллана бошлайди. Ўзининг содиқ кишиларини катта лавозимларга тайинлайди: «Андижон ҳукумати ва эшик ихтиёри Ҳасан Яъқубға муқаррар бўлди. Ўш Қосим қавчинға қарор топди. Ахси ва Марғилон Узун Ҳасанға ва Али Дўст тағойиға тайин бўлди. Умаршайх мирзонинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсиға фароҳўр ҳоллари вилоят ва ер ва муча ва чарга ва ваҳҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди».

Лекин, фитначиларнинг ҳали умиди узилмаган эди. Умаршайхнинг Фотима Султон исмли хотинидан дунёга келган, Бобурдан икки ёш кичик бўлган Жаҳонгир Мирзодан фитначилар ўзларининг ёвуз ниятларини амалга оширишда фойдаланмоқчи бўладилар. Уни подшоҳ қилмоқчи бўлиб, Бобурга қарши қўядилар. Бобурнинг ўзи амал берган Андижон ҳокими Ҳасан Яъқуб фитна уюштириб, Жаҳонгир мирзони подшо қилиш учун махфий фитна тайёрлайди. Лекин бу фитна Бобурга содиқ бўлган инсонлар томонидан ошкор этилади ва чора кўрилади. Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «Хожа

қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Узун Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар менинг улуғ онам Эсон Давлатбегимнинг қошида йиғилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасига таскин берилгай».

Шундай қилиб, Ҳасан Яъқуб Андижон ҳокимлигидан четлаштирилади. Ўрнига Қосим қавчин ҳоким этиб тайинланади. Ҳасан Яъқуб қочиб юриб, охири Аҳси атрофида бўлган жангда ўлади.

Бу даврда Самарқанд тахти учун кураш яна авж олади. Андижонда айрим беклар Бобурни Самарқанд тахтини ҳам эгаллашга ундайдилар. Бобур Самарқандга 1496 йилнинг ёзида қўшин тортиб боради. Лекин қишда қайтиб келади.

Кейинги йили иккинчи марта Самарқандга юриш қилади. Самарқанд атрофидаги қишлоқларни эгаллайди. Бу юриш муваффақиятли бўлиб, самарқандликлар ёш подшоҳ истиқболига чиқишиб Бобурни кутиб оладилар.

Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандга мутаважжиҳ бўлдук. Йўлда акобир ва беклар ва йигитлар мутаоқиб истиқболига келдилар. Раббулаввал ойнинг авохирида келиб аркта Бўстонсарога туштум. Тенгри таоло инояти билан Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди».

Шундай қилиб, Амир Темури бунёд этган буюк давлат пойтахти, дунёга машҳур бўлган Самарқанд Бобур ихтиёрига ўтди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Бобур шаҳарни талашга йўл қўймади. Бу ҳол катта бойлик орттириш илмининг келган айрим сарбозларда норозилик уйғотган бўлиши мумкин. Ана шундайлар Андижонга қайтиб кета бошладилар. Бобур Самарқандда тобора ёлғизланиб қола бошлади. Бу ҳақда Бобур афсусланиб шундай ёзади: «Аввал кишиким қочти Хонқули Баёнқули эди, яна Иброҳим Бекчир эди. Мўғуллар тамом қочтилар. Сўнгра султон Аҳмад Танбал ҳам қочти».

Бунинг устига ғанимлар томонидан талон-торож қилинган Самарқандда аҳвол анча оғир эди. Ҳатто отларга ем, аскарларга озиқ-овқат ҳам етишмасди. Бу ҳақда Бобур шундай дейди: «Черик элининг ўлчаси туганди. Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ хароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовига эҳтиёж бор эди... Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислик тортилар».

Бобур Самарқандда ана шу тангликни бартараф этиш ташвишлари билан банд бўлган бир пайтда Андижонда Узун Ҳасан унга қарши фитна ташкил этган эди. Узун Ҳасан ҳамда Аҳмад Танбал Жаҳонгир Мирзо билан тил бирикти-

риб, Бобур Самарқандда эканидан фойдаланиб, Аҳси ва Андижонни эгаллаб олиш учун қўшин тўплайдилар. Улар Самарқанддан—Бобур ёнидан қочиб келган бекларни ҳам йўлдан оздириб ўз томонларига оғдириб олишга уринадилар. Бу ҳақда Бобур ғазабноклик билан шундай дейди: «Бу фитналарни ангиз қилғучи, мундин қочиб боргонларни ёмонликка тез қилғучи худ Узун Ҳасан ҳаромнамак экандур».

Ана шу парокандаликка барҳам бериш мақсадида Бобур ўша даврда катта таъсир кучига эга бўлган хожа Мавлоноини қозини Андижонга жўнатди. Чунки Бобур сўзи билан айтганда, «Узун Ҳасан хожа Мавлоноини қозига ўзини хейли мухлис ва муътақид» тутар эди. Хожа Мавлоноини қози Андижонга Бобур илтимосига биноан қайтиб келди ва қочоқ аскарлар ва бекларни тўплаш учун кўп ишлар қилди, қаттиқ уринди. У ўз ихтиёридаги ўн саккиз минг қўйини Бобур тарафида қолган сарбозларга, уларнинг oilаларига улашиб берди.

Лекин Андижонда аҳвол тобора хунуклашиб борар эди. Андижон Жаҳонгир Мирзо бошлиқ гуруҳлар қамалида қолаётган эди. Шунинг учун Андижонга зудлик билан етиб келиши ҳақида Бобурга унинг онаси ва бувиси, хожа Мавлоноини қози номларидан чопар ва мактублар бориб турди: «...бизларни мундоқ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимизга етмасангиз иш вубол бўлғусидир.

...Агар Андижон иликта бўлса, яна Тенгри рост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур».

Мана шундай мураккаб бир вазият вужудга келган пайтда Бобур бетоб бўлиб қолди. Аҳволи ёмонлашиб, оғзига сув томизиб турадилар. Бу нохуш аҳволни Бобур шундай ифода этади: «...тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимга пахта бида сув томизурлар эрди. Менинг бида қолгон бек ва бегот ва йигит-яланг менинг тирилмагимдан маъюс бўлуб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар».

Дарҳақиқат, Бобур атрофидаги айрим беклар умидсизликка туша бошладилар. Бу нохуш аҳволни ҳар ким ўзича тушуниб, ўзича таҳлил қилар, атрофга тарқатар эди. Бобурнинг оғир аҳволда бетоб ётганлиги ҳақидаги совуқ хабар Андижонга ҳам етиб келди. Бу хабар Андижонда қолган бекларни ҳам умидсизлантира бошлади, нияти бузуқларни эса ўз фитналарини амалга ошириш ҳақидаги мақсадларини алангалантирди.

Шундай оғир вазиятда умидсизликка тушмаган, иродаси мустаҳкам ёш Бобур тез кунларда тузалиб оёққа туради. Самарқанд шаҳрида юз кун подшоҳлик қилган Бобур ражаб

ойи, шанба куни она бешик бўлмиш Андижонга отланади. У Хўжандга етиб келганда Андижондаги аҳволдан дарак топади. Бу нохуш хабардан афсусланиб Бобур шундай ёзади: «Хўжандга еттим. Ушул кун Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун ўшул шанбаким, биз Самарқанддин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тоғойи Андижон қалъасини муҳолифларга берибтур. Тафсилти будурким, Узун Ҳасаннинг навкарлариким, менинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, муҳолифлар Андижон қўрғонини қабагонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулиб эди, оғзиға пахта била сув томизадурлар эди. Ушбу таъриф қилгон йўсуллуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибтур».

Маълумки, ўша кунлари хонлик йўлига ўтиб олган Узун Ҳасан Андижонни ўраб олиб, қамал қилиб турган эди. Бобурнинг қаттиқ бетоб ётгани ҳақидаги хабарни эшитган Андижон ҳокими Али Дўст умидсизликка тушади ва қатъийликни йўқотади. Узун Ҳасан билан тезда сулҳ тузиб, Андижонни унга топширади. Ваҳоланки, Андижонни Узун Ҳасандан ҳимоя қилиш учун ҳамма шароит мавжуд эди. Бу ҳақда Бобур заҳархандалик билан шундай дейди: «Заҳирадин ва урушлар кишидин қўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Ул мунофиқи намакҳаром мардакнинг номардлиғи эди».

Бобурга нисбатан сотқинлик ва бевафолик йўлига ўтиб олган мунофиқлар Андижонни қўлга киритгач, ўта бераҳмлик ва пасткашликка ҳам бориб етадилар. Бобурга садоқат кўрсатгани учун хожа Мавлоноини қозини арк дарвозасида беиззатона осиб шаҳид қиладилар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғоят оғир аҳволда қолган эди. У Андижонни деб шаҳарни ташлаб чиқиши биланоқ Султон Али мирзо Самарқандни эгаллаб олган эди. Юқорида айтганимиздек, Андижон ҳам қўлдан кетган эди. Узун Ҳасан ва Аҳмад Танбал Андижонга ҳукмронлик қилишарди. Бобур аро йўлда сарсон бўлиб қолади.

Бобур Хўжандда туриб юз берган парокандаликни бартираф этиш йўлларини излайди. Бу пайтда тоғаси Султон Маҳмуд Тошкентда эди. Бобур сўзи билан айтганда, Қосимбек Тошкентда хон қошига йиборилиб, Андижон устига юрмакни истидёо қилилди. Хон ҳам черик тортиб, Оҳангарон жилғаси билан келиб, Қандирлик довонининг тубига тушганда Бобур Хўжанддан келиб уларга қўшилди. Улар Аҳсиға келишади. Муҳолифлар ҳам жунбушга келадилар, қўшин тортиб Поп қўрғонини бекитадилар.

Бобурнинг таъкидлашича, тоғаси Султон Маҳмуд қатъий

бир мақсад йўлида шитоб билан ҳаракат қилмайди. У муҳолиф ва ғанимларнинг ёлғон сўзларига ишониб, улардан совға-саломлар олади-да, Бобурни қолдириб ўзи қўшин билан Тошкентга қайтиб кетади. Бобур яна ёлғизланиб қолади ва Хўжандга қайтади. Шундай қилиб, Бобур рамазон ойини (1497 йил) Эсон Давлатбегим, онаси ва бошқа қариндош-уруғлари, яқин кишилари билан Хўжандда ўтказди.

Бобур яна Султон Маҳмудга мурожаат қилиб мадад сўрайди ва Самарқандга юриш қилади. Муваффақиятсизликка учраб, чекинади. Шундан кейин ҳам Бобур умидсизликка тушмайди. Андижон ва Самарқандга юриш қилади, лекин иши илгари босмайди. Ғоят оғир кунларни бошидан кечириётган Бобур: «Самарқанд ва Андижонга мукарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандга келдук»,—дейди. Бу орада Бобур яна бетоб бўлиб иситмалайди. Лекин доим от устида йўлда бўлади. Бобурнинг бир ярим йиллик умри ўз яқинлари билан бирга Хўжандда ўтади. Отасидан мерос қолган салтанатида, унинг пойтахти—Андижонда ғазабнок ғанимлар изғиб юришарди.

«Бормоққа не маскан муяссар,

Турмоққа не давлат мукаррар».

дея хитоб қилади Бобур ўша кунларда.

Бобур Ўратепанинг жанубидаги яйловда хомуш юрган бир пайтда Али Дўст тағойининг навқари келиб унга учрайди. Чопар Али Дўст тағойи қилган гуноҳлари учун Бобурдан кечирим сўраганини, Марғилонни Бобурга топшириб бундан буён унга холис хизмат қилишга ваъда берганини айтади. Бу хабарни эшитган Бобур дарҳол йўлга чиқади ва Марғилонга етиб келади. «Марғилон қўрғонининг эшигига келдим,—деб ёзади Бобур.— Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туруб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳда ва шарт қилгондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди». Шундан сўнг Али Дўст тағойи Бобурни яхши кутиб олиб, унинг атрофида келган 240 кишини алоҳида қўрғонга жойлаштирди.

Бобур Марғилонга келибоқ Андижондаги воқеалар билан қизиқади. Маълум бўлишича Узун Ҳасан ва Аҳмад Танбал ўтказган зулм халқда норозилик уйғотган. Уларга қарши ғалаёнлар бошланган. «Узун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва кофирваши эллар эди, раият ва вилоят эллари булардан бисёр оғриб эдилар»,—деб ёзади Бобур. Зероки, золимлар зулмидан эзилган халқ Бобурни кутар эди.

Бобур вазиятни обдон ўрганиш билан бирга Узун Ҳасан билан бўладиган тўқнашувга пухта тайёргарлик кўрди. Содиқ кишиларни яна ўз атрофига тўплади. Асосан халқнинг қўллаб-қувватлаши, қолаверса, Тошкент хони Султон Маҳмудхон мадади Бобурга катта умид ва куч-шиддат бағишлади. Бобур ва Узун Ҳасан қўшинлари ўртасида дарё бўйида шиддатли жанг бўлди. Бобур Узун Ҳасанни енгиб, Андижон тахтини эгаллади. «Ота вилоятим, икки йилга ёвуқлашиб эдиким, иликдин чиқиб эди, Тенгри инояти била зулқаръда ойида сана 904 да (1499 й.) яна муяссар ва мусаххар бўлди»,—дейди Бобур.

Бобурнинг ҳужумига бардош беролмаган муҳолифлар атрофга тирқираб кетади. Узун Ҳасан навкарлари билан ўзини Ахсига олади. Аҳмад Танбал эса Жаҳонгир Мирзони ёнига олиб ўшга жўнайди. У ерда Бобурнинг тарафдорлари кўп эди. Оқибатда ўшга сўғмаган Аҳмад Танбал ва Жаҳонгир Мирзо Ўзганга бориб, йиқилган полвон курашга тўймас, услубида иш тутадилар, қайта ҳужумга тайёрланишади.

Бобур Андижонда тартиб ўрнатгач, Ахсига—Узун Ҳасан устига юриш қилади. Кўрнамак Узун Ҳасанни бўйсундириб Ахсини ҳам эгаллайди. Узун Ҳасаннинг мингга яқин навкарлари Андижонда қолишиб Бобурга хизмат қила бошлайди. Лекин, Бобурнинг булардан кўнгли қолган эди. Узун Ҳасан, Аҳмад Танбал найрангларига учиб халқни талаган, юртга путур етказганлар мана шулар эди. «...Элни ва Хожа қози ва мутааллиқларни тутқон ва талағон булар эдилар. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилғайлар»,—деб ёзади Бобур.

«Бобурнома»нинг дарак беришича, Бобур халқни талаган, устози хожа Мавлонони қозини осиб ўлдирган ва оқибат натижада ишончини йўқотган ўша навкарларнинг мол-мулки талон-торож қилинишига рухсат беради.

Бобурнинг ёзишича, онасининг икки сув оралиғидаги мавзеида минг беш юз, икки минг мўғул навкарлари бўлиб, улар мўғул хони Султон Маҳмудга қарашли эдилар. Бобурнинг булардан ҳам ихлоси қайтган кўринади. «Ҳамиша ёмонлик ва бузуқчилик мўғул улусидан бўла келгандур»,—дея киноя билан ёзади у. Ишончини йўқотган ана шу мўғул навкарларига ҳам салбий муносабатда бўлади Бобур.

Лекин Бобур ўзининг ана шу йўлда тутган сиёсати нотўғри бўлганлигини кейинроқ тўла тушунади. Талон-торож қилинган Узун Ҳасан ҳамда мўғул навкарларида Бобурга нисбатан норозилик ортиб боради. Ваҳоланки, ғоят қалтис пайтда, яна муҳолифлар қуршовида турган Бобур учун ана

шу навкарларнинг мадади, қўллаб-қувватлаши ҳам зарур эди. Лекин бундай бўлмайди.

Бу хатони кейинроқ тўла ҳис этган Бобур шундай ёзади: «Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизга, сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилғонимиз бўлди». Дарҳақиқат, ўша икки сув оралиғидаги мўғул қўшинлари Аҳмад Танбал тарафида туриб Бобурга қарши уруш бошлайдилар. Иламини (Қорадарё) дарёсининг Ясси кечит деган жойида Бобурга қарашли Қосимбек қўшини Танбал қўшинлари билан тўқнашади. Бу жангда Аҳмад Танбалнинг қўли баланд келади. Танбал ўшни эгаллаб, ўз мавқеини мустаҳкамлашга киришади.

Аҳвол яна кескинлашади. Азоб-уқубатлардан эндигина халос бўлиб, юртда юз берган тангликни, иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш мақсадида бўлган Бобур учун яна бесаранжомлик бошланади. Муҳолифлар билан бўлажак тўқнашувларга ҳозирлик кўра бошлайди. «...навкар ва сипоҳийни йиғиштируб, Тенгрига таваккул қилиб, муҳаррам ойининг ўн саккизида Ҳофизбекнинг чорбоғига сафар қилдим»,—деб ёзади Бобур. У худди мана шу жўйда ўз қўшинини жангга пухта тайёрлаб олгач, ўшга юриш қилади. Бундан хабар топган муҳолифлар бардоши чидамай ўшнинг шимолидаги Работи сарҳанг деган жойга чекинади. Душмanning чекинганини эшитган Бобур ўз қўшинлари билан ўша оқшом Лотканд кентга тушади. Ўша ерда тунаб эрта тонгда ўшга от суради. Улар ўшга етиб келганларида душман Андижон томонга йўл олганини билиб қолади ва зудлик билан ўз муҳолифлари маркази бўлмиш Ўзганга ҳужум қилади. Бобурнинг Ўзганда эканидан фойдаланган муҳолифлар тунда Андижон қалъасига ҳужум бошлайдилар. Бундан воқиф бўлган халқ қалъани ҳимоя қилади. Аҳмад Танбал қўшинлари чекинишга мажбур бўлади.

Бобур қўшинлари ҳам Ўзганга кирмай орқага қайтадилар. Бобур ўз қўшинлари билан Танбалнинг укаси Халилнинг мулки бўлмиш Ўш яқинидаги Моду қалъасига ҳужум қилиб уни эгаллайди. Сўнг Бобур Ўшга яқин жойлашган Ўнжу Тўба деган кентга келади. Андижондан чекинган Аҳмад Танбал ҳам Бобур рўпарасига—Работи сарҳанг депарасидаги Обикон деган жойга етиб келади ва жойлашади. «Бу икки черикнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бир ой-қирқ кунгача ўлтурулди, уруш бўлмади»,—деб ёзади Бобур. Ана шундай ғоят танг ва тигиз бир пайтда Қоратегиндан Султон Аҳмад Қоровул Қучбекнинг отаси, Ўшдан Қанбар Али келиб Бобурга қўшиладилар. Бобур ҳужум билан Обиконни эгал-

лайди. Аҳмад Танбал Жаҳонгирни олиб, Бобур қўшинларининг ўнг томонидан ўтиб Андижон томонга чекинади, Хўбон қишлоғига жойлашади.

Бобур шиддат билан Хўбонга-душман устига юриш қилади. Ҳал қилувчи жанг бошланади, Бобур енгади. «Тенгри таоло ўз фазл ва карамни била фатҳ ва зафар рўзи қилди»,— деб ёзади Бобур бевосита ўзи иштирок этган ана шу биринчи жанг ғалабаси ҳақида.

Бобур ўша ғалабадан кейин Ўзганга юриш қилиб у ердаги ғанимларни ҳам тор-мор қилишни мумкин эди. Лекин, озик-овқат танқислиги, қолаверса, қишнинг яқинлашиб келаётганини ҳисобга олиб Бобур ўз қўшинлари билан икки сув оралиғидаги Работак ўрчини томон кўчиб ўтади. Қишни ана шу ердаги Армиён ва Нўшоб навоҳисидида ўтказишга қарор қилинади. Бу қишлоқлар ҳақида Бобур шундай ёзади: «Бу навоҳи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиниш дарёсининг яқинидаги қалин чангалларда бугў, марал ва тунқуз кўп бўлур. Ушоқ-ушоқ чангалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур». Кўриниб турибдики, Бобур қишни шу ерда ўтказишга қарор қилганида ана шу табиат неъматларидан фойдаланишни ҳам кўзда тутган.

«Бобурнома»да ёзилишича, воқеаларнинг кейинги ривожини шундан далolat берадики, Ўзганга қочган Аҳмад Танбал куч тўплаб яна ўз ёвуз мақсади йўлида давом этади. Иродаси бўш айрим беклар яна Бобурга хиёнат қилиб уни ташлаб кетишади, Аҳмад Танбал томонга кўз тика бошлайдилар. Бир неча жанглардан сўнг Али Дўст ҳамда Қанбар Али саллоҳлар Бобурга Аҳмад Танбал билан сулҳ тузишни маслаҳат қиладилар. Бобур уларнинг маслаҳатига кўнишга мажбур эди. Чунки Бобурнинг ёзишича, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Шундай қилиб сулҳ тузилди. Сирдарёнинг Ахси тарафи, яъни ўнг соҳилидаги вилоятлар Жаҳонгир мирзога, чап соҳили — Андижон томонлар Бобурга тегди. Сулҳда Самарқанд масаласи ҳам кўрилди. Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «...мен ва Жаҳонгир иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юргайбиз. Самарқанд тахти муяссар бўлғоч, Андижонни Жаҳонгир мирзога берилгай».

Бу даврда Самарқандга Султон Али мирзо ҳокимлик қилар эди. Унинг ҳам аҳволи оғир эди. Катта мавқега эга бўлган Муҳаммад Мазид тархон Султон Али мирзони назарга илмай ўз ўғиллари билан катта ер-мулкка эга бўлиб олиб, бош кўтарган пайт эди. Бунинг устига Шайбонийхон атрофни эгаллаб Самарқандга хавф солаётган пайт. Айрим туту-

руқсиз беклар Шайбонийхон йўлига кўз тикиб турар эдилар.

Самарқанд Шайбонийхон қўлига ўтиб кетишини истамаган яхши ниятли кишилар Бобурга одам юбориб уни таклиф этадилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур зулқаъда ойида (1500 йилнинг май ойида) ўз қўшинлари билан юриш бошлайди. Бобур катта умид билан Самарқандга отланиб Қувага етиб келганда совуқ хабар эшитилади. Бу ҳақда афсусланиб Бобур шундай ёзади: «Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Уш қўрғонини ўғурлаб олибдур».

Лекин, олдинда Самарқанд турар эди. Шунинг учун Уш масаласини кейинга қолдириб, йўлдан қайтмасдан Самарқанд томон юриш бошлайди. «Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар била чирмашмоқнинг маслаҳатини неча жиҳатдан топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжих бўлдук»,— деб ёзади Бобур.

Бу пайтда Шайбонийхон Бухорони ҳам эгаллаб, Самарқандга кўз тикиб турган эди. Мана шундай бир пайтда Султон Али мирзoning онаси Зухрабеги Шайбонийхонга махфий киши юборади. Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «Султон Али мирзoning онаси Зухрабеги оға билмаслигини ва беақллигини махфий Шайбонийхонга киши йиборур, бу мазмун била ким, Шайбонийхон ани олур бўлса, ўғли Шайбонийхонга Самарқандни бергай...

...Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб, Боғи майдонга тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек, беготиға, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай... Боғи Майдонга Шайбонийхон қошига борди».

Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонга икки қўллаб тутқазган пайтда Бобур Кешда (Шаҳрисабз) эди. Самарқандни эгаллаган Шайбонийхон, ўз юрти, ўз халқига бевафолик қилган киши менга нима каромат кўрсатарди, қабилида иш тутиб Султон Али мирзони ўлдиртириб юборди. Шайбонийхон Самарқандда ўз «тартибини» ўрната бошлади.

Самарқандда Шайбонийхонга қарши бўлган инсонлар ҳам бор эдилар. Улар Шайбонийхонга қарши кураш олиб борардилар ва Хўжа Яҳё ҳамда Муҳаммад Мазид тархонлар Самарқандни Шайбонийхондан қутқазиб қолиш мақсадида Бобур билан маслаҳатлашиб иш тутадилар. Тунда Самарқанд дарвозасини Бобур қўшинларига очиб берадилар. 1500 йилнинг кеч кузида Бобур Самарқандни эгаллайди. «Мен Самарқандни олғонда саноғлиқ икки юз қирқ киши бор

эди»,—деб ёзади Бобур. Ана шу санокли навкарлари билан Бобур пойтахтни эгаллаганида Шайбонийхон Туркистонга кетиб куч тўплаш бошлайди. Шуниси ачинарлики, соҳибқирон Амир Темур асос солган пойтахт—Самарқандни эгаллаган Бобур атрофига темирйоздалар жипслашмайдилар, лоақал қўшни юбориб унга мадад ҳам бермайдилар. Бу ҳақда Бобур гоят афсусланиб шундай ёзади: «Султон Ҳусайн мирзодек соҳиб тажрибалик подшоҳдинким, Шайбонийхоннинг афёл ва атворини Мирзодин яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши кўмакка келмади. Бадиуззамон мирзодин ҳам киши келмади. Хисравшоҳ худ ўзининг таваҳҳумидин киши йибормади».

Келаси йилнинг баҳорида Сарикўлда Шайбонийхон билан бўлган жангда Бобур енгилди. Елғизлик ва иқтисодий норчилик туфайли Бобур Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлди. Бу пайтда Андижонда қолган Аҳмад Танбал ва унинг ҳамтовоқлари беюзларча бевафалик билан иш тутардилар. Аҳмад Танбал Бобур билан тузилган шартномани бузиб Андижонни ҳам эгаллаб олган эди. Демак, бутун Фарғона мулки Танбал илкида эди. «Биз шаҳар ва вилояттин маҳрум, борур-тураримиз номаълум»,—деб хитоб қилган эди Бобур. Қанча-қанча беклару мирзоларга мурувват кўрсатиб яхшилик қилган, айримлари хонлик қилганда ҳам кечирган Бобур сарсон-саргардонликда қолган эди. Мана бу қўйма сатрларнинг Ватан озодлиги учун улуг Бобур қалбидан силқиб чиқишга ўшандай номард-надоматлар сабаб бўлган бўлса ажаб эрмас:

Ким кўрубтур; эй қўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ?

Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиқ.

Шундай қилиб, Самарқандни Шайбонийхон, Андижонни Аҳмад Танбал, Ахсини эса Жаҳонгир мирзо эгалладилар. Бобур Самарқанд билан Андижон ўртасида сарсон бўлиб қолди. Самарқандни эгаллаган Шайбонийхон Тошкент ва Фарғона мулкига ҳам хавф солиб турарди. Буни яхши ҳис қилган Бобур Тошкентга боради. Тоғаси Султон Маҳмудхонни ана шу хавфнинг олдини олишга ундайди. Тоғаси Бобурнинг фикрини маъқуллайди. Лекин олдин ички ғанимлар—Андижондаги Аҳмад Танбал ва унинг тарафдорларини бир тараф қилиш зарур эди.

Шунинг учун ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1502 йили Султон Маҳмудхон ҳамда унинг укаси Султон Аҳмадхонларнинг катта қўшини—30 минг аскар Фарғонага юриш қилади.

Тошкентдан чиқиб Оҳангарон жилғасига етганларида Бобур ва унинг кичик хон тоғаси илгарилаб кетадилар. Довондан ошиб Зирқон ва Қарнон навоҳисига келиб бир кун дам оладилар. Танбал ҳам ўз қўшини билан Ахсига келгани маълум бўлади. Хонлар машварат қилиб, душман орқасидан ҳужум бошлаш учун Бобурни ўшга жўнатадилар. Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «Манга бир пора черик қўшқайлар, Хўжанд суйини ўтуб, Ўш ва Ўзганд сори бориб, орқасига эврулгаймен».

Ўша давр таҳлили шундан далолат берадики, Фарғона мулки Аҳмад Танбал ҳукмида бўлган пайтда харобалашади. Негаки, Аҳмад Танбал солиқ солиш, халқни талаш ҳисобига маблағ тўплаш, мавқенин мустаҳкамлашга ҳирс қўйган эди. Бобурнинг ўғай укаси Жаҳонгир мирзо унинг қўлидаги бир қўғирчоқдай гап эди. Танбал ҳокимиятни эгаллаш учун ҳеч нарсадан тоймас эди. Оқибатда шаҳар ва қишлоқлардан фойз-барака кўтарилган, халқнинг норозилиги кескинлашган, Бобурни эса халқ соғинган бир пайт эди.

Бобур Айюббекчиқ, Жон Ҳасан норини, Муҳаммад Ҳисорий дўғлат, Султон Ҳусайн дўғлат, Султон Аҳмад Мирзо дўғлат ва Қанбар Али каби қўшин бошлиқлари билан Ўшга юриш бошлайди. «Қарнондин хонлардин айрилиб, Сакон навоҳисини Хўжанд суйини сол била кечиб, Хўкон ўрчини била ўтуб, Қубони бостуруб, Олайлук ўрчини била Ўш устига илғадук... Ўшни топшурдилар. Биттабъ вилоят эли бизни кўп тилар эрдилар. Танбалнинг қўрқунчидин ва бизнинг йироқлигимиздин чораларин топа олмаслар эди»,—деб ёзади Бобур. Андижон халқи ҳам Бобурни сабрсизлик билан кутар эди. «Андижоннинг эли ҳам биттабъ мени тилар эдилар»,—дейди Бобур.

Ўш, Ўзган, Марғилон Бобур тасарруфига ўтади. Бобур энди Андижон томон йўналади. Чилдухтарон тоғи ёнбағрига келганда Бобур Қанбар Алини Андижонга юборади. Бир неча беклар билан Қанбар Али Андижонга Аҳмад Танбал қўйиб кетган одамлар билан келишиб шаҳар дарвозасини Бобурга очиб бериш учун келган эдилар. Чилдухтаронда Бобур тайёр ҳолда отдан тушмасдан хабарни кутиб турган эди. Бахтга қарши англашилмовчилик юз беради. Бу ҳақда Бобур афсусланиб шундай ёзади: «Ул юрушта наъҳуд ўрон алфози «Тошканд била «Сайрам» эди. Тошканд деса Сайрам дейилгай, Сайрам деса Тошканд. Бу орада—тўрда Хожа Муҳаммад Али илгиррак экандур. Мўғуллар: Тошканд, Тошканд деб келурлар, Хожа Муҳаммад Али сарт киши изтиробда бўлур, муқобалада ул ҳам, Тошканд, Тошканд дер. Мўғуллар ёғий

кишиси хаёл қилиб сурон солиб, таблбоз чалиб ўқ қўярлар». Келишиб олинган сўз (пароль) айтишда адашиш оқибатида Андижонга уюштирилган ҳужум пучга чиқади, Бобур Ушга қайтади.

Бир неча кундан сўнг яна Андижонга ҳужум бошлайди. Бу пайтда Аҳмад Танбалнинг кичик укаси Султон Муҳаммад Калпук Андижон ҳокими эди. У беш юздан кўпроқ аскар билан шаҳар қалъасидан чиқиб Бобурга қарши боради. Бобур Калпукни тор-мор келтиради. Кеч кириб қолганлиги учун шаҳарни ҳужум билан олишни эрта биланга қолдириб, Хоқон ариқдан ўтиб Работи Рўзақ кентига тушади.

Бобурнинг Андижонга қилган ҳужумлари муваффақиятсизликка учраб турган вақтларда унинг тоғалари Султон Маҳмудхон ҳамда Султон Аҳмадлар шиддатли ҳужум билан Аҳмад Танбални исканжага олиб Андижон томонга қувиб келадилар. Аҳмад Танбал улардан қочиб Андижонга келганда Бобур юқорида айтганимиздек, Калпукни яқсон қилиб, ҳужумни эрта тонгга қолдириб Работи Рўзақда тунаётган эди. Бундан хабар топган Танбал тунда тўсатдан ҳужум қилади. «Қаровул йўқ, жанговул йўқ, ғофил ётилиб эди. Тонг бошида эл чучук уйқуда эдиким, Қанбар Али қатраб қичқириб айттиким, ёғий етти, қўпунг»,—деб ёзади Бобур.

Аҳмад Танбал тўсатдан ҳужум қилган эди. У Бобур билан юзма-юз жанг қилади. Бобурга ўқ тегиб яраланади. Аҳмад Танбал қилич солади, Бобур бошидан яраланади, чекинишга мажбур бўлади. Ушга қайтади. Афсуски, Аҳмад Танбалнинг укаси Калпукни тор-мор келтиргач Работи Рўзақда тўхтаб, тонг отишини кутмай зудлик билан шаҳарга ҳужум қилганда Андижонни олган бўларди. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи шундай ёзади: «Агар қўрғон эшигига борсоқ экандур, бешаку шубҳа қўрғон иликка кирар экандур».

Бу пайтда Султон Маҳмудхон онаси Эсон Давлатбегимнинг боғига яқин жойга ўтов қуриб жойлашган, укаси Султон Аҳмад эса шу ерга яқин бўлган Бобо Таваккул лангарига тушган эди. Бобур сўнгги мағлубиятдан кейин тоғалари хузурига ташриф буюрди. Султон Маҳмудхон Фарғона мулкини укаси Султон Аҳмад ҳамда Бобурга бўлиб берганини айтади. Бу ҳақда Бобур шундай дейди: «Манга мундоқ узр айттиларким... Хўжанд дарёсининг жануби Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонга бермак керакким, анда юртланғай. Хўжанд дарёсининг шимоли Ахси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедиларким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонга бўлғай. ...Чора йўқ эди, хоҳи-

нохоҳи рози бўлдум». Шундай қилиб, Бобурга отасидан мерос қолган Фарғона мулкининг деярли ҳаммаси мўғул хонлари тасарруфига ўтган ҳисобланади.

Танбалнинг аҳволи оғир эди. У Андижонга чекиниб келиб қуршовда қолган эди. У энди хонилик йўлига ўтади. Шайбонийхонга одам юборади, ёрдам, мадад сўрайди. Бу, албатта Ватанга хиёнат эди. «Танбал Шайбонийхонга оғаси Бек Телбани йибориб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди»,—дейди Бобур. Аҳмад Танбалнинг Шайбонийхонга одам жўнатганидан воқиф бўлган Султон Маҳмудхон ҳам, Султон Аҳмад ҳам қўлга кириб турган Андижонни ганим қўлида қолдириб Конибодом орқали дарёнинг у томонига ўзларини оладилар.

Уларни Марғилонгача таъқиб этиб борган Танбал енгил нафас олиб Ахсига йўл олади. Чунки Бобур Ахсида эди. Бобурнинг мана бу сўзларига қулоқ солинг: «Бир сабоҳи Марғиондин Жаҳонгир мирзо Танбалдин айрилиб қочиб келди. Мен ҳаммомда эдимким, мирзо келди, кўруштум. Ушбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб била келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, арқин иликламак керак. Филвоқе ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилгайбиз. Шайх Боязид арқка борди».

Бобурдаги мана шу темурона улур хислат кишини лол қолдиради. Унинг қалби кенглиги, беғуборлиги, инсонга ишонувчанлиги, мардлиги киши қалбида катта бир ифтихор туйғусини уйғотади. Ҳам фахрланасан, ҳам ачинасан киши. Фахрланасан шу биланки, Бобур ўз даврининг мумтоз, теран, кишиси, Аллоҳ инъом этган инсоний бир улуғликка эга эди. Ачинасан шунинг учунки, шундай буюк инсон атрофида Танбалдай Ватан сотқинлари уймалашиб юрарди. Ахир ашаддий ганим бўлган Танбалнинг укаси, айни пайтда Ахсининг ҳокими бўлган Шайх Боязидни тутмоқ керак, десалар, унинг ваъдасига ишониб арқка рухсат бериш учун буюк Бобур бўлиш керак-да!

Аҳмад Танбал тонгга яқин Ахсига етиб келади. Уч минг нафар аскар билан қўриқчисиз қолдирилган кўприкдан ўтиб арқка киради. Шу пайтда Бобурнинг юздан ортиқроқ аскар бор эди, холос. «Менинг била Ахсида юздин кўпроқ киши бўлғай эди»,—деб ёзади Бобур. Жанг бошланади. Кучлар тенг бўлмаган ана шу жангда Бобур Ахсини ташлаб чиқишга мажбур бўлади.

Аскарларидан ажраб атрофида саноқли кишилари қолган Бобурни таъқиб остига оладилар. Бобур Карнон қишлоғида бир хонадонда жон сақлайди. Аҳмад Танбалнинг Юсуф до-

руға бошлиқ жосуслари Бобурни қўлга оламиз, деб турганларида Кутлуқ Муҳаммад Барлос ҳамда Бобон Паргарийлар етиб келишиб уни қутқариб қоладилар ва Андижонга таклиф этадилар. Бобур Андижонга келади. «Андижонга кириб, улуғ хон додам ва кичик хон додамни курунук қилдим ва ўткан кунларни тамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлинди»,—дейди Бобур.

Мана шу тўрт ой мобайнида Фарғонадаги вазият янада мураккаблашиб кескинлашди. Шайбонийхон солаётган хавфхатар тобора яқинлашиб келаётган эди. Аҳмад Танбал ҳамда унинг укалари—Шайх Боязид ва Бек Телбалар Шайбонийхонни гиж-гижлатиб туришарди. Ана шу кўрнамакларнинг кўмагида 1503 йилнинг ёзида Шайбонийхон Фарғонага юриш бошлайди. Тошкент бўсағасидаги жангга мўғул хонлари енгиладилар. Шайбонийхон Фарғона мулкини ҳам эгаллайди. У садоқат кўрсатган Танбал ва унинг укаларига мурувват кўрсатади. Танбал Андижонни, Шайх Боязид Ахсини, Бек Телба эса Марғилон ва Конибодомни эгаллайдилар.

Юз берган кескин вазият туфайли ҳар томонга тирқираб кетган уч юздан кўпроқ навкарлар яна Бобур атрофига гўлландилар. Балоғатга етиб навқирон йигит бўлиб қолган Бобур мулоҳаза қилар, юртдаги нотинчликларни таҳлилдан ўтказар, отаси—Умаршайх Мирзодан мерос бўлиб қолган ўз Фарғонасидаги тўққиз йиллик подшолик даври унинг кўз ўнгидан ўтар эди. Ун икки ёшида унга Андижон тахти насиб этган бўлса, мана тўққиз йилдирки бирон-бир осуда дам йўқ. Туз ичиб тузлукқа тупурган сотқин танбаллару доим тахт талашган хонлар Фарғонани хароб қилдилар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур хон тоғаларига тобе бўлиб яшар экан, тобора ўз она юртига сиғмай бораётганини юрак-юракдан, бутун вужудни билан ҳис қилар ва изтироб чекар эди. Ниҳоят у мана бундай қарорга келди: «Хотирамга келдиким, тоқай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб турмоқ керак, бир тарафга талаб қилойин деб».

БОБУРНИНГ ФАРҒОНА МУЛКИНИ ТАРК ЭТИШИ

Ўзбекистон мустақиллиги шарофати билан ташкил топган Бобур номли халқаро жамғарма қошидаги илмий экспедиция бир неча марта сафарга чиқди ва ўнлаб хорижий мамлакатларда бўлди. Бобур ва унинг аجدод-авлодлари изидан бориб ҳозирга қадар юз минг километрдан зиёд йўл бо-

силди. Экспедиция масули сифатида кино, видеофильмлар яратилди, илмий мақолалар ёзилди, китоблар чоп этилди. Бобур ва унинг аجدод-авлодлари ҳақида чет мамлакатларда чоп этилган китоблар келтирилиб «Бобур ва жаҳон маданияти» музейида жамланди. Ҳар сафар у улуғ инсон босиб ўтган йўллардан юрар эканмиз, қалбимиз ажиб бир ҳис-туйғу, фахр ила тўлиб-тошар эди. Зероки, Бобур ва бобурийлар изидан бориб у улуғ зотлар қолдирган бебаҳо тарихий, маданий меросни ўз кўзи билан кўрган ҳар бир инсон уларга фақат таҳсинлар айтиши табиий бир ҳолдир.

Ана шу сафарда юрган ва она бешик—Андижонга қайтиб келган чоғларимизда диққат марказимизда, Бобур Фарғона мулкини тарк этиб Андижондан Ҳисорга қайси йўлдан чиқиб кетган, деган савол турар эди. Бу ҳақда йирик табиатшунос ва бобуршунос олим Ҳамидулла Ҳасанов «Бобур сайёҳ ва табиатшунос», Ўзбекистон ФАнинг мухбир аъзоси, атоқли бобуршунос олима Сабоҳат Азимжоновна «Государства Бабура в Кабуле и Индии», Андижон Давлат университетининг доценти, бобуршунос олим Сайфиддин Жалилов «Бобурнинг Фарғона давлати» каби асарларида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этганлар.

Биз ҳам бир неча йиллик кузатув-изланишлар, ажойиб инсонлар билан учрашиб мулоқотда бўлиш ҳамда «Бобурнома» ва бошқа асарларни синчиклаб ўрганиш асосида ҳосил бўлган фикр-мулоҳазаларимизни ҳукмингизга ҳавола эта-миз.

«Бобурнома»ни синчиклаб ўрганиш шундан далолат берадики, юқорида батафсил баён этилган алғов-далғов вазият Бобурнинг она юртидан чиқиб кетишини тақозо этар эди. Лекин у Андижондан қаёққа қараб йўл олиш ҳақида ҳали аниқ бир фикрга келмаган кўринади. Келинг, у улуғ зотнинг сўзларига қулоқ тутайлик: «Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ беҳонумонлиқтин жонга еттим. Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча, бош олиб итсам яхши. Хитойга бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алойиқ жиҳатидин муяссар бўлмас эди».

Лекин бу фикр Бобурнинг дилида қолган, ҳеч кимга айтилмаган сирли мақсад бўлиб амалга ошириш имкони бўлмади.

Маълумки, Бобур шу даврда Андижонда тўрт ой беҳаловат яшади Албатта, юқорида батафсилроқ фикр юритганимизга кўра ўша давр вазияти Бобурнинг Андижонда бундан буён қолишини тақозо этмас эди. Зероки, ана шу воқеалар-

дан сўнг биз Бобурни Ҳисор водийсида кўрамиз. Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «Муҳаррам ойида Фарғона вилоятидин Хурошон азимати била Илок яйлоғигаким, Ҳисор вилоятидинг яйлоқларидиндур, келиб туштум. Ушбу юртда йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара қўйдум».

Демак, диққатга сазовор жойи шундаки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳисор водийсига етиб борганда йигирма икки ёшга тўлиб, йигирма уч ёшга қадам қўйган, яъни йигирма уч ёшнинг ибтидосида эди. Маълумки, Бобур ҳижрий 888 йил муҳаррам ойининг олтинчи кунида (мелодий 1483 йилнинг 14 феврал) кунида Андижонда таваллуд топган. Демак, Бобур феврал ойида таваллуд топиб, йигирма уч ёшнинг дебочасида Ҳисорга етиб борган бўлса, хулоса келиб чиқадики, бу вақт йилнинг баҳор фаслига, яъни март, апрел-ойларига тўғри келади. Шубҳа йўқки, Бобур Ҳисор водийсига баҳор фаслида етиб борган.

Шу ерда бир савол туғилади. Бобур, ушбу Ҳисор юртига йигирма уч ёшнинг ибтидосида бўлганликларини аниқ айтмоқдалар. Кўпгина манбаларда, Бобур Андижондан йигирма бир ёшда чиқиб кетган, дейилади. Бу аниқ ва тўғри фикр. Хўш, Бобур Андижондан йигирма бир ёшда чиқиб кетиб, Ҳисорга йигирма уч ёшнинг дебочасида етиб борган бўлса, ўртадаги бир йилни қаерда ўтказди? Дарҳақиқат, Андижондан чиқиб қаерга борди?

Ана шу саволга ҳам жавобни Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўзлари айтганлар. У улуг зот «Бобурнома»да шундай ёзадилар: «Исфара вилояти тўрт бўлуқ кўхпоядур: бир Исфара, яна бир Ворух, яна бир Сўх, яна бир Хушёр. Муҳаммад Султон Маҳмудхон билан Олачахонга шикаст бериб Тошканд ва Шоҳрухияни олгон мақомда, ушбу Сўх билан Хушёр кўхпоялариға келиб, бир йилга ёвуқ танқислик била ўтқариб, Кобул азимати қилдим».

Бобурнинг юқоридаги сўзларидан шундай хулосалар келиб чиқадики, у Фарғона мулкидан бутунлай кўнгил узиб кетолмаяпти. Зероки, Андижондан чиқиб Сўхга, сўнг эса Хушёр қишлоғига йўл олди. Демак, Хушёрда бир йил туриб Фарғонада кечган воқеаларни синчковлик билан кузатди. Фарғонада эса аҳвол тобора ёмонлашиб борди.

Ўз Ватанига хоинлик ҳамда Бобурга сотқинлик қилган Аҳмад Танбалнинг қимлигини пайқаган Шайбонийхон Аҳмад Танбал ва унинг яқинларини осиб ўлдиртирди. Бобур Сўх ва Хушёрда туриб ана шу воқеаларни кузатган, Шайбонийхон хоин Аҳмад Танбалларни бутунлай мажақлаб ташлаб,

Фарғона мулкини ҳам тамомила эгаллагандан сўнггина она юртидан умидини узган кўринади.

Хўш, Бобур Андижондан Сўхга қайси йўл билан чиқиб кетган бўлиши мумкин? Уш, Андижон, Асака, Марғилон ва Конибодом, қўйингки, бутун Фарғона мулки ёғий инои-ихтиёрида бўлиб, ҳар қадамда ғанимлар қутурган итдай изғиб юрган бир пайт эди. Ана шу мулоҳазаларга кўра Бобур Андижондан Хакан дарвозасидан чиқиб, адир оралаб ҳозирги Кулла қишлоғи томон борган. Асака ва Мингтепа қишлоқлари оралиғидан юриб, Кува ҳамда Марғилоннинг тепа қисмидаги тоғ ёнбағирларидан ўтиб, Сўх ва Хушёрга йўл олган, деган хулосага келдик. 1996 йилнинг март ойида илмий экспедициянинг навбатдаги сафари шу йўллар бўйлаб давом этди. «УАЗ-469» автомашинасида Андижоннинг Хакан дарвозасидан адир ошиб, тоғ оралаб Сўхга кириб бордик.

Сўх деганда бир-биридан гўзал ва сўлим бўлган қишлоқлар кўз олдингизга келади. Қалъача, Чўнғара ҳамда Тул қишлоқлари, айниқса, мафтункордир. Ана шулар орасидан Тул қишлоғи бизни оханрабодай ўзига тортиб турарди. Сўхга борганда бу қишлоққа бутун вужудимиз билан интилиб турар эдик. Негаки, Бобур назари тушган «Санги ойина» шу қишлоқда. Бу тош ҳақида Бобур шундай ёзади: «...Исфаранинг бир шаръисида жануб сари пушталарининг орасида бир парча тош тушубдур. «Санги ойина» дерлар, узунлиги тахминан ўн қари бўлғай, баландлиги, баъзи ери киши бўйи, пастлиги, баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойнадек ҳар нима мунъакис бўлур».

Сўх дарёси бўйлаб Тул қишлоғига етиб бордик. Қишлоқни ўнг қирғоқ билан боғловчи кўприк устида бир йигитга дуч келдик. У билан танишдик. Шу қишлоқлик Муҳиддин Дадабоев экан. Илтимосимизга кўра у машинамизга чиқиб ёнимизга ўтирди. Йўл бошлади. Чап қўлга бурилиб Сўх дарёси билан тоғ оралиғига жойлашган Тул қишлоқнинг қоқ ўртасидан ўтган текис йўлдан юриб кетдик. Қишлоқ тугагач, ўнг қўлга, тоғ оралиғига йўл олдик. Рўпарада кўҳна тоғ ястаниб ётибди. «Санги ойина» ана шу тоғ тепасида. Бу тоғнинг атрофидан Қамишсой, Жиддасой, Қоқсой, Бургутия сойлари чиқади. Ўнг томонроққа бурилиб борсангиз Жиддасой томондан жилдираб булоқ суви оқиб ётибди. Асрга тенгдош тут дарахти ёзда зиёратчиларга соябон бўлади. Боришда ўнг томондан тоғ портлатилиб Сўх сув омбори қурилишига тош олинди. Ҳозир бу ердаги мрамар тошлар қурилиш иншоотларида ишлатилмоқда. Шу ерлик чўпон, 76 ёшли Бобо Расулов билан суҳбатда бўлдик. Бизнинг бошловчимиз Муҳиддин

ҳам, бобо Расулов ҳам Бобурнинг шу ерда бўлганини, «Санги ойина»га у улуг зотнинг нигоҳи тушганини яхши билишар эканлар. Бобо Расулов асрлар давомида оғиздан-оғизга ўтиб келаётган Бобур шоҳ ҳақидаги ўз ҳикоясини завқ билан сўзлаб, шундай деди: «Бобур мана шу булоқ сувида муборак қўл-бетларини ювганлар, шу ҳаводан нафас олганлар, мана шу гўзал тоғ манзараларига у инсоннинг нигоҳлари тушган. Шунинг учун ҳам бу ерлар, Фарғона водийсидаги муқаддас қадамжолардан саналади.

Афсуски, даврлар ўтиши билан «Санги ойина» Бобур нигоҳи тушган ҳолатда эмас. Бу табиий, албатта. Неча асрлар ўтиб кетди. «Санги ойина»нинг юзида қоп-қора доғ пайдо бўлган, чандиқлар юзага келган. «Санги ойина» қайси ҳолатда бўлишидан қатъий назар, у биз учун муқаддасдир, зероки унга Бобур Мирзонинг назари тушган.

Биз ҳам шу муқаддас булоқ сувида бет-қўлимизни ювиб, мириқиб сув ичиб, «Санги ойина»ни зиёрат қилиб, Сўх дарёси бўйлаб Ҳушёр қишлоғи томон йўл олдик. Мана ўша «Бобурнома»да тилга олинган, Бобур бир йил яшаган Ҳушёр қишлоғи. Ҳушёр ўзининг бетакрор латофати, мусаффо тоғ ҳавоси, зилол суви билан инсонни мафтун этади. Парвардигор бу гўзал қишлоқни яратиб, ёмон кўздан сақлаш учун мана шу тоғ орасига яшириб қўйгандай туюлди бизга.

Биз Лоҳутий номидаги ўрта мактабга бордик. Наврўз байрами ўтказилаётган экан. Мактаб директорининг муовини Султонали Болтаев ва бошқа ўқитувчилар бизни самимий қарши олдилар. Мақсадимизни билгач, Султонали Болтаев бизни Воҳиджон ота Олимов ҳузурига бошлади. Воҳиджон отанинг ўғли, олий маълумотли география ўқитувчиси Сухробжон ҳам бизга ҳамроҳ бўлди.

Воҳиджон ота Ҳушёрда туғилган. Жуғрофия бўйича мутахассис. Қирқ йилдан ортиқ ёшларга мураббийлик қилган.

Воҳиджон ота ҳузуридамыз. У кишининг дадаси Олим ота Бухорон шарифда таҳсил олган, ўқимишли, илмли инсон бўлган экан. Бобоси эса Улуғхўжа. Ўз шажарасини яхши биладиган, яхшигина бобиршунос эканлар. У киши Бобур ҳақида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ғоят қимматли маълумотларни ҳикоя қилиб бердилар.

Воҳиджон ота Бобурнинг ҳушёрликларга кўрсатган катта муруввати, ихлоси ҳақида сўз бошладилар. Айтишларича, Бобур Афғонистонда ўз ҳукмронлигини тиклагач ҳам ҳушёрликларни эсдан чиқармаган. Бобур ҳушёрликлардан ўн икки кишининг номларини аниқ ёзиб тўрт нафар махсус вакили орқали шу қишлоққа жўнатган ва уларни ҳузурига так-

лиф қилган экан. Бобур тайинлаган ўн икки нафар ҳушёрлик Афғонистонга олиб борилган. Бобур уларга жуда катта иззат-икром кўрсатиб, қимматбаҳо совға-саломлар ҳадя этган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Бобур Фарғона мулкани тарк этиб Ҳисорга чиқиб кетаётган вақтларда ғанимлар ўзи билан ўзи бўлиб қолган пайт эди. Бобурнинг ўз атрофида бир неча кишилари билангина ночор қолганини ёғийлар ҳам билган бўлиши керак, албатта. Шунинг учун ҳам Бобурни таъқиб остига олмаган кўринадилар. Бу ҳолни Бобур ҳам яхши билар эди. Зероки, унинг ғоят эҳтиёт чораларини кўрганлиги ҳам сезилиб турибди.

Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғоят мураккаб вазиятда Ҳушёрга ўз атрофидаги саноқли яқин кишилари билан келган. Ҳушёрликлар Бобурни катта ҳурмат-эҳтиром билан қарши олганлар, алоҳида садоқат кўрсатганлар. Ҳушёрлик забардаст йигитлардан Бобур навкарлари сафига қўшилганлар ҳам бўлган. Ҳушёрда бир йил яшаб Бобур махсус чопарлар юбориб бутун Фарғона мулкда бўлаётган воқеалардан хабардор бўлиш билан бирга Ҳисорга чиқиб кетиш учун қулай тоғ йўлларини ҳам аниқлашга муяссар бўлган.

Воҳиджон ота Бобурнинг Ҳушёрдан чиқиб кетишини аввал шундай таърифлади. Яъни Ҳушёр қишлоғининг пастида Сўх дарёсининг энг тор қисмида Бобур ўзи қурдирган кўпригидан (ҳозир ҳам Бобур кўприги дейилади, сақланган, бориб кўришга муяссар бўлди) ўтиб дарё бўйлаб Жовноя қишлоғига борган бўлиши мумкин. Сўнг Сўх дарёсининг бошланиш қисми—Зардоли қишлоғига ўтилади. Уёғида Зардоли (Федьченко) музлиги бошланади. Катта доvon ошгач Сурхоб лабида жойлашган Ҳайит қишлоғига борилади. Ҳайитдан Гарм томонга бурилиб Файзиобод, Кафаниён, орқали Ҳисорга чиқиб кетиши мумкин эди. Биз экспедиция аъзолари Бобур кўпригидан ўтиб, шу йўналишдаги йўлни, табиат жаратганини кузатишга муваффақ бўлдик.

Воҳиджон ота билан суҳбатимизни давом эттирар эканмиз, у кишига Бобурнинг, йигирма уч ёшнинг дебочасида Ҳисорга етиб бордим, деган сўзларини, бу вақт баҳор фаслига тўғри келишини эслатдик. Шунда Воҳиджон ота билан Бобур Сўх дарёси бўйлаб юрмаган, деган қатъий фикрга келдик. Чунки, юқорида айтилган йўл ва доvonдан Ҳисорга фақат йилнинг июл—август ойларидагина от-улов билан ўтиш мумкин, холос. Бошқа вақтда ўтиб бўлмайди, ҳозир ҳам шундай шароит мавжудлигини кўриб, бунга имонимиз қомил бўлди. Ҳушёрдан Ҳисорга чиқиб кетадиган яна икки йўл мавжудлигини эсладик. Бирини ҳозирги Ўш-Боткент йўналишидаги

йўл бўйлаб юриш. Бобур бу йўлга юрмаган бўлиши керак, чунки бу йўл тоғ тизмаларининг пастки текисликлари, яъни ғанимларга яқин қишлоқлардан ўтган. Иккинчиси Туркистон тоғ тизмаларининг ёнбағирларидан ўтиб Ҳушёрдан Сувбошига борилади. Қора булоқ орқали Воруҳга ўтиб кетилади.

Дарҳақиқат, мана шу Ҳушёр-Сувбоши-Қорабулоқ-Воруҳ йўли Бобур учун таниш, қулай йўл бўлган.

Бобур тоғ этаклари билан юриб Воруҳга боргач, Лайлак орқали Даҳкатга ўтган. Биз экспедиция аъзолари Ҳушёрдан чиқиб Бобур изидан Даҳкатга йўл олар эканмиз, Тошкент радиосидан берилган эшиттириш ёдимизга тушди. Тожикистон республикаси Ҳўжанд вилоятига қарашли Ғончи районидаги Янгиариқ Боло қишлоғида истиқомат қилувчи Абдулла Қаюмов ҳақидаги эшиттиришда Бобур тўғрисида айтилган қимматли фикрларни ён дафтарларимизга ёзиб олган эдик. Ана шу инсонни излаб Туркистон тоғ тизмалари орасида жойлашган Ғончи райони маркази орқали Янгиариқи Боло қишлоғига йўл олдик. Ғончи марказидан тахминан 60 километр тоғ ичкарасига кириб бордик. Мактаб рўпарасига етганимизда истараси иссиқ бир йигитга дуч келдик. Ундан Абдулла акани сўрадик. У биз билан илиқ кўришгач, мен катта ўғиллари бўламан, исмим Абдуҳамид, дея бизни отаси ҳузурига бошлади.

Абдулла ака бизни эски қадрдонлардай қучоқ очиб кутиб олди. Чунки, у киши Бобур номли халқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси фаолиятдан батафсил хабардор экан. Дастурхон ёзиб қишлоқнинг эътиборли кишиларини ҳам таклиф этди. Гурунг бошланди.

Абдулла Қаюмов 1935 йилда шу қишлоқда туғилган. Ҳўжанд педагогика институтининг физика-математика факультетини битирган. Қирқ йилдан буён ўқитувчидир. Ингирма йил мактабга директорлик қилди.

Абдулла аканинг отаси Абдуқаюм Абдурахмонов ҳам зиёли инсон бўлган. Абдулла ака етти пуштини яхши биладиган, ота-боболарининг удулларига содиқ, бағри кенг, ғоят илмли, зукко, билимдон инсон экан. Унинг шахсий кутубхонасида олти минг жилдан ортиқ нодир китоблар, йигирма йиллик газета ва журналлар тахлamlари бор. Ҳамқишлоқлари Абдулла аканинг ана шу зиё тарқатувчи хазинасидан баҳраманддирлар.

Суҳбатимиз Бобурнинг Фарғона мулкини тарк этиб, Ҳисорга чиқиб кетиши масаласига келиб тақалди. Шунда Абдулла ака Бобурнинг Даҳкатдан чиқиб Ҳисор томонга юрган йўли ҳақида мароқ билан сўзлай бошлади. Биз суҳбатимиз-

ни ана шу йўллари босиб ўтиш жараёнида давом эттиришни илтимос қилдик. Автоуловимизда тоғ ёнбағирликлари бўйлаб йўл олдик. Тахминан саккиз-ўн километр йўл юргач, Овчи дарёсининг бўйида тўхтадик. Даҳкат қишлоғининг тепасидамиз. Даҳкатнинг тепароқ қисмида Бобурчак деган ғоят табиати гўзал жой бор. Бобур ана шу жойга тушган. Тахминан икки юз қадам юқорида Қоровултепа (ҳозир ҳам шу ном билан атайдилар) бор.

Бобур келиб шу ерга тушиб чодир тиккан тоғ орасидаги бурчаксимон гўзал жойни Бобур бурчаги деб атаганлар. У инсон Бобурчакда турган пайтларида тепага соқчи-кузатувчи қўйганлар. Шунинг учун Қоровултепа деб номланган. Ҳозир ҳам Қоровултепадан назар ташласангиз, атрофдаги қишлоқлар кафтдагидек равшан кўриниб туради. Қоровултепа шундай гўзал жойки, кишини мафтун этади. Атрофи арчазор, ҳавоси мусаффо. Қоровултепадан тоғ ёнбағрига йўл бор. Шу йўл бўйида булоқ бор. Бобур ана шу булоқ лабига бир туп зирк ўтқазган эканлар. Яқин-яқинларгача ўсиб турар, уни зирки Бобур, дер эдилар. 1980 йили булоқни кенгайтириш пайтида зирки Бобур нобуд бўлган экан.

Бобур ана шу жойда тўхтаб нафасини ростлагач, Даҳкат ва Басманддан чиқиб Янгиариқи Бобо қишлоғидан саккиз километр тепадан Овчи дарёси бўйига чап қирғоққа ўтган. Юқорига қараб дарё бўйлаб кетган. Абдулла ака бизни Бобур юрган ана шу йўлдан бошлади.

Овчи дарёси бетакрор гўзалликка эга бўлган тоғ оралаб оқмоқда. Тахминан уч-тўрт чақиримча йўл боссангиз, Бобур тошига дуч келасиз. Унг қўлда, хиёл тепароқда катта супасимон, усти теп-текис тош турибди. Тош тепасига чиқиб дарёга қараб ўтирсангиз кўз ўнгингизда ажиб бир гўзал манзара намоён бўлади. Пастда дарё шовиллаб оқиб ётибди. Дарёнинг нариги бети осмонўпар тоғ, чўққида оппоқ қор, яна тепада оқ булутлар оҳиста сузади. Хиёл қиялаб кетган ёнбағирда кўм-кўк арчалар. Какликлар гала-гала бўлиб учиб юрибди, бетиним сайрайди. Тепароқда арчалар орасидан кийикларни ҳам кўриш мумкин. Айтишларича, Бобур мана шу тош устида намоз ўқиган эканлар, шу гўзал манзарага нигоҳи тушган экан.

Етмишинчи йилларда йўл қурилди. Бобур тоши йўл устига тушадиган, уни четга олиб ташлайдиган бўлдилар, Абдулла ака бунга йўл қўймади. Шу ерга келганда йўлни дарё лабига буриб юбордилар. Бобур тоши ўз ўрнида сақланиб қолди.

Биз яна юқорига қараб йўл олдик. Бобур тошидан ўтга-

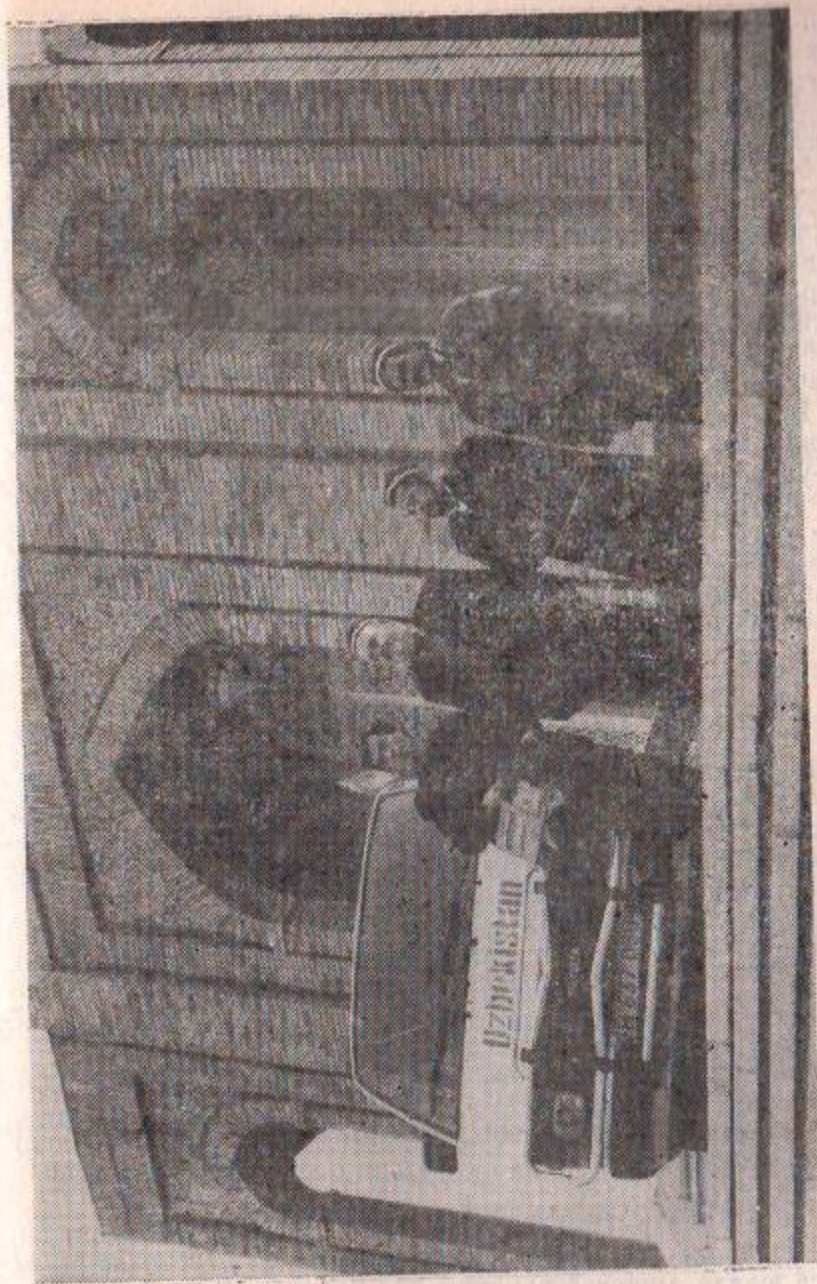
нингиздан сўнг кичкина гўзал водийча бошланади. Дарё бўйлаб тўрт-беш километр йўл боссангиз водийча тугаб Танги дарвозасига дуч келасиз. Овчи дарёси Туркистон тоғини худди қовундан ингичка бир тилик олгандай қирқиб ўтган. Дарвозанинг кенглиги тахминан йигирма метр келади. Пастда дарё оқиб ётибди. Дарё бўйида туриб ўнг томонга қарасангиз дўппингиз тушиб кетади, қорли чўққилар, буёғи то Самарқанд томонгача чўзилиб кетган тоғ тизмаси ястаниб ётибди. Чап томонингиз ҳам худди шундай то Хитойгача чўзилиб кетган тоғ. Бобур мана шу Танги дарвозасидан ўтган.

Бу муқаддас жойларда ўзбек халқининг атоқли табиатшунос олими, академик Иброҳим Ҳамрабев ҳам бўлган эканлар. «Бобурнома»да тилга олинган Туркистон тоғ тизмаларидаги қимматбаҳо маъданларнинг пайдо бўлиш жараёнларини ва жойланишини аниқлаган ва табиат жараёнларининг даврлар оша ўзгариши бўйича илмий кузатувлар олиб борган эканлар. Бу азиз қадамжолар яна бир улур инсон Нуриддин Муҳиддиновни ҳам бефарқ қолдирмаган. У ҳам худди мана шу жойларда бўлиб Бобур тошини зиёрат қилганлар. Танги дарвозасида бўлиб кузатув ишларини олиб борган эканлар.

Яна юқорига юрамиз. Танги дарвозасидан чиқишингиз билан дарё икки ирмоққа бўлинади. Боришда чап томондаги ирмоқ Угук қишлоғига олиб боради. Биз ўнг томонга кетдик. Тахминан уч-тўрт километр йўл босгач, Овчи қишлоғига етиб бордик. Намоз вақти эди. Овчилик оқсоқоллар масчитда эдилар. Улар Абдулла акани жуда яхши билишар ва эъзозлар эканлар.

Овчиликларнинг ардоғида бўлган Мулла Ҳайдар ота Аҳмедов, Маъруфжон ака Аюбов ва бошқа оқсоқоллар билан дастурхон устида гурунг қилдик. Овчиликлар ўз аجدодларидан тилдан-тилга ўтиб келаётган Бобур Мирзо ҳақидаги ҳикоятларни баҳоли қудрат сўзлаб бердилар. Бобур Овчига етиб келгунга қадар уни пастдаги қишлоқ аҳли билмаган. Овчиликлар Ҳисорга ўтиб кетаётган Бобурни билиб қолишиб унга катта иззат-икром кўрсатган эканлар. Овчиликлар Бобурни қўшни қишлоққача кузатиб борганлар. Овчи дарёси шу ерда яна икки ирмоққа бўлинади. Боришда чап томондан оқиб келаётган, яъни Овчи дарёсининг ўнг ирмоғи Оббурдон довони дарасидан, тўғридан оқаётган ирмоқ эса Фалғар довони дарасидан бошланади.

Бобур мана шу Овчи қишлоғидан Оббурдон довонига ирмоқ бўйлаб кун чиқиш томонга кетган. Овчи қишлоғидан ирмоқ бўйлаб тахминан ўн километр йўл боссангиз Оббур-

Экспедиция аъзолари 5-сафар олдидан. Ф. Расулов, З. Машрабов, М. Қосимов, И. Мамарозиков.

дон довони остига етиб борасиз. Оббурдон довонига юриб яна тахминан ўн-ўн икки километр йўл юрсангиз, Оббурдон қишлоғига борилади. Оббурдон қишлоғидан кейин тахминан ўн-тиз-қирқ километр юргач Зарафшон дарёсининг юқори қисмига чиққан ва Мастчога йўл олган. Қоратегин довони орқали Ҳисорга ўтиб кетган.

Хулоса қилиб айтганда, Бобур Мирзо Андижоннинг Хакан дарвозасидан чиқиб Мингтепа қишлоғининг қуйи қисмидан Кува шаҳрининг юқори томони орқали Сўх-Хушёр-Сувбоши Қорабулоқ-Ворух-Даҳкат-Овчи қишлоқларидан ўтиб Фарғона мулкини тарк этган. Ўзига таниш ва қулай йўллар билан Оббурдон, Қоратегин довонларидан ошиб, Ҳисор водийсига ўтиб кетишга муяссар бўлган.

Биз автомашинада Оббурдон довони остигача бориш имконига эга бўлдик. Оббурдон довонини синчиклаб кузатдик. От-улов билан шу кунларда ҳам Мастчо томонга одамлар ўтиб турганликларини кўрдик. Апрель-май ойларидан то куз ойларига қадар махсус автомашиналарда ҳам ўтиш мумкин экан. Бобурнинг Оббурдон довонидан ўтиб Ҳисор ва Кобулгача босиб ўтган йўлларида юришни экспедициямизнинг навбатдаги сафарига қолдирдик.

БОҒЛАР ШАҲРИ.

Боғишамол! Ёз чилласи. Андижон адирлари ястаниб ётибди. Узоқ-узоқларга назар ташласангиз йўлбарс сиртли адир чўккан. Баҳор ёмғиридан ниш уриб, кўкарган майсалар қуёшнинг куйдираман, ёндираман дейдиган ўткир тигига дош беролмай қовжираган, сарғайган...

Ана шундай манзара орасида Бобур номидаги Миллий истироҳат боғи яшнаб турибди. Мевали дарахтларнинг шохли эгилган, гиж мева. Манзарали дарахт шохлари аста чайқалади. Анвойи гуллар фарқ очилган. Қушлар тинмай сайрайди. Чойхоналар одамлар билан гавжум.

Биз Ҳиндистон сафарига Заҳириддин Муҳаммад Бобур бобомизнинг муқаддас қадамжолари бўлган мана шу Боғишамол масканидан йўлга отланмоқдамиз. Кўҳна Андижоннинг отахону онахонлари бизга оқ фотиҳа бердилар. Бобур изидан йўлга чиқдик.

Текис йўллар. Шаҳарларни, мамлакатларни бир-бири билан боғлайди бу йўллар. Машинангиз соз, йўл текис-равон бўлса юзлаб, минглаб чақирим йўл босиш ҳеч гап эмас. Япония машинасозларига балли, синовдан ўтган мана шу «Тойо-

та»да узоқ сафарга чиқдик. Бу автомашинани вақтида сошлаб олсангиз, сизни ҳеч қачон доғда қолдирмайди, узоғингизни яқин қилади.

Йўлимиз узоқ Ҳиндистонга эди. Вазият бизни яқин йўл— Афғонистон орқали эмас, Эрон, Покистон орқали Деҳлига кириб боришни тақозо этарди. Биз ана шу узоқ йўлдан бормоқдамиз.

Эроннинг шаҳар ва қишлоқларидан ўтиб Покистон чегарасига етиб келдик. Покистон Жанубий Осиёдаги йирик ва ажойиб мамлакат. Эрон, Афғонистон, Хитой, Ҳиндистон каби давлатлар билан чегарадош, 803,9 минг квадрат километр майдонга эга бўлган Покистонни жанубдан Араб денгизи ўраб туради. Ўзига хос табиатга эга бўлган бу дийрнинг асосий қисмида иқлим тропик, шимоли-ғарбида эса субтропик, қуруқ континенталдир.

Мамлакатнинг шимоли ва ғарбининг Эрон тоғларининг чекка тизмалари, яъни Макрон, Сулаймон тоғлари ва қирлар эгаллаган. Шарқи ҳамда жануби-шарқи эса Ҳинд-Ганг текислигининг ғарбий қисмидир. Тар чўли Покистоннинг жануби-шарқигача кириб борган. Сувга сероб Ҳинд дарёси ҳавзасининг текислик қисмида Панжоб ҳамда Синд каби табиий ва тарихий-маданий ғоят гўзал вилоятлари бор.

Панжоб ғоят сўлим ўлка. У Ҳиндистон ва Покистон ҳудудларида гуллаб-яшнаган бир водийдир. Машҳур Ҳинд-Ганг текислигининг шимолий қисмига жойлашган. Ғарбда Сулаймон тоғларидан, шарқдан эса Жамна дарёсигача ястаниб ётибди. Панжобнинг серунум ерлари Сатлаж, Желам, Чиноб, Рави ҳамда Биас дарёларидан сув ичади. Бу беш гўзал дарё Ҳинд дарёсининг сўл ирмоғи бўлмиш Панжнар дарёсига қуйилади. Бу дарёлар, айниқса, ёзги муссон ёмғирлари даврида тўлиб-тошиб оқади, ҳатто ўзанини ўзгартириб ҳам туради.

Бу ерда суғорма деҳқончилик ривожланган. Покистоннинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ана шу қисмида қишлоқ хўжалиги соҳасида фойдаланилаётган 6,5 миллион гектар ердан қарийб 5 миллион гектари суғорилади. Бошқача қилиб айтганда, Панжоб мамлакатда етиштирилаётган буғдойнинг 77 фойизини, шолининг 43 фойизини, пахта ва шакарқамишининг 70 фойизидан ортиқроғини, саноат маҳсулотларининг эса 45 фойизини беради. Панжоб вилоятининг шимоли ҳамда шимоли-ғарб қисмидаги аҳоли асосан чорвачилик билан шуғулланади. Бу ерларда зотли қўй ва эчкилар боқилади.

Панжоб ўзининг қазилма бойликлари билан ҳам машҳур. Бу ерда табиий газ, нефт, кўмир, сурма, тош, туз қазиб чи-

қарилади. Заҳриддин Муҳаммад Бобур қадами етган Мўлтон шаҳрида ип-газлама саноатининг йирик корхоналари ишлаб турибди. Панжобда озиқ-овқат, кўн-тери, машинасозлик, металсозлик, кимё, цемент, қоғоз, пахта тозалаш корхоналари мавжуд. Бу ерда, айниқса, халқ ҳунармандчилиги ривожланган. Металл ва сополдан уй-рўзгор буюмлари, фил суягидан ажойиб бадий буюмлар тайёрланаётганининг гувоҳи бўлдик.

Панжоб ҳақида гап кетганда яна шунини таъкидлаш керакки, бу ерлар энг қадимги маданият ўчоқларидан биридир. Тарихий манбааларнинг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги учинчи минг йилликда мана шу Панжоб ҳудудида анчаривож топган Хараппа маданияти мавжуд бўлган. Иккинчи минг йиллиكنинг иккинчи ярмида Ғарб ва Шимоли-ғарбдан Панжобга орийлар келиб ўрнашганлар.

Вақт ўтиши билан улар маҳаллий аҳоли билан аралашиб чатишиб кетганлар. Натижада ҳинд-орий халқлари, қабилалари ташкил топган.

Шунингдек, қадимда ва ўрта асрларда Панжобга қўшни халқлар—форслар, юнонлар, грек-бактрийлар, кушанлар, эфталитлар, афғонлар, турклар бостириб кирганлар. Шундай қилиб, Панжоб милоддан аввалги III асрда Маурия давлатининг вилояти, милоддан аввалги II—I асрларда эса ҳинд-грек шоҳлари ўлкаларининг маркази бўлган. XI—XII асрларда эфталитлар, Ғазнавийлар давлатлари, сўнг Деҳли султонлиги ва ниҳоят Бобурийлар давлати таркибига кирган. Мусулмон ҳукмдорлари, айниқса, Бобурийлар даврида бу ўлкаларда ислом дини кенг тарқалди ва мустаҳкамланди.

Биз қадимий Кветта шаҳрига етиб бордик. Кветта Покистондаги Балужистон вилоятининг маъмурий маркази. Илгаритдан Эрон ҳамда Афғонистондан Ҳинд водийсига бориладиган йўл устидаги муҳим мудофаа ҳамда савдо нуқтаси бўлган. Кветта шундайгина Болан тоғ йўлаги яқинида жойлашган. Кветта шаҳри 1935 йилги zilзилада қаттиқ шикастланган.

Бу шаҳар Кветта маданияти билан дунёга машҳурдир. Бу ерда шимолий Балужистоннинг бронза даври археологик маданияти топилган. Дарҳақиқат, инглиз археологлари В. Ферсервис ҳамда С. Пиготлар Кветтада XX асрнинг 20-йилларида жуда катта археологик қазув ишларини олиб борганлар. Кветта маданияти ана шу даврдан маълум.

Кветта манзилгоҳлари хом гиштдан қурилган кўп хонали уйлардан иборат. Уйлар бир-биридан тор йўлак билан аж-

ралиб туради. Сопол синиқлари, суяк ва мисдан ишланган қуруллар, тош муҳр ва мунчоқлар, аёлларнинг кичик, ҳайкалчалари топилган. Уларнинг сирти геометрик шакллар, ўсимлик, балиқ, қуш, ҳайвон суратлари билан нақшланган. Шуниси диққатга моликки, топилмалар Кветта маданиятига мансуб ибтидоий деҳқончилик қабилалари Марказий Осиё қабилалари билан яқиндан маданий алоқада бўлганлигидан далолат беради. Аслида энг яқин йўл—Термиз шаҳрига бориб Амударёнинг нариги бетига ўтиб, Мозори шариф орқали Кобулга—Пешовар, Равалпинди билан Лоҳурга борса бўлар эди. Лекин Афғонистондаги мураккаб вазият бизни мана шу йўллардан айланиб Эроннинг Зоҳидон шаҳри орқали Покистонга кириб келишимизни тақозо этарди. Шунинг учун биз Миржовадан Покистон ҳудудига кириб, Далбандин чўллари кесиб Кветтага келдик. Кветтадан Мўлтон шаҳарига боришимиз керак. Бу икки шаҳар ўртасида эса Сулаймон тоғлари ётибди. Мўлтонга бориш учун ана шу тоғнинг Болан довоининг ошиб ўтишимиз зарур. Бу доvon баландлиги, тиклиги, йўл қурилиши билан бошқа доvonлардан кескин ажралиб туради.

Тоғ бағрини тилиб илон изисимон йўл қурилган. Йўл тор. Айрим жойларда фақат битта машина юриши мумкин, холос. Қаршингиздан келган машинага кенгроқ, қулайроқ жойда четга чиқиб, йўл бўшатиб турасиз, ўтиб кетади. Ана шу йўлдан ҳали ўнгга, ҳали чапга бурилиб чўққига интилиб бораверасиз, кўтарилаверасиз. Роса чўққига кўтарилиб гоҳ чапда, гоҳ ўнгга қоладиган баҳайбат жарликка қарасангиз, туби кўринмайди...

Бу доvonда юрувчи ҳайдовчиларнинг ўз темир қонунлари бор. Тушиб келаётган ҳайдовчи, кўтарилиб келаётган машинани узоқдан сезиши билан йўл бўшатиб туради.

Болан доvonидан ўтар эканмиз, такрорланмас гўзал тоғ манзараларини, ўсимликларни, ажойиб жилғаларни, қалтис йўлларни томоша қилдик, тарихни эсладик, Бундай доvonлардан Искандар Зулқарнайн, Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темурлар ўтганлар. У пайтда ҳозиргидай йўллар бўлган эмас. Улар от-улов, аскарлар билан жилғалардан сув кечиб, доvon ошиб ўтганлар. Бундай доvonдан Заҳриддин Муҳаммад Бобур бобомиз ҳам от-улов, ўз аскарлари билан мардона юриб ўтдилар. Фарқи шундаки, Искандар Зулқарнайн, Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темурдай буюк саркардалар яна қайтиб ўз Ватанларига келдилар. Лекин Заҳриддин Муҳаммад Бобур бобомиз қайтмади, умрининг охиригача ўша ёқда қолди...

Сулаймон тоғининг Болан доводидан ошиб қадимий Мўлтон шаҳрига келдик. Мўлтон Покистоннинг Панжоб вилоятида, Чиноб дарёси ёнидаги қадимий шаҳар. Мўлтон милоддан аввалги IV асрда барпо этилган. Милоддан аввалги 326 йилда Искандар Зулқарнайн босиб олган. 713 йилда эса араблар эгаллаган. Мўлтон VIII асрга келиб мустақил ҳокимликнинг марказига айланган. У ривожланиб X асрга келиб Қарматлар давлатининг энг йирик шаҳри бўлган.

Кейинчалик Маҳмуд Ғазнавий бу шаҳарни эгаллайди. 1938 йилда Амир Темур Ҳиндистонга юриш қилиб, Мўлтонни ҳам ўз империяси таркибига киритиб олади. Орадан 125 йил ўтгач эса, Заҳриддин Муҳаммад Бобур улуг бобоси нздан бориб, Мўлтонни эгаллайди. Шундан бошлаб Мўлтон тараққий этди ва то 1752 йилгача бобурийлар империяси таркибига бўлди.

Мўлтон қадимги архитектура ёдгорликларига бой шаҳар. Бу ерда 1150—52 йилларда қурилган шоҳ Юсуф Гардизи, 1320—24 йилларда қурилган Рукни Аълам ҳамда 1780 йилда қурилган Шамси Табризий мақбаралари сақланган. Шаҳардаги тарихий обидаларни бориб кўрдик. Университетда бўлиб олимлар билан учрашдик, мулоқотда бўлдик.

Кўҳна Мўлтон ортда қолди. Гўзал Лоҳур шаҳрига кириб келдик. Куёш тиғи баданини қиздиради, маржон-маржон тероқади. Атроф сокин, дарахтларнинг учи қилт этмайди, шабада йўқ. Машинамиз Лоҳурга яқинлашиб, жимирлаб оҳиста оқаётган катта сой бўйидаги кафтдек текис йўлга чиққанда баданга ёқимли салқин тегди.

Сой бўйида сувга қониб, куёш нурини эмиб ўсаётган салобатли сарвқомат дарахтлар йўлга ҳам, сой бетига ҳам тангадек офтоб туширмайди. Болалар ва ўспирин йигитлар мириқиб чўмилишмоқда, яйрашмоқда, бахтли болаликнинг гаштини суришмоқда.

Шаҳарга оқшом чўкиши билан ана шу сой лабига ғоят дид билан ўриятилган сон-саноксиз электр чироқлари порлаб ёнади. Бу чироқларнинг ёрқин шуъласи сокин оқаётган сой сувида аксланиб эртаклардагидай ажойиб бир гўзаллик кашф этади, кишига завқ бағишлайди. Аҳён-аҳёнда сойнинг у лаби билан бу лабини боғловчи, фақат одамлар ўтиши учун дид билан қурилган махсус кўприқлар кўзга ташланади. Бу кўприқлар гўзал аркини эслатади.

Шаҳар табиятига нафис гўзаллик бахш этган ана шу сой ёқалаб, тарихий обидаларга бой, жаҳонга машҳур алломаларни кўрган, бобурийлар сулоласининг марказларидан бири бўлган Лоҳур шаҳрига кириб келдик. Ассалом, Лоҳур

шаҳри. Ассалом, буюк бобомиз ҳазрати Бобур ва бобурийлар нафас олган, кўчаларингда шахдам қадам ташлаган, бағринда гўзал боғу роғлар бунёд этган, ҳуснингга ярашиғлиқ хол бўлиб тушган обидалар тиклаган, биз учун ҳам ғоят қадрли бўлган азамат, кўҳна Лоҳур! Орзуларимиз ушалиб, бобомизнинг муборак пойқадами етган дарбозангга биз ҳам қадам қўймоқдамиз. Ассалом, буюк дўстлик ришталари ўтган азим Лоҳур!

Шаҳар марказидаги шинам меҳмонхонага жойлашдик. Ювиниб, овқатланиб, нафасни ростлагач Лоҳурнинг тарихий обидалари, бобурийлар даврида барпо этилган боғу роғларни зиёрат қилишга отландик. Аввало Шоҳқалъага ошиқар эдик. Мана, ўша салобатли, асрий тарихдан сўзлаб берувчи Шоҳқалъа.

Кеч кириб бораётгани туфайли зиёратчиларнинг оёғи сепилиб қолган эди. Қалъа дарбозасига яқинлашиб зина-поялардан юқорига кўтарила бошлаганимизда рўпарамиздан ўрта бўйли, қадди-қомати келишган бир йигит чиқиб келди. Бизни кўриб тўхтади. Саломлашди. У форс тилида сўзлар эди. Бизнинг ҳамроҳимиз Муҳаммад Содиқ у билан равон сўзлаша кетди. Лоҳурлик келишган йигитнинг исми шарифи Навид Аҳмад экан. У шу ерда обидалар тарихидан сўзлаб берувчи—бошловчи бўлиб ишлар экан. У Шоҳқалъага кириш тўхтатилаётганини айтди.

— Қаердан, қайси ватандан келдиларингиз?—сўради Навид Аҳмад.

— Ўзбекистондан келдик,—жавоб қилдик унга.

Навид Аҳмад ҳайрон бўлиб, хижолатомуз кулиб бизга боқиб турарди. Ҳа, минглаб километр йўл босиб, минглаб одамлар билан учрашиб, улар билан мулоқотда бўлиб шунга амин бўлдикки, жаҳон харитасида рақамлар билан белгиланадиган мамлакатлар борлигини дунё билади, ачинарлиси шундаки, Ўзбекистондан кўпчилик беҳабар, билмайди.

— Андижондан — Бобуршоҳ туғилган шаҳарданмиз, — дейишимиз билан Навид Аҳмаднинг қиёфаси ўзгариб хурсанд бўлиб кетди.

— Бобуршоҳ юртидан?

— Ҳа, буюк Бобур юртидан.

Навид Аҳмад қучоқлашиб қайта кўришди, орқасига қайтиб бизни Шоҳқалъага таклиф этди.

— Бобуршоҳ юртидан келган азиз меҳмонлар учун эшигимиз ҳаминша очиқ, марҳамат, — деди Навид Аҳмад ва ичкари бошлади.

— Қани марҳамат, Шоҳқалъа ва Лоҳурга, обидалар та-

рихи билан сизларни мен ўзим таништираман, — деди Навид Аҳмад.

Дарҳақиқат, Навид Аҳмад Шоҳқалъа тарихини, кўҳна Лоҳур шаҳрининг ўтмишини яхши билар эди. У Шоҳқалъадаги ҳар бир бинонинг ўтмишини мароқ билан, тўлиб-тошиб сўзларди. Тарихий обидалар ҳақида завқланиб ҳикоя қилар экан, кўпроқ тарихий манбаларга мурожаат этар, Лоҳур тарихини битган олиму ёзувчилар номларини ҳам тилга олар, айниқса Каромат Алихоннинг «Лоҳурга бир назар ёхуд Лоҳур манзаралари китобини бир неча бор эслатар эди. Ана шундай аниқ тарихий манбалар асосида бобурийлар сулоласини ишонарли тасвирлаб берарди. Биз эса, унинг сўзларини оқизмай-томизмай ёзиб олишга ҳаракат қилдик.

Маълумки, Лоҳур машҳур тарихчи ва географ Птоломей назарига ҳам тушган тушган шаҳар. У ўз эсдаликларида «Лавока» ёки «Ласока», яъни «Лава—қалъа-форт» тарзида тилга олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу ерларга қудратли ислом фалсафаси ва мафкураси буюк саркардалар томонидан олиб келинди. Шу нуқтаи назардан қараганда, номи ғоят машҳур бўлган мусулмон саркардаси Маҳмуд Ғазнавийнинг тарихда тутган ўрни каттадир. Тарихий манбаларда Лоҳур номи ҳам Маҳмуд Ғазнавий давридан бошлаб тилга олинди.

Лоҳур Панжобнинг пойтахти бўлиб, географик жиҳатдан шимолда жойлашган, ўзининг маданий, ижтимоий, сиёсий ҳамда савдо қудрати билан Шарқдаги энг машҳур шаҳарлардан бири бўлган ва ҳозир ҳам шундай.

Буюк аллома, бобокалон ҳамюртимиз Берунийнинг 1030 йилда ёзилган «Тарих-ул-ҳинд» («Ҳиндистон тарихи») асарини оламга машҳурдир. Берунийнинг ана шу асарида айтилишича, мусулмонлар (яъни Маҳмуд Ғазнавий кўзда тутилмоқда) Лоҳурга 1021 йилда келишган. Демак, ана шу даврдан бошлаб мусулмон фалсафаси, ислом ғояси одамлар қалбига кириб борган, маданият ривожланган. Лоҳур 165 йил давомида Ғазнавийлар салтанатининг маркази бўлиб турди.

Ундан кейин Лоҳур ҳукмдорлари алмашиб турдилар. 1186 йилдан бошлаб Шаҳобиддин Қори қўлига ўтади. У 1193 йили Деҳли ҳокими бўлди. Шундай қилиб, Лоҳур уч асрдан ортиқроқ давр мобайнида турклар, холжилар, тўғлоқлар, саяидлар, лўдийлар давлатининг пойтахти бўлиб келди.

Бобуршоҳ қадами Лоҳурга 1524 йилда етиб келди. Лоҳурнинг янги ҳаёти бошланди. Дарҳақиқат, бобурийлар ҳукмронлиги даврида Лоҳур асосий пойтахт бўлиб, ўз тарихида

гуллаб-яшнади, янги гўзал боғ-роғлар, тарихий обидалар барпо этилди.

Бобурнинг невараси Жалолиддин Акбаршоҳ даврида Лоҳур, айниқса, тараққий топди.

Акбаршоҳ 14 йил (1584—1598) ўз салтанати саройини Лоҳурда сақлаб турди. Жалолиддин Акбаршоҳ даврида шаҳар қалъаси қурилишига катта эътибор берилди. Лоҳур қалъаси 13 та дарвозадан иборат бўлиб, ҳозирги кўринишда Акбаршоҳ раҳнамолигида қурилган. Акбаршоҳ бобоси буюк Бобурнинг умидига содиқ қолиб шаҳарда янги боғлар барпо этишга ҳам катта эътибор берди. Уша даврда Лоҳур, боғлар шаҳри, деб ном олиши ҳам бежиз эмас. Яна шуни таъкидлаш лозимки, Акбаршоҳнинг бевосита раҳнамолиги ва ғамхўрлиги туфайли бу шаҳарга олиму фозиллар, донишманду шоирлар ҳамда моҳир саркардалар тўпланган. Бу ҳолат бобурийларнинг нақадар маърифатпарвар бўлганликларидан далолатдир.

Тарихий манбаларда айтилишича, Рави дарёси шаҳар девори остидан ўтган. Ана шу дарёда кемасозлик ишлари ҳам авж олдириб юборилган. Демак, ўша даврда бу ерга кемасозлик саноатини тебрата олган мутахассис усталар ҳам тўпланганлар. Шоҳ ўзи чўмиладиган ҳавзалар ҳам қурдирган.

Жалолиддин Акбаршоҳнинг ўғли шаҳзода Салим (Жаҳонгир) бу гўзал шаҳарга тез-тез келиб турар эди. У хотираларида Лоҳур ва отаси ҳақида ҳароратли сатрлар ёзиб қолдирган. Ўз васиятига кўра Жаҳонгиршоҳ шу шаҳарга дафн этилган.

Тарихий манбаларга суяниб шуни айтиш мумкинки, те-мурий салтанати Жалолиддин Акбаршоҳ томонидан икки манба асосида қурилган. Биринчиси, албатта унинг ота-боболари Туркистондан (Марказий Осиё) олиб келган давлат қурилиши тизимидир. Иккинчиси эса, Акбаршоҳнинг бевосита ҳаётда дуч келган, ўз кўзи билан кўрган, умуман, Ҳиндистондаги мавжуд давлат системасининг такомиллаштирилган тизимидир. Асосан, ана шу икки манба асосида бу ерда те-мурийлар салтанати, сиёсати ва маданияти вужудга келди ҳамда ривожланди.

Маълумки, Бобуршоҳ вафотидан сўнг Ҳумоюн Мирзо (1509—1556) тахтга ўтиради. Лекин, тақдир тақозоси билан Ҳумоюншоҳга қарши укалари Комрон Мирзо (1509—1557) ҳамда Аскарний Мирзолар (1512—1558) исён кўтардилар. Ана шу парокандалик вазиятидан фойдаланган бир неча афғон амирлари салтанатга қарши бош кўтардилар. Натижада афғон амирларидан бири Шершоҳ Сурий 1540 йили

салтанатни эгаллайди ва Хумоюншоҳни таъқиб остига олади.

Хумоюншоҳ исёнкор укаларини бир тараф қилгач, 1955 йилда Сур сулоласига батамом барҳам беради ва хукмронлигини қўлга олади. Ана шу иккинчи марта хукмронлиги пайтида Хумоюншоҳ давлатни бошқариш ва жамиятни табақалаш борасида айрим ўзгартиришлар киритди. Салтанат учун хизмат қиладиганларни у уч табақага ажратди. Биринчиси — давлат кишилари, яъни давлат бошқаришда бевосита иштирок этувчилар ҳамда бошқа темурийларнинг оила аъзолари, ҳарбий ва маъмурий мансабдор кишилар ва яна сарбозлар, иккинчиси — саодат кишилари, яъни олиму уламолар, фозилу фузалолар ҳамда сўфийлар; учинчиси — мурод кишилари, яъни меъморлар, санъаткорлар ҳамда ҳофизлар.

Шуниси диққатга моликдирки, бошқа темурийлар ҳам салтанат хизматкорлари сифатида тоифаларга ажратилганлиги тобе мамлакат ҳақидаги ақидаларга барҳам беради. Демак, темурийлар авлодига мансуб бўлиш ўз мустақил (салтанат ичидagi) га якка ҳоким бўлишдир, деган тушунчани асло бермас эди. Балки, ҳар бир темурий ўша даврдаги шоҳ (султон)га ноиб ва лойиқ меросхўр ҳисобланар эди.

Хумоюншоҳ лашкарларини турклар, чигатойлар ва эронларга бўлиш умуман мақбул эмас. Негаки, уларнинг этник жиҳатдан келиб чиқиши давлат сиёсатига таъсир кўрсатмас эди. Табризлик ва андимонлик давлат мансабдорлари тиллари бошқа бўлса ҳам давлат тизимини бошқаришда ягона анъанага амал қилардилар. Хумоюн билан бирга чигатойлар, туркманлар, сафавий (қизилбошлар) вакиллари ҳамда ўзбек амалдорлари ҳам кириб бордилар.

Темурийлар сиёсатининг жорий этилиши бу ердаги майда қабилавий амирлар билан амалдорлар ўртасидаги зиддиятни кучайтиради. Чунки, марказлашган давлат вужудга келиши оқибатида маҳаллий майда амирликлар синиши, барҳам топиши керак эди-да. Умуман, ражпутларнинг мусулмон удумига даъват этилиши темурийлардан аввал ҳам норозиликка сабаб бўлган эди.

Ана шу муаммога Акбаршоҳ ҳам дуч келди. Шунинг учун Акбаршоҳ даврида сарой удумлари, давлатни бошқариш янада такомиллаштирилди. Бобурийлар давридаги сарой удумлари Абу-ал Фазлийнинг қўлёзмаларида батафсил изоҳлаб берилган.

Биз Шоҳқалъани ҳаяжон билан мириқиб томоша қилар эканмиз, махсус кошона болохона рўпарасида узоқ суҳбатлашдик. Бу болохона рўпарасида фуқаролар тўпланадиган

махсус гўзал майдон бор. Акбаршоҳ ҳар кунни бомдод намоини ўқигандан сўнг, халойиққа кўриниш учун мана шу болохонага чиқар эди. Оддий халқ, аскарлар, деҳқонлар ва бошқа фуқаролар шоҳни кўриш учун шу болохона рўпарасидаги ям-яшил майсазор майдонга тўпланишар эдилар.

Ана шу маросимдан сўнг Акбаршоҳ «Девони хос»га кирар эди. Бу шоҳона хонада у идора ишлари билан шуғулланар, ҳар бир кўрилган чора-тадбирларнинг адолатли эканини таҳлил қилиб ўрганар, фуқароларнинг шикоятларига сабртоқат билан қулоқ солар эди. У барча табақа вакиллариинг ўз қалбидаги дардини шоҳга тўла айтишга имкон яратиб берар эди. Халқ арз-дардини тинглаш ҳар бири шоҳ учун алоҳида масъулият юклашини Акбаршоҳ яхши билар эди.

Ноғора садолари остида Акбаршоҳ салобатли улкан қасралда пайдо бўлар эди. Абу-ал Фазлийнинг ўша манзарани таърифлашича, ҳазрати олийларининг ўғиллари, неваралари ва сарой оқсоқоллари ҳамда бу маросимда иштирок этишга рухсат этилган барча аъёнлар ўзлари учун ажратилган жойда тавозе билан тик турар эдилар. Таниқли кишилар шоҳга салом бериб ҳурмат бажо келтирардилар. Арзга келганлар ўз дардларини баён қилардилар, адлия ходимлари ўз ахборотларини баён этардилар. Акбаршоҳ баён этилган барча воқеаларни таҳлил этар, агар лозим топса, гувоҳларни ҳам назардан ўтказар эди. Салим катта шаҳзода саналар, шунинг учун у тахтдан уч-тўрт қадам нарида, беш-олти қадам нарида эса шаҳзода Мурод турар эди. Энг кичик шаҳзода Дониёлга эса яқинроқ туришга рухсат берилар эди. Акбаршоҳ кўпинча навкарларининг яқинроқ туришини истарди.

Ҳазрати олийларининг қалбдан—руҳан яқин бўлган юқори мансабдаги аъёнлари фарзандлардан кейинроқ туришарди. Кейинги табақадаги амалдорлар эса улардан сўнг жой эгаллар эдилар.

Шоҳ тахти алоҳида эътиборга молик. Тахт олти қиррали қилиб, қимматбаҳо металлдан ишланган ҳамда қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Тахт тепасига соябон ўрнатилган.

Бу ерда ўтказиладиган маросимда, яъни мансабга тайинланганлар, тақдимга сазовор бўлганлар шоҳга уч марта таъзим қилардилар. Бундай маросимлар тахминан тўрт соат давом этар, сўнг шоҳ ҳарамга йўл олар эди. У салтанат остонасидаги ҳайвонларни ҳам кўздан кечиришга вақт топар эди. Кейин енгил тамадди қилиб, бироз дам оларди.

Дам олгандан сўнг, маърифат ишлари билан шуғулланар

эди. Сўфийлар, уламолар, тарихчи ва олимлар билан суҳбатлашарди. Айрим манбаларга қараганда шоҳ эрталаб қабулдан сўнг филлар жангини томоша қилар эди. «Девони хос» алоҳида қабулхона бўлиб, унда фақат шаҳзодалар, алоҳида юқори мансабдорлар ҳамда шоҳга яқин кишиларгина бўлардилар.

Бобурийлар бир йилда уч марта байрам қилишар эди. У ҳам бўлса, шоҳнинг туғилган йили ва ойи (қуёш ва оқтақвимлари бўйича) ҳамда янги йилнинг кириши, яъни баҳорги тенгкулик—Наврўз катта байрам сифатида нишонланар эди.

Шоҳлар қуёш тақвими бўйича туғилган кунларида ўзларининг вазнини торттирар эди. Бунда тарозининг қарши палласига тилло, симоб, ипак, атир-упалар, мис, қалай, темир ва озиқ-овқатлар, туз қўйиларди. Ой тақвими бўйича туғилган кунларида эса кумуш, қалай, газлама, мёвалар, кўрғошин, зигир ёғи каби маҳсулотлар қўйилар эди. Буларнинг ҳаммаси табаррук совға (садақа) сифатида маросим иштирокчиларига улашиб бериларди. Шаҳзодалар ҳам туғилган кунларида шу тарзда ўзларини торттирар эдилар. «Вазир» деб аталган ана шундай маросимлар ҳиндларда ҳозир ҳам учраб туради.

Шоҳлар томонидан эрталаб намоз ўқирилиши, халқ ҳузурига таъзимга чиқиши, махсус қабул маросимининг ўтказилиши, ундаги аниқ тартиботлар, филлар жангини томоша қилиш, мансабдорларнинг шоҳ ҳузурини сермулозамат билан туришлари, соябон ва кавкаба (олтин қубба) ҳамда бошқа тантанали маросимлар бобурийлар салтанатини янада салобатли, янада улуғвор қилиб кўрсатар эди.

Темурийлар келиши билан давлатни алоҳида мулк қилиб бўлиб берилиши барҳам топди. Турклар ва сафавийлар сулоласи ҳам давлатни улушдорларга бўлиб беришдан воз кечган эдилар. Лекин бобурийлар Ҳиндистон ярим оролидаги ўзларидан аввалги мусулмонлардан кўра анча такомиллашган давлат тизимини олиб келдилар. Бобурийлар давлат тизими ҳинд давлати тизими билан ўхшашиб кетса ҳам, барибир бу тизимда ихчам бошқаришнинг таъсири сезилиб турар эди. Бошқача қилиб айтганда, бу Акбарона давлат тизими тизими эди.

Дарҳақиқат, Акбар ва унинг меросхўрлари Аллоҳ берган давлат бошқариш қобилиятини намоён этдилар. Бу қобилият ҳақиқий инсоний фазилатларга эга бўлган, инсоний хислатларни ўзида мужассамлаштирган бандасига насиб этиши мумкин эди.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, қисқа муддат ичида Акбар ва унинг вазирлари Ҳиндистоннинг сиёсий қиёфасини ўзгартириб юбордилар. Ҳинд-Ганг воҳаси, Молва ҳамда Гужарат вилоятларига битта бек тайинланган бўлса ҳам, у ўзидан юқори мансабдаги ҳокимга тобе эди. Марказлаштирилган бошқарув тизими шу тарзда такомиллашиб борарди. Темурийларча давлат бошқариш сиёсати барча табақалар билан юқорилаб, Акбаршоҳга бориб боғланар эди.

Ана шундай инсон яшаб, нафас олган шаҳар—Лоҳур, айниқса, диққат марказида бўлди. Бу ерда жуда кўп тарихий мақбара ва масжидлар қурилди. Бу тарихий обидалар бобурийлар меъморчилигининг ёрқин дурдона намуналарига айланди.

Маълумки, Нур Жаҳон ўз даврининг энг гўзал, мунис аёлларидан бўлган. Нур Жаҳоннинг гўзаллиги олдида, ҳатто, ҳукмдор ўз салтанатидан воз кечишга тайёр эди. Лоҳурдаги тарихий обидалар орасида алоҳида ажралиб тургучи ҳам малика Нур Жаҳон мақбарасидир.

Лоҳур шаҳрига Рави дарёсини кесиб кираверишда ана шу ноёб обида—Нур Жаҳон мақбараси кўзга ташланади. Худди шу ерда Жаҳонгир, Осафхоннинг мақбаралари ҳам жойлашган.

Султон Жаҳонгир Кашмирдан Лоҳурга қайтиб келаётган пайтда йўлда вафот этади. Унинг жасади малика Нур Жаҳон қурдирган Дилкушо боғига дафн этилган. Бу мақбара қизил ва оқ мраммдан Шоҳ Жаҳон томонидан қурдирилган. Дилкушо боғи тенг 16 бўлакка бўлинган бўлиб, бир-биридан чиройли йўлаклар, анвойи гуллар ҳамда сержило фавворалари билан ажралиб турарди. Бу ёдгорлик ўз ноёблиги билан бобурийлар қурдирган меъморчилик намуналари орасида Аградаги Тож Маҳал мақбарасидан кейинги ўринда турган.

Осафхон (Нур Жаҳоннинг акаси) мақбараси ҳам ўзининг бетакрорлиги билан ажралиб туради. Бу мақбара оқ мраммдан ишланган бўлиб, ҳуснихатнинг энг ноёб намуналари мавжуд. Унда Аллоҳнинг 99 номи ўйиб ёзилган.

Бундан тахминан 300 йилча илгари Рави дарёси Бадшаҳий масжиди ҳамда Шоҳқалъа деворлари ёнидан оқиб ўтар эди. Ҳозир бу жойлар Иқбол боғ деб аталувчи ғоят гўзал масканга айлантирилган. Шуниси характерлики, Покистон мустақиллиги ҳақидаги ҳужжат мусулмонлар томонидан мана шу ерда эълон қилинди. Ҳозир бу ерда ана шу муҳим воқеага бағишланган ноёб ёдгорлик бор.

Шуни айтиш керакки, Шоҳқалъа бир неча бор вайрон қилиниб қайта тикланган. Қалъанинг узунлиги 380 метр, эни эса 330 метрдир. Қалъа тарихи 1021 йилдан бошланади. Яқинда қалъа ичида ўтказилган археологик қазиниш пайтида 25 фут (1 фут — 30,5 сантиметртга тенг) чуқурликдан 1025 йилда зарб этилган олтин тангалар топилди. 1241 йилда Чингизхон аскарлари қалъани вайрон қилдилар. 1267 йилда Гиёсиддин қайта тиклади.

Қалъа Акбаршоҳ даврида қайтадан дунёга келди, десак муболаға бўлмас. Акбаршоҳ 1566 йилда қалъани тош ва гиштдан қайтадан қурдирди. Ана шу қурилиш даврида унга яна ҳашаматли қаср — бинолар ва гўзал, сўлим боғлар қўшилади. Янги тикланган гўзал Шоҳқалъа бобурийлар шухратини яна ошириб юборади.

Ҳатто синхлар ва инглизлар ҳам айрим биноларни қуриб қўшдилару, лекин улар бобурийлар барпо этган бинолар билан барибир тенглаша олмас эди. Чунки бобурийлар бунёд этган обидалар шарқона услуби, юксак дид билан ишланган ғоят нозик безаклари билан бетакрор эди.

Қалъанинг 1800 квадрат фут майдонни эгаллайдиган шимолий ва ғарбий ички деворларининг ташқи юзасига бобурийлар ҳаётини ва жангномаларини тасвирловчи расмлар ишланган ҳамда от пойғалари, филлар жанги, сарой манзараларини акс эттирувчи суратлар билан безатилган эди. Бу ерга Шоҳ Бурж боғи, Оламгири боғи ҳамда Девони Аълам, Девони хос, Марварид масжид, Наулаха, Шиш Маҳал ва бошқа бинолар жойлаштирилган эди.

Сарой майдонидаги Шиш Маҳал (кўзгулар саройи) айниқса, диққатга сазовордир. Бу ердаги «юлдузли» гумбазда ажойиб мўъжизанинг гувоҳи бўлди. Ана шу гумбазли хонада тунда гугурт чақсангиз, бино пештоқига берилган турфа ранг — жило, унга ўрнатилган ноёб дур-тошлар тунги тиниқ осмонга айланиб, сонсиз-саноқсиз юлдузлар жимирлайди, тунги очик табиатни эслатади. Юксак дид, нафис мозаика усулида нақшлар билан безатилган Шиш Маҳал маликалар учун бунёд этилганлиги бугун ҳам кўриниб турибди.

Ҳа, бобурийлар, наинки, бобурийлар, умуман, темурийлар сулоласини ўрганиш, таҳлил қилиш, уларнинг ўша давр ҳаётига рамзий кириб бориш, дақиқаларда улар билан ўзининг ҳамнафас сезиш ҳар қандай инсоннинг маънавий дунёсини бойитади. Ўзбекона юриш-туриш, ўзбекона турмуш ҳаёт кечириш, хоналарни ўзбекона қуриш ва жиҳозлаш, маликалар, умуман, аёллар учун алоҳида, уларнинг нафис

дидига мос ва хос шароит яратиб бериш, ўзбекона боғ-роғлар бунёд этиш темурийларга хос хислат эканлигига яна бир қарра иқдор бўласан. Авлод-аждодларимиз нақадар юксак, ўзига хос маданият чўққисига кўтарилгани қалбларда фахр туйғусини ўйғотади.

Яна шуни айтиш жоиз деб ўйлаймиз: бобурийлар севиш ва севилишини ҳам қалбдан ҳис эта олган, қадрлай олган инсонлардир. Лоҳурдаги Шалимар боғи «Севги маскани» деб аталиши ҳам бежиз эмас. Бу машҳур боғнинг кираверишидаги баланд кўтарилиб қурилган хонақоҳ Шоҳ Жаҳоннинг хосхонаси бўлиб, бобурийлар меъморчилигининг алоҳида намунаси экан. «Севги маскани» номи билан машҳур бўлган бу учала боғнинг бирини Жаҳонгир ва қолган иккитасини Шоҳ Жаҳон қурдирган. Шу ном билан аталувчи учта боғ бор. Улар Шринагар (Кашмир)да, Деҳлида ва Лоҳурда жойлашган бўлиб, 1618—1619 ҳамда 1658 йилларда бунёд этилган.

Лоҳурдаги «Севги маскани» боғи 40 акр (1 акр-0,4 га) майдонни эгаллайди. Боғнинг атрофи баланд девор билан ўралган. Бу боғ илгари Шоҳ Наҳр, кейинроқ эса Хансли номли ариқдан сув ичган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу ариқ Али Мардонхон ва Мулла Аловулмулк Туний деган қурувчилар томонидан қазилган. Бу ниҳоятда сўлим, баҳаво, гўзал Шалимар боғига юқори мартабали кишилар, давлат бошлиқлари ташриф буюрадилар. «Севги маскани» лоҳурликлар мириқиб дам оладиган, байрамларини ўтказадиган муқаддас макондир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Шалимар боғи ўз тузилиши билан жаҳонга машҳур бўлган. Гап шундаки, боғ ичига қошона арклар қуриш, оқин сув олиб кириш, махсус зилол ҳовузлар жойлаштириш жаҳон боғ яратиш амалиётида бобурийлар сулоласининг йирик олтин занжирларидан бири бўлмиш Шоҳ Жаҳоннинг муборак номи билан боғлиқдир.

Дарҳақиқат, боғ ичида баҳаво пештоқли айвонлар, ғоят кўркем арклар қуриш, боғ ичидан сўлим анҳорлар ўтказиш Шоҳ Жаҳоннинг ихтироси эди. Зероки, Шоҳ Жаҳоннинг тарихда қурувчи шоҳ номини олганлиги ҳам бежиз эмасди.

Бу «Севги маскани»нинг қурилиши 1641 йилда Халилуллохон раҳбарлигида бошланиб 17 ойдан сал кўпроқ вақт ичида битказилган экан. Бунда Али Мардонхон 100 миляли анҳор ўтказишга масъул бўлган. Ана шу анҳор Шоҳ Наҳр деб номланиб, боғни суғоришга мўлжалланган эди. Бунга

Мулла Аловулмулк Туний кейинчалик баъзи ўзгартиришларни киритиб, янада гўзал ҳолатга келтирилган экан. «Севги маскани» боғини 1642 йил 31 октябр куни шоҳ қабул қилиб олганлиги тарихий манбаларда аниқ айtilган.

Боғ ичида 7 та очик қаср қурилган эди. Улардан фақат учтасигина сақланиб қолган. Булар, Файзбахш, Ҳаётбахш ҳам Фарралбахш деб аталади. Ҳозир «Севги маскани» боғига кириладиган арк Шоҳ Жаҳоннинг оромгоҳи бўлган. Боғнинг ўртасидан оқадиган анҳор марказдаги қаср олдида барпо этилган улкан мармар ҳовузга қуйилади. Қуйи қасрлар ёзги дам оладиган жой бўлган.

Лоҳурга табиатнинг ўзи бир олам бетакрор гўзаллик ҳада этган. Шаҳарга монанд одамлари ҳам тўла маънода гўзалдирлар. Рави дарёси соҳибжамол ёш келиннинг бир ўрм сочидай Лоҳурга бир ажиб гўзаллик бахш этган.

Тарихий манбаларда таъкидланишича, мусулмонлар ҳукмрон бўлган даврда 36 та боғ барпо этилган. Маҳмуд Ғазнавийнинг содиқ кишиларидан бири, шаҳар ҳокими бўлган Аёз Малик бу ерда биринчи бўлиб боғ қурганлиги маълум. Бироқ, кейинчалик сингхлар ҳукмронлиги даврида бу боғдан асар ҳам қолмаган. Шундай бўлишига қарамай, Шоҳ Аълам боғида Аёз Малиkning қабри сақланиб қолган.

Иккинчи боғ Ҳумоюннинг укаси Мирзо Комрон томонидан барпо қилинган. Айтишларича, бу боғ ҳам ғоят гўзал бўлган, Жаҳонгир Султон Кашмирга қайтаётиб худди ана шу боғда дам олар экан. Бу боғ комплекси «Барадори» деб аталиб, ҳозир эса унинг фақат номигина қолган, холос.

Бобурийлар даврида барпо этилган боғлар орасида яна бир машҳур Дилкушо боғидир. Бу боғ Акбаршоҳнинг машҳур сарой аъёнларидан Навоб Маҳди Қозимхон томонидан бунёд этилган ва унинг номи билан аталган. Жаҳонгир тахтга ўтиргач, унинг маликаси Нур Жаҳон бу боғга раҳнамолик қила бошлади ва уни «Боғи Дилкушо», деб атади. Юқорида айтганимиздек, Жаҳонгир шу боғга дафн этилган. Шу боис кишилар уни, Жаҳонгир боғи, деб ҳам атайдилар. «Севги маскани»—Шалимар бунёд этилгунга қадар бу энг гўзал, сўлим боғ ҳисобланган.

Лоҳурнинг Лоҳур бўлиб дунёга танилишида бу ерда қурилган тарихий нодир масжидлар ҳам алоҳида ўрин тутади. Шаҳардаги энг қадимий масжид, айтишларича, Маҳмуд Ғазнавийнинг Лоҳурни олиши шарафига 1021 йилда

Лоҳурдаги Шалимар боғида.

қурилган. У гиштан тикланган бўлиб, «Кишти» деб аталган экан. Бу масжиддан ҳеч қандай из қолмаган. Шаҳар қалъаси ичидаги минорани ҳам ана шу ғалабага бағишлаб тикланган, дейилади. Яна бир мўъжазгина масжид Аёз Малик қабри устида барпо этилган, ҳозир шоҳ Аълам боғида кўзга ташланиб турган ёдгорликдир.

Акбаршоҳ 1598 йилда шаҳар қалъаси ичида, Девони Аъзам мақбараси қаршисида янги масжид қурдирди. Жаҳонгир бу масжидга мрамрдан безаклар бердирди. Юқори қисмдаги мрамр безаклар Шоҳ Жаҳон даврида ишланган. У бу масжидни, «Моти масжиди», деб атади. Сингхлар ҳокими бу масжид биносидан хазина омбор сифатида фойдаланди. Ҳозир эса қалъа хизматчилари фойдаланишади.

Жаҳонгирнинг онаси 1614 йили Бегим шоҳи масжидини қурдиради. Бу масжид сарой аъёнлари учун мўлжалланган ва энг кекса ёдгорликлардандир. Масжид ўртасида таҳорат олиш учун мўлжалланган улкан ҳовуз бор. Бу тарихий обида 1850 йилда таъмирланди. Ҳозир уни, «Масжиди Барод хона», деб ҳам аташади.

Вазирхон масжиди — энг кўҳна ва машҳур масжидлардан бўлиб, беқиёс гўзаллик намунасидир. У шарқона ва форс услубларининг ўзаро йўғрилиб уйғунлашган шаклида шаҳарнинг қоқ ўртасида қурилган. Масжид аркидаги (қашқарий) ёзувга қараганда уни Шоҳ Жаҳон даврида Лоҳур ҳокими бўлган Исмоиддин Ансорий қурдирган. Шунини айтиш керакки, унга Навоб Вазирхон унвони берилган эди. Форсча ёзувлар масжиднинг 1634 йилда қурилганидан дарақ беради. Масжиднинг ҳар бурчагида миноралар бор. Ҳовли ўртасида бир ҳовуз ҳамда авлиё Зиёд Мирон Бадшаҳий қабри жойлашган. Масжид ҳужралари китоб сотувчилар учун мўлжалланган. Намозгоҳ тепаси — усти бешта гумбазли томдан иборат. Бу кўҳна масжид асрлар оша мадраса-мактаб вазифасини бажариб келади.

Гўзал Лоҳурда бўлиб Бадшаҳий масжидини кўрмасангиз армонда қоласиз. Негаки, Аврангзеб Оламгир ҳаёти давомида яккаю ягона йирик бино қурган бўлса, у — ана шу масжид эди. Масжид Лоҳур қалъасининг Оламгир арки қаршисида қурилган бўлиб, қалъа билан махсус йўлак орқали туташган эди. Эндиликда бу ерда «Ҳозирги боғ» барпо этилган. Йигирма икки пиллапояни босиб юқори кўтарилсангиз масжиднинг ҳайбатли дарвозаси олдида чиқасиз. Бу масжид дунёдаги энг улкан масжидлардан бири бўлиб, Маккаю мукаррамадаги масжид рамзида бунёд этилган. Масжид ҳовлиси 528,8×928,4 фут майдонни эгаллаган. Гум-

базли намозгоҳи эса 275,8×85,7 футни ташкил қилади. Чор бурчагидаги миноралар диаметри 67 фут, пойдевордан ҳисобланганда баландлиги 176,4 футдир. Бу улкан масжид бевосита Аврангзеб раҳбарлигида 1674 йилда қурилган.

Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бу тарихий обида гўзал кўрinishи, ҳайбатли тузилиши билан ҳар қандай кишини ҳайратга солади. Унинг ичкарисини улкан еттита арк билан узун хоналарга бўлинган. Марказий намозгоҳ ва меҳроб мрамрдан ишланган. Учта хонақоҳнинг ичкарисини гулли ва геометрик шаклдаги нақшлар билан безатилган. Қизил мрамрдан ишланган намозгоҳ деворидан ёруғлик тушиб соя акс этиб туради. Қираверишдаги хоналарнинг деворидаги безаклар Ислод дунёсининг ноёб намуналаридир. Масжид ҳовлиси ўртасида 50 кв. фут ҳажмда ҳовуз бор. Масжид ҳовлиси атросидаги ҳужралар Ислод таълимотини ўрганишга келган уламолар учун ётоқхона вазифасини ўтайди.

Сингхлар ҳукмронлиги даврида масжид биноси анча вайрон қилинди. Унга безак бериб турувчи қимматбаҳо тошлари ўғирлаб кетилди. Ўзидан эса отхона ва омборхона сифатида фойдаланилди. Тўрт бурчакдаги миноралар 1840 йилги зилзилада шикастланди. Бу масжид 1961 йилда қайтадан тўла таъмирланди. Ҳозир бу ерда бир вақтнинг ўзида 100 минг нафардан ортиқ одам намоз ўқиши мумкин.

Шоҳ Қалъадан чиқиб, махсус гўзал майдондан ўтиб рўпарадаги Бадшаҳий масжиди дарвозасига кўтарилишда чап томонда шоир, файласуф Муҳаммад Иқбол мақбараси жойлашган. Биз Муҳаммад Иқбол мақбарасини зиёрат қилиб, юқорида батафсил ҳикоя қилган улкан Бадшаҳий масжидга зинапоядан 22 қадам ташлаб юқорига кўтарилдик. Масжид дарвозасидан киришингизда ўнг томондаги хоналарга жойлашган ажойиб музей бор. Биз зиёратни ана шу музейдан бошладик.

Музей хоналарига тарихдан сўзловчи ашёлар қўйилган. Қуръони каримнинг ноёб қўлёзмаалари, Муҳаммад пайғамбарнинг муборак мўйлари, ислом рамзи — ҳаворангли салалари, камзуллари, оёқларининг изи тушган тош, ҳассалари, мусулмон дунёси учун азиз ва мўътабар бўлган бошқа нарсалар кишини диққатини ўзига тортади. Шунингдек, ҳазрати Алига таалуқли бўлган бошқа буюмлар ҳам музейдан ўрин олган. Биз ноёб тарихий ёдгорликни ҳаяжонга тўлиб-тошган ҳолда томоша қилдик, унинг тарихига оид маълумотларни ёзиб олдик.

Кўҳна ва гўзал Лоҳурда тарихдан сўзлаб турувчи яна бир ноёб манба бор. У ҳам бўлса кишини ўйга толдирувчи

мақбаралардир. Бу мақбараларнинг энг ноёблари ҳам бобурийлар номи билан узвий боғланиб кетади. Ҳар бир мақбаранинг ўз тарихи, ижтимоий ҳоли, тарихда изи ва ўрни бўлган ўз эгаси бор.

Юқорида эслатганимиздек, Жаҳонгиршоҳ Кашмир сайридан қайтаётиб йўлда узилади. Васиятига кўра хотини малика Нур Жаҳон уни Боғи Дилкушога дафн эттиради.

Каромат Алихон шундай ёзади: «Тарихчилар Жаҳонгир мақбарасини унинг ўғли Шоҳ Жаҳон қурдирган, деб таҳмин қилишади. Лекин Шоҳ Жаҳон қурдирган бинолар услубидан Жаҳонгир мақбараси форсий нозик усулда қурилиши билан аёллар дидига яқинлиги сезилиб туради. Бу ҳол мақбарани малика Нур Жаҳон қурдирган деган таҳминга олиб келади».

Дарҳақиқат, бобурийлар барпо этган обидалардан Жаҳонгир мақбараси миноралари, қурилиши, айниқса, олд кўриниши ҳамда нақш безакларининг ғоят нафислиги билан ажралиб турарди. Мақбарага шимол ва жануб томондаги улкан равоқдан кирилади. Ғарбий қисми қизил ва оқ мрамрдан ишланган бўлиб, масжид вазифасини бажаради. Бу қисм карвонсарой деб ҳам аталарди. Қатор хужралар ҳам бор. Шарқ томондаги хужралар ўртасидаги равоқдан мақбарага кирилади. Дарвозадан кенг майдон — ҳовлига чиқилади. Ғиштдан қурилган тўртта анҳор ҳовлини кесиб ўтади. Анҳор лабларида фавворалар ўйнаб турар эди...

Тарихий манбаларнинг хабар беришича, қабр жойлашган хонанинг гўзаллиги кишини ҳайратга соларди. Мрамрдан қилинган қабр буткул қимматбаҳо тошлар билан қопланган. Хонақоҳ деворлари соф нозик мрамрдан ишланган. Қабр тошига Аллоҳнинг 99 номи ўйиб ишланган. Бунда тўртта йўлак бўлган. Ҳар бири қабрга олиб борган. Бу мақбара Лоҳур ва бобурийлар меъморчилигининг гавҳар — инжуси саналган.

Нур Жаҳон эрининг вафотидан сўнг 18 йил умр кўрди. 1645 йилда вафот этди ва ҳаётлигида ўзи қурдирган мақбарага дафн этилди. Унинг мақбараси эри Жаҳонгир ва ақаси Осафхон мақбараларининг ғарб томонига жойлашган. Бу мақбара «Чор чаман» деб аталган, ҳар бири 100 ярд — яъни 10 гектардан майдонни эгаллаган тўртта боғнинг ўртасида жойлашган. Мақбара биноси оқ ва жилокор мрамрдан ишланган бўлиб, унда муқаддас Қуръондан калималар битилган. Мрамрдан ясалган саркофаглар ва жиҳозлар юксак дид ва маҳорат билан ишланган.

«Тазкират ул-хавотин»да айтилишича, Нур Жаҳон бегимнинг қабр тошига ўзи битган мана бу байт ёзилган экан:

Бар мазори мо ғарибон
На чароғи, на гули,
На пар парвона ёби,
На садойи булбули.

Мазмун: Биз ғарибларнинг мазоримизда на чироқ, на гул, на булбул садосию на бир парвонани топасан.

Минг афсуслар бўлсинким, ана шу безаклардан ҳозир асар ҳам қолмаган. Фақат ғишдан қурилган мақбараси турибди, холос. Сингҳлар Нур Жаҳон ва унинг қизи Лодила бегим қабр тошларини ҳам кўчириб олишган. Бизга айтишларига қараганда, ҳозирги қабр тошлар 1912 йили деҳлилик ҳофиз Ҳоким Акмалхон томонидан ўрнатилган экан.

Қабр тоши остида (яна бир қават ер остида) махсус хона бор. Амбарлар ана шу хонада осиб қўйилган махсус темир беланчакда сақланар эди. Бу беланчаклар ҳам олиб кетилган.

Лоҳурда «Анар кали» номи машҳур бўлган бозор бор. Ана шу бозор яқинида Анар кали, яъни Анор гули мақбараси жойлашган. Анор гули мақбараси ҳақида турлитуман қизиқ-қизиқ афсоналар юради.

Айтишларига қараганда, бу мақбара Нодира бегим ёки Шаҳринисо исми билан машҳур бўлган аёл мақбарасидир. Бу аёл Акбаршоҳ саройидаги раққоса-канизаклардан бўлиб, унинг гўзаллигига ишора сифатида Анор гули тахаллуси берилган.

Афсоналарга кўра шаҳзода Салим ана шу канизакка ошиқ бўлиб қолади. Анор гули рақс тушаётган пайтда шаҳзода Салим у билан кўз уриштиради. Буни Акбаршоҳ сезиб қолади. Айтишларича, шаҳзода Салимга ишқи тушиб қолган Дилором исмли канизак рашк ўтида ёниб бу воқеани Акбаршоҳга етказиб улгуради. Одат бўйича паст табақадан бўлган аёлни саройга яқинлаштириш мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам бу воқеадан ғоят ғазабланган Акбаршоҳ Шаҳринисони тириклайин Лоҳур қалъаси девори орасига қўшиб урдириб юборган эмиш. Шаҳзода Салим ҳукмдор бўлгач, канизакка бўлган муҳаббати рамзи сифатида улкан ва гўзал мақбара қурдирди.

Бу ҳақда XVII асрнинг бошларида Покистонга саёҳатга келган европалик ёзувчилар Уилям Финч ва Герберийлар яна бошқача афсона тўқиганлар. Афтидан, европалик сай-

ёҳлар ўз юртдошларини ҳайратга солиш учун ўзларича афсона тўқиган бўлсалар керак. Каромат Алихон европалик ёзувчилар афсонасини тарихий далиллар билан пучга чиқариб, шундай ёзади: «Қабр тошдаги ёзувга қараганда (ошиқ Салим Акбар ўғлидан) бу аёл шахзода Салимнинг хотини, Султон Парвознинг онаси бўлиб, Зайн хон Коканинг қизи эди. Аввал бошда Акбаршоҳ бу никоҳга рози бўлмаган. Кейинчалик ўғлининг муҳаббати кучлилигини сезгач, розилик берган эди. У аёл Акбаршоҳ ҳам, шахзода Салим ҳам узоқ сафар пайтларида 1599 йилда вафот этган. Шахзода Лоҳурга қайтиб келгач, 1615 йили ана шу Анор гули мақбарасини қурдирган эди».

Соф муҳаббат рамзи бўлган бу Анор гули мақбараси мана асрлар оша инсон диққатини ўзига тортди келади. Бу ерга зиёратга келганлар беихтиёр бобурийларнинг аёлларга бўлган чин инсоний муҳаббатларига тасанно айтадилар.

Юқорида Осафхоннинг номини тилга олган эдик. Мана энди ана шу инсон ҳақида икки оғиз сўз айтиш мавриди келди. Осафхон малика Нур Жаҳоннинг акаси, Аградаги Тож Маҳал мақбарасига дафн этилган Аржуманд Бегимнинг отаси эди. Осафхон Лоҳур ҳокими Шоҳ Жаҳоннинг вазири бўлган. Шу билан бирга шоҳнинг лашкарбошиси эди. Осафхон хонлар хони, унвонига эга бўлган шахс эди.

Каромат Алихон шундай ёзади: «Агар Осафхонни синглиси Нур Жаҳон ўз вақтида тўхтатиб қолмаганда эди, Шоҳ Жаҳон тахтга эга бўла олмасди. Чунки, Нур Жаҳон ўзининг аввалги эри Алиқулхондан туғилган қизи Лодила бегимнинг эри, Баҳонгирнинг ўғли шахзода Шаҳриёрни тахтга чиқариш учун қаттиқ ҳаракат қилган эди. Шахзода Шаҳриёр ҳам Осафхон томонидан қамоққа олиниб, кейин қатл этилди. Шундай қилиб Осафхон Шоҳ Жаҳоннинг содиқ ҳимоячисига айланган эди».

Осафхон салтанатдаги энг эътиборли кишилардан эди. У ўз даврида Деҳли дарвозаси ташқарисида улкан сарой қурдирган. Тарихий манбаларда 1614 йили вафот этганлиги қайд қилинади.

Осафхон мақбарасини унинг куёви қурдирган. Меъморчилик нуқтаи назардан бу мақбара энг мукаммал бинолар намунасидир. Саккиз қиррали улкан мақбара устига катта гумбаз ўрнатилган. Энг гўзал боғ ичига жойлашган бу бино ғоят салобатли бўлган. Ички деворлари турли мрамрдан қашқар услубида безатилган. Ана шулар ҳақида гап кетганда Зебуннисо бегимнинг қабри, мақбараси қаер-

да, деган табиий савол туғилади. Маълумки, Зебуннисо бегим Аврангзеб Оламгирнинг қизи. Зебуннисо бегимнинг онаси Дилрабобону Шоҳнавозхоннинг қизи бўлиб, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг Гулбадан бегим исмли фарзандига бориб боғланади. Аврангзеб эса Бобурнинг паниевараси эди. Демак, Зебуннисо бегим ҳам ота, ҳам она томонидан Бобурга бориб туташади. Зебуннисо бегим 1639 милодий йил, феврал ойида Деҳлида таваллуд топган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Зебуннисо ғоят гўзал ва оқила аёл бўлган. У ўз замонасининг фозила аёлларидан Ҳафиза Марям Бону қўлида саводини чиқарган. Аврангзеб ўз қизи Зебуннисодаги шоирлик истеъдодни пайқаб, унга катта эътибор беради. Уша даврнинг етук олимларидан Мулло Муҳаммад Ашраф Исфahоний ҳамда Мулло Жевонни Зебуннисога муаллим этиб тайинлаган.

Дарҳақиқат, Зебуннисо бегимда Аллоҳ ато этган истеъдод мужассам эди. У ўзининг илм-фанга, санъатга ғоят зийраклик билан интилувчанлиги, сермеҳнат хислати билан ноёб истеъдодини авайлаб такомилга етказа борди.

Зебуннисо бегим забардаст шоира, етук олима, моҳир танбур чертувчи созанда ва шулар билан бирга уста хаттот бўлиб етишди. Латофатли Зебуннисо бегим араб-форс тилларининг сарфу наҳв-яъни морфология ва синтаксисини, фикҳ, мантиқ, фалсафа, тарих фанларини пухта ўзлаштирган теурий малика эди. Зебуннисо бегим настаълиқ, насҳ ҳамда шикаста хатларини нозик маҳорат билан бита олган. Муқаддас Қуръонни бир неча марта гўзал ҳуснихатда кўчирган ҳамда ёддан қироат билан ўқиган мўътабар, мунис аёл эди. Зебуннисо бегим араб ва форс тиллари сарфу наҳви пухта эгаллаб, ана шу тилларда ҳам ижод қилган.

Етуклик чўққисига кўтарилган Зебуннисо бегим шогирдлар бошини силаб, улар қалбига меҳри зиё нур таратган, илм-маърифат, одоб, ғазалиёт бобинда тарбиялаб, уларни камолотга етказган бобурий маликалардан бири эди. Шарқнинг буюк шоири мирзо Абдулқодир Бедил ҳам Зебуннисо бегимга алоҳида бир меҳр ва эҳтиром билан қараганлиги бежиз эмас, албатта. Бедил ўз қизини Зебуннисо бегим тарбиясига топширган. Оқибатда у шоирлик даражасига етишган. «Мунтахаб ат-таворих» ҳамда бошқа асарлардаги байтларда Мирзо Бедил қизига нисбат берилган:

Ерам маро баҳонайи танхо нишонду рафт,
Гуфтам, ки ман губорам, домаи фишону рафт.

Яъни:

Ерим мени ёлғиз ташлади-ю, кетди, ҳатто, йўлингда гу-
борингман десам ҳам этагини қоқти-ю кетди.

Зебуннисо бегим ўз отаси шоҳ Аврангзеб Оламгирни ғоят
ҳурматлар ва яқин маслаҳатчи ҳам эди. Аммо тарихий
манбалардан маълум бўлишича, Зебуннисо бегимнинг адо-
лат ҳамда маърифат соҳаларида айтган маслаҳатлари,
унинг эркин фикрлари шоҳ Аврангзеб Оламгирга ҳар доим
ҳам ёқавермаган экан.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Зебуннисо
бегим ёшлигида Оқилхон Розий исмли шоиртабиат йигитга
қўнгил қўйган. «Хунар ва мардум» (Эрон) ойномасида
ёзишларича, Аврангзеб Оламгирнинг етти вазири бўлган.
Оқилхон Розий ана шу вазирлардан бири эди. У ёш, шўх,
етук сухандон, шоир табиатли келишган йигит бўлган. Зе-
буннисо бегим ва Оқилхон Розий бир-бирлари билан мах-
фий учрашиб, аҳду паймон қиладилар. Лекин шоҳ Авранг-
зеб қизи Зебуннисо бегимни унча-мунча йигитга раво кўр-
мас эди.

Шоҳ Аврангзеб уларнинг махфий учрашиб туришларидан
хабар топгач, қайсарлиги тутиб тўнини тескари кияди. Ри-
воятларда айтилишича, кунлардан бир кун Зебуннисо бе-
гим билан Оқилхон Розий боғда учрашадилар. Худди шу
пайт боққа Аврангзеб Оламгир кириб келади. Ошиқ-маъ-
шуклар зудлик билан ўзларини панага оладилар. Оқилхон
Розий боғнинг четидаги ўчоққа ўрнатилган катта дош қо-
зон ичига тушиб, устидан дарҳол мис мис қопқоқни ёпиб яши-
ринади. Қўз қири билан зимдан кузатиб, ҳамма нарсадан
воқиф бўлиб турган Аврангзеб дарғазаб ҳолда келиб, дош-
қозон қопқоғи устига чиқади. Баковулни чақириб, ўчоққа
ўт ёқишни буюради. Ўт ёқилади, қозон қизиб, қопқоқ ос-
тидан жизғанақ ҳид билан тутун чиқади-ю, лекин ҳеч қан-
дай нидо эшитилмайди. Аврангзеб қозон устидан тушиб,
баковулга қопқоқни олишни буюради. Қозон ичида жизға-
нақ бўлиб қорайган Оқилхоннинг жасади ётарди...

Бангал классик адабиётининг билимдони ҳамда ҳозирги
замон бенгал адабий тилини бунёд этганлардан бири Бон-
кимчондор Чоттопадхайнинг (1838—1894) «Радж Синх»
номли тарихий романи бор. Ёзувчи ўз романида Зебуннисо
бегимнинг севган йигити Оқилхон Розийни Муборак Али
номи билан талқин этган. Бу тарихий романда Муборак
Али (Оқилхон Розий) севги йўлида азиз жонини қурбон
этишга тайёр инсон сифатида тасвирланган. Романда ўқув-
чини ларзага соладиган ҳаяжонли саҳифалар битилган.

«Тазкирати шоироти урду»да нақл қилинишича, мақсади-
га ета олмаган Оқилхон Розийни қатл қиляётганларида, у
қўйидаги ғазални айтган экан:

Баъдаз мурдан зи жафойи ту агар ёд кунам,
Аз кафан даст беруи орам ва фарёд кунам.

Яъни:

Агар сенинг жафоларингни эсласам, ўлганимдан кейин
ҳам кафандан қўлимни чиқариб, фарёд чекаман.

Тақдир қисматиға тан берган Зебуннисо бегим бу дунё-
дан тоқ ўтган мунис аёлдир. Зебуннисо бегимга етишишни
орзу қилган, унга умр йўлдош бўлиб бир ёстиққа бош қў-
йишни истаган шаҳзодалар, амирзодалар, бекзодалар кўп
бўлган. Аммо гўзаллар гўзали Зебуннисо бегим уларнинг
ҳеч бирини ўзига муносиб топмаган. Зебуннисо бегимга
ёстиқдош бўлишни орзу қилган шоирлар ҳам кўп бўлган.

«Олами ислом»да ёзилишича, Эрон шаҳзодаларидан бири
Зебуннисо бегимнинг гўзалликда танҳолигини эшитиб, унга
ғойибона ошиқ бўлиб қолади. Унга бағишлаб ғазаллар бита-
ди, улардан бир байтни Зебуннисо бегимга жўнатади:

Туро, эй гулбадан, бепарда дидан орзу дорам,
Латофатҳои ҳуснатро расидан орзу дорам.

Яъни:

Эй гулбадан, сени пардасиз кўриш, ҳусну латофатла-
рингга етишиш орзусидаман.

Зебуннисо бегим қўйидаги жавобни ёзади:

Булбул аз гул бигузарад гар дар чаман бинад маро,
Бутпараст кай кунад гар барахман бинад маро?
Дар сухан пинҳон шудам монанди бӯ дар барги гул,
Майли дидан ҳарки дорад, дар сухан бинад маро.

Яъни:

Агар булбул мени чаманда кўрса, гул баҳридан кечар-
ди, агар барахман мени кўриб қолса, бутга сажда қилмас-
ди. Гул ўз ҳидини япроқларига яширгандай, мен ҳам сўзда
яширинганман, кимнинг хоҳиши мени кўрмоқ бўлса, мени
сўзда кўрсин.

Зебуннисо бегим эрон шаҳзодасига ана шундай моҳи-

рона жавоб қайтаради. Зероки, юрагида Темур ва Бобурдай буюк инсонлар қони бўлган Зебуннисо бегим қалбида Оқилхон фожиасидан сўнг янги ёр учун асло ўрин қолмаган эди. Поёнига етмасдан узилган ишқий достонини куйлаб ўтади. Зебуннисо бегим бетакрор камтарлик ила шундай дейди:

Ҳар маторо харидор аст дар бозори ҳусн.
Пир шуд Зебуннисо ўро харидоре нашуд.

Яъни: Ҳусн бозорида ҳар матога бор харидор, аммо Зебуннисо қариди-ю, унга харидор топилмади.

Зебуннисо бегим 1702 йили 63 ёшида Деҳлида вафот этди. Уни «Зарзарий» қабристонида дафн этдилар. Зебуннисо бегимнинг мақбараси 1885 йилда темир йўл қурилиши баҳонасида батамом бузиб ташланган.

Ажабо, тақдирни қарангки, унинг мақбараси ҳам Зебуннисо бегим севгисидай вайрон қилинди. Ана шуларни ўйлаганимизда унинг мана бу ўлмас мисралари ёдимизга тушади:

Зулфи ҳалқа-ҳалқа у кўзи қаро бу ердадур.
Боқини шафқатли-ю, нозик адо бу ердадур.
Киприги ханжар, карашма тигу кўз ташлаш яшини,
Гар шаҳид бўлмоқчи эрсанг, Карбало бу ердадур.

Истасанг ҳуснинг закотини берарга мустаҳик,
Қалки, бу Зебуннисо янелиг гадо бу ердадур.

Ҳа, Зебуннисо бегим, ўз шеърлари билан доим қалбимиздадур.

Лоҳур катта полвонлар етишиб чиққан шаҳар ҳисобланади. Акбаршоҳнинг жияни Козимхон курашчи полвонларнинг ғамхўри бўлган. Унинг ташаббуси ва бевосита раҳнамолиги билан улкан курашхоналар қурилган. Рустами Замон, Гама, унинг жияни Бҳулло каби машҳур полвонлар Лоҳурдан чиққан.

Шунингдек, Лоҳурда чавгон ўйини ҳам кенг тарқалган. Мусулмон сулоласи асосчиларидан бири Қутбиддин Ойбек чавгон ўйнаб турган пайтда вафот этган ва шу ерда дафн этилган. У Деҳлидаги машҳур Қутуб Минорни қурдирган инсон эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, XVIII аср бошлари-

та келиб бобурий шоҳлар кучсизланиб қоладилар. Шунга қарамасдан 1752 йилгача Лоҳур улар таъсирида бўлади. Ундан сўнг ҳукмронлик афғон Аҳмадшоҳ Абдали қўлига ўтади. 1767 йилдан 1846 йилгача Панжобда сингхлар ҳукмрон бўлдилар. Ана шу давр Лоҳур тарихида энг оғир давр бўлди. Мусулмонлар бунёд этган меъморий ёдгорликлар шафқатсизлик билан вайрон қилинди. Бинолар таг-туғи билан қўпорилиб, мақбаралардаги ноёб безаклар, мармарлар ташиб кетилди.

Тақдир тақозосини қарангки, киндик қони тўкилган ватанидан этак қоқиб чиқиб кетган Бобур марказлашган буюк империя — давлатга асос солди. Бобурийлар унинг улуғ ишини давом эттирдилар, шаҳар-қишлоқларни обод қилдилар, асрларга татигулик ноёб обидалар бунёд этдилар, катта обрўга эга бўлдилар. Лекин Бобуршоҳ ватанига у ёқдан ҳеч нарса, ҳатто, игна ҳам ташимади. Зероки, бобурийлар ўша ерлиларга айланиб, халққа сингиб кетдилар...

Гўзал Лоҳур шаҳрида бир катта музей бор. Ва зирхон даврида ташкил топган бу музей, Панжоб санъат музейи, деб аталади. Музей хоналари гоёта юксак дид билан, тарихий-хронологик воқеалар ривожига илмий амал қилинган ҳолда жиҳозланган. Музей 19 қисм — йўналишда маълумот беради. Бизни, албатта, бобурийлар тарихи қизиқтирар эди.

Музей шаҳар марказида, катта йўлдан хиёл ичкарироқда жойлашган. Йўл билан музей биноси орасида кўм-кўк майсазор, манзарали сарвқомат дарахтлар, соя ташлаб турадиган гўзал хиёбон бор. Катта марказий дарвозадан музейга қадам қўясиз, кенг, узун йўлак-коридорга дуч келасиз. Музей хоналари ана шу марказий йўлакнинг икки томонига ва тепа қаватларга жойлашган.

Шундай киришингизда Акбаршоҳ портретига кўзингиз тушади. Беш қадам ташлаб, ўнг томонга боқсангиз Жаҳонгир портретини кўрасиз. Шунингдек, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб, Зебуннисо, Нур Жаҳон, Амир Темур ва бошқа темурийлар ҳамда салтанат ҳокимларининг портретлари қўйилган, Миниатюраларда бобурийлар даври воқеалари, жанг манзаралари акс эттирилган.

Чап томондаги хонада бобурийлар даврига хос бўлган уй-рўзгор анжомлари қўйилган. Мис ва бронзадан ясалган катта иатнуслар, идишлар киши диққатини тартади. Чунки бўларнинг ҳар бири ўз замонидан сўзловчи нафис санъат

асаридир. Ана шу анжомларнинг айримларида Бухоро ва Самарқанддаги тасвирлар учрайди.

Бобурийлар даврида ясалган қиличлар, қурол-аслаҳалардан намуналар ҳам музейдан ўрин олган. Камон ва найзалар, аскарларнинг кийимлари, қалқон, совут, дубулға, пичоқ ва ханжар ўша давр усталарининг маҳоратидан дараж бериб турибди.

Бобурийлар даврига оид хилма-хил чолғу асбоблари кишини лол қолдиради. Товус кўринишидаги танбур қаршисида хаёлга чўмасан киши. Бу танбур қайси хонанданинг қўлида куйлаганикин, унга қайси ҳофиз жўр бўлганикин?

Ҳа, бу танбур рўпарасида биз ҳам узоқ туриб қолдик. Шоир Бобурийнинг майин, дардли, бетакрор ғазаллари гўё қулоғимиз остида танбур садосига йўғрилган ҳофиз овози билан такрорланарди.

Сарой аъёллари, хонимлар кийган либослар. Улар бири-бирини такрорламайди, бир-бирига ўхшамайди. Ҳар бирига ўзига хос соф олтин ип билан безак берилган, қимматбаҳо дуру гавҳарлар қадалган. Вожаб, кийим шунчалик жозибали, бу либосни кийган хонимлар қандай латофатли бўлганикинлар?! Ана шу савол билан банд ҳолда уч-тўрт қадам олға ташласангиз, яна бир мўъжизага дуч келасиз. Фил суягидан ясалган, нодир безак берилган аёлларнинг пардоз қутиси. Фил тишидан ясалган ойна, атир-упа соладиган аёллар пардозномаси. Буларни кўрганингизда ўша даврда аёллар нақадар юксак дид ва маданиятга эришганликлари, кийиниш, пардозу андозни нақадар меъёрига етказиб, товусдай товланиб нафис, майин, латофатли бўлганликларига яна бир карра амин бўласиз.

Бобурийлар даврида махсус ёғочдан ясалган ўймакор дарвозалар, эшиклар ҳам сақланади бу музейда. Шунингдек, ўша даврга хос гиламларни кўрасиз. Бу дарвозадан қайси бобурий кириб чиққаникин, бу гиламлар тўшалган хонада қайси шахзода ўз маликаси билан ширин суҳбат кўрганикин, деган саволлар чўлғаб олади сизни. Буларнинг ҳаммаси яшаш, турмуш, юриш-туриш маданияти нақадар юксак чўққига кўтарилганлигидан далолат бериб турибди. Фақат, тасанно, дейиш жоиздир.

Музейнинг катта, ёруғ хонасига кирганда чиройли бир ҳолатга дуч келдик. Сарвқомат, хиёл қирра бурун, бодом қовоқ, қалдирғочқанот қошли, нозик, гўзал Покистон қизи қўлидаги махсус кўп варақли қалин оқ дафтарга бобурийлар портретини чизар эди. Эғнида оддий чиройли чит кўйлак ва лозим. Хиёл бўртиб чиққан нафис кўкраги аро икки

елкасига тилла сувли жило берилган махсус оқ рўмол ташланган. Чиройли балдоқ таққан, тим қора сочини битта қилиб ўриб кўкракка ташлаган бу гўзал қиз гўё ўша бобурийлар даври билан ҳозирги даврни боғлаб тургандай туюлди бизга.

У билан танишдик. Акифахоним Маннон экан. Ёши ўн саккизда. Ота-онаси ўқимишли, зиёлилар. Ўзи рассом бўлиш орзусида. Парижга бориб ўқимоқчи, катта рассом бўлмоқчи.

Акифахоним музейни томоша қилишда бизга ҳамроҳ бўлди. У бобурийлар даврини яхши билар экан. Чунки кўп вақтини у шу музейга бағишлар, бу ердаги тарихий кишилар суратини машқ қилиб чизар экан.

Акифахон Маннон бизни уйига таклиф этди. Лоҳурнинг гўзал бир маҳалласида, шинам ҳовлида яшар экан. Биз ташриф буюрган пайтда дадаси, онаси ишда эканлар. Бизни катта бувиси Ҳамидахоним Маннон илиқ кутиб олди. Самимий меҳмон қилдилар. Бир пиёла чой устида ширин суҳбат қурдик. Ҳамидахоним ёшлари улуғ, кўпни кўрган, чуқур илмли, ғоят маданиятли, мунис, мулоим онахон эканлар. Биз бу улуғ онанинг сўзларидан Маннон оиласи бобурийлар тарихини чуқур ва кенг билишини, Бобуршоҳ ва унинг авлод-аждодларини ғоят ҳурмат қилишини ҳис этдик.

Ҳамидахоним Манноннинг мана бу сўзлари, айниқса, бизнинг юрагимизга ўрнашиб қолди: «Бобур Мирзо бизнинг юртимизда Ислом нуруни олиб келди. Аллоҳнинг марҳамати ва у подшоҳнинг саъй-ҳаракатлари билан биз мусулмон бўлдик. Бунинг учун Бобуршоҳдан бир умр миннатдормиз». Бу сўзлар қайси ўзбекни тўлқинлантирмайди, дейсиз?

Яна фахрланадиган жойи шундаки, Лоҳурда истиқомат қилаётган ёш ўзбек йигит — Абдулғаффор шаҳарда неча кун яшаган бўлсак, бизга ҳамроҳлик, таржимонлик қилди. У бир неча тилни мукаммал эгаллаган, ажойиб ташкилотчи йигит экан. Ҳамидахонимнинг юқорида келтирилган сўзларини ҳам ана шу дўстимиз таржима қилиб берди.

Дарақиқат, Лоҳурда ўзбеклар растаси — маҳалласи бор. Бу ерда бир неча оила истиқомат қилади. Биз уларнинг уйларида меҳмон бўлдик. Ажойиб инсон Ҳожи Абдужалил бизни шахсий машинасида олиб юриб Лоҳурнинг кўпгина гўзал боғлари, тарихий ёдгорликларини кўрсатади. Ҳожи Абдужалил ҳам бир неча тилда равон сўзлаша оладиган йигит экан.

Бу ердаги ўзбеклар лоҳурлик эътиборли кишилар билан дўстлашиб кетганлар, лоҳурлик ўзбекларни, ўзбеклар ўз ўрнида лоҳурликларни ғоят ҳурматлашлари бизда катта таассурот қолдирди. Ҳожи Абдуҷалил ана шундай азиз дўсти бўлмиш, олижаноб инсон, «Пакпанжоб Корпете» компаниясининг президенти Талха Зубаир билан бизни таништирди. У бизни меҳмонга таклиф этди. Унинг хонадонида бўлдик.

Талха Зубаир ўқимишли, ғоят тadbиркор, катта қалб эгаси сифатида бизда ўчмас таассурот қолдирди. Бизни истиқлолга чиққанимиз билан самимий қутлади, улкан муваффақиятлар тилади. Ўзбекистонга ташриф буюришини билдирди. Биз Лоҳурда ана шундай дўстлар орттирдик.

Лоҳурнинг боғлари оралаб, тарихий обидаларга бой, гавжум кўчаларидан юриб, Бобур изидан яна йўлга отландик. Хайр, гўзал ва қадрдон Лоҳур.

ҚУШЛАР ҲАМ ҚАЙТИБ КЕЛМОҚДАЛАР

Гўзал Лоҳур шаҳридан Покистоннинг пойтахти Исломободга йўл олдик. Исломобод! Ҳимолай тоғларининг этагида, Потвар водийсида денгиз сатҳидан 550 метр баландликка жойлашган гўзал Исломободга ёз чилласининг қоқ ўртасида — 9 июл куни кириб келдик. Исломободнинг иқлим шароити жуда қулай, ёз чилласида энг юқори ҳарорат 39° даражага етади, холос. Биз кўриб келаётган ҳарорат олдида бу иссиқлик роҳатижон эди.

Маълумки, Покистоннинг аввалги пойтахти Равалпинди шаҳри эди. 1959 йили янги пойтахт — Исломободни қуриш ҳақида ҳукумат қарор қабул қилди. 1960 йилда бўлажак пойтахт Исломобод шаҳри лойиҳаси тайёр бўлди. Қурилиш, дастлаб 1961 йилда Равалпинди шаҳридан 28—30 километр нарида бошланди.

Биз кейинги 30—35 йил ичида қад кўтарган Исломобод шаҳрини зиёрат қилдик. Шаҳар асосан грек меъмори лойиҳаси асосида ажнабий ҳамда покистонлик қурувчилар томонидан бунёд этилмоқда. Кенг ва кўркем кўчалар, яшил хиёбонлар, истироҳат боғлари шаҳар ҳуснига алоҳида бир латофат бахш этган. Асосан бир ва икки қаватли кўркем тураржой бинолари, савдо-сотиқ, молня, ҳукумат ва элчи-хоналар бинолари, ҳунармандчилик, енгил саноат корхоналари жойлашган маҳаллалар шаҳар ҳуснига ҳусн кўшиб юборган.

Катта масжид, парламент биноси, университет, Покистон ядро тадқиқотлари ва технологияси институти, исломшунослик институти, Покистон миллий кутубхонаси бинолари ғоят ҳашаматли, салобат ила қад кўтарган. Шаҳар маҳаллий архитектура хусусиятлари билан уйғунлаштирилган ҳолда ҳозирги замон Европа шаҳарлари услубида қурилаётганининг шоҳиди бўлдик.

Замонавий услубда қурилган «Шаҳризод» меҳмонхонаси бизда катта таассурот қолдирди. Гўзал фавворалар ажиб бир латофат таратиб турган ресторанда тушлик қилдик. Уртамиёна тушлик овқат учун тўққиз киши 2700 рупий пул тўладик. Бу тахминан, юз (Америка) доллар деган гап.

Исломободдан чиқиб Пешовар томон йўл олдик. Пешовар Покистоннинг шимоли-ғарбий дарвозаси бўлиб жуда қадим ва кўҳна шаҳардир. Кобул дарёсининг ирмоғи бўлмиш Бар дарёси бўйига жойлашган. Ҳайбар довонидан 18—20 километр нарига жойлашган Пешоварнинг қадимги номи Пурушапура бўлган. Биринчи асрда машҳур Кушан подшолигининг пойтахти сифатида гуллаб-яшнаган.

Милодий биринчи аср охири ва учинчи аср бошларида ҳозирги Марказий Осиёнинг катта қисми, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва тахминан Синцзянни ҳам ўз ичига олган Кушан подшолиги ўзининг тараққиёт чўққисига кўтарилган. Кушан-Бактрия хатлари, Кушан тангалари, шунингдек Хитой маълумотлари Кушан подшолиги тарихини ўрганишда ғоят ноёб манба ҳисобланади.

Кушан подшолигининг асосчиси Кужула Кадфиз I (академик Я. Ғуломов фикрича, Герайдан сўнг ҳокимиятни унинг ўғли Вима Кадфиз II, ундан сўнг эса Канишка I эгаллаган). Кужула Кадфиз I урушлар олиб бориб Кашмир, Кобул дарёсининг ҳавзаси ҳамда Помирдан Парфиягача бўлган ҳудудни ўз давлатига қўшиб олган. Вима Кадфиз II эса пул ислоҳоти ўтказиб, олтин ва мисдан тангалар зарб қилдирган. Канишка I даврида Кушан—Бактрия тили давлат тили сифатида қабул қилинган.

Ўтмиш кушанликлар тарихи, маданияти ўша давр тараққиётидан сўзлайди. Баграм, Балх, Беган, Сурх-кутал (Афғонистон), Косамби (Ҳиндистон), Сирсух (Покистон), Айритом, Бозорқалъа, Далварзинтепа, Халчаён (Ўзбекистон), Кайқубодшоҳ, Кўҳнақалъа, Шаҳринав, Мунчоқтепа (Тожикистон) ва бошқа кўпгина жойларда олиб борилган археологик қазилмалар Кушан подшолиги маданиятидан дарақ беради. Кушан подшолиги даврида зарб қилинган тангаларнинг орқа томонида Микра-Митра (Қуёш худоси),

оташ (Олов худоси), Фарр (Омад ва Маъмурчилик худоси) тасвирланган.

Кушан тангалари Эфиопия, Скандинавия, Италия ва бошқа мамлакатларда ҳам топилган. Демак, Кушан подшолиги кўпгина чет мамлакатлар билан кенг миқёсда савдосотиқ, маданий алоқалар ўрнатилганлигидан далолат беради.

Ана шу машҳур Кушан подшолигининг пойтахти бўлган—Пурушапура—Пешоварга етиб келдик. Пешовар юқорида айтганимиздек, қадимда ва ўрта асрларда Афғонистон, Эрон ҳамда Марказий Осиёдан Ҳиндистонга боришда савдо карвонларининг тўхтаб ўтадиган жойи-дарвозаси бўлган.

Пешовар Заҳириддин Муҳаммад Бобур даврида (умуман, бобурийлар учун) муҳим стратегия ҳамда савдо шаҳри бўлиб ҳисобланган. Бобурнинг Ҳиндистон ичкариёсига юришида Пешовар асосий таянч нуқталардан бири бўлган. Биз ана шу тарихий шаҳарга кириб бордик. «Галастик» меҳмонхонасига жойлашдик. Пешоварда катта университет, ислом коллежи, илмий-тадқиқот институтлари, тарихий ва замонавий китобларга бой кутубхона, музейлар бор. Пешоварнинг қадимий қисми 16 дарвозали девор билан ўралган.

Пешовар шаҳри кўчаларида сайр қилиб юриб ҳожи Амонилло Шамсни учратиб қолдик. У билан Маккан мукаррамада танишган эдик. Эллик ёшларга бориб қолган, новча-норғул, бақувват, истараси иссиқ бу инсон бошидан кўп оғир кунларни кечирган. Унинг айтишига қараганда, волидаси бухороликдир. Икки ёшида отаси Алланазар бой билан бирга ҳаж сафарига отланиб Бухородан тахминан 1904—1905 йилларда чиқиб кетган, қайтиб келолмаган. Афғонистонда қолиб кетишган. Қизи улғайиб вояга етгач, афғонистонлик йигитга турмушга чиққан. Улардан ҳожи Амонилло Шамс ва яна олти оға-инилар дунёга келдилар. Ҳожи Амонилло Шамс Қобулда таҳсил олди ва ўз шаҳри Қундузга қайтди. Ижтимоият тарихидан 12 йил дарс берди. Ниҳоят, собиқ совет қўшинлари Афғонистонга бостириб кирди. Амонилло Шамс оға-инилари билан қўлга қурул олиб мужоҳид сифатида жангга отландилар. Укалари—Гулиддин Қундузнинг чордарасида, Фазл Аҳмад эса Гултепада шахид бўладилар...

Ниҳоят, шўролар Афғонистондан батамом чиқиб кетгач, Амонилло Шамс ҳам Ватаннинг фидойилари қаторида ҳаж сафарига отланади. Биз у билан ўша мўътабар жойда тасдифан танишган эдик.

Қадрдонлардай қучоқ очиб кўришдик. Биз жойлашган меҳмонхонага келдик. Биз Қобулга жўнаш тараддулида эдик. Ўша пайтда Афғонистон ҳудудида унча-мунча бесаранжомлик ҳукм сурган, отишмалар ҳали батамом тўхтамаган пайт эди. Биздаги кўнгил хижиллигини илғаган ҳожи Амонилло Шамс дадил йўл кўрсатди:

— Дини ислом юраги—Макка мукаррамадан—ҳаж сафаридан ўзларининг азиз Ватанларига бораётган сиз биродарларни мусулмонлар удумига содиқ бўлган менинг юртдошларим мўътабар меҳмон сифатида кузатиб қўядилар, бунга ишончим комил,—деди. Зероки, биз Маккан мукаррамадан Ўзбекистонимизга Афғонистон орқали ўтишни мақсад қилганимизда ана шу исломий имон—этиқод, мусулмончилиكنинг муқаддас удумлари юракка дармон, белга қувват бахш этган эди.

Йўлга чиқдик. Ҳожи Амонилло Шамс бизни Афғонистон чегарасигача кузатиб келди. Уни кўпчилик танир ва ҳурматлар экан. Чегарадан ўтиб, ичкари юрдик. Бир мўлжал йўл босгач, шинамгина қишлоқда тўхтадик. Бир пиёла чой ичдик. Ҳожи Амонилло Шамс бизга оқ йўл тилаб қолди.

Пешовар—Жалолобод—Қобул йўлидамыз. Йўллар, йўллар, бу қадимий йўллар. Кимлар юрмади бу йўллардан, кимлар ўтмади бу юртлардан. Искандар Зулқарнайн, Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, э-ҳа, қанча буюкларнинг буюклари ўтмадилар бу йўллардан.....

Ҳайбар довонидан ошиб ўтдик. Жалолобод томон бормоқдамыз. Замбаракларнинг зарбидан йўллар титилиб кетган, кўприклар вайрон бўлган. Йўл четида оёғи осмонда бўлиб тизилиб ётган танклар, замбараклар, БТРлар... ҳуллас, замонавий ҳарбий техниканинг ҳамма турини кўрасиз. Ичак-чавоғи чиқиб титилиб ётибди. Яна йўл четида ўн беш-йигирмата ёндириб-қуйдирилган автомашиналар скелети саф тортган, булар ёнилғи ва бошқа «зарур» юк олиб кетаётган автомашиналар сафи, мужоҳидлар зарбасидан жой-жойида тил тортмай қолган. Эвоҳ! Ахир бу техникаларнинг ҳар бирида битта эмас, бир неча навқирон йигитлар бўлган-ку... Ҳа, жиҳод ва мубориза кураши ўн тўрт йил давом этган бу ситамдийда афғон юртида қанча-қанча навқирон йигитлар нобуд бўлдилар. Биз Пешовардан то Мозори шарифга қадар йўл босиб ўтар эканмиз, ноҳақ афғон уруши тамға қолдирган инсон қалбини тилка-пора қилиб юбуровчи гоят нохуш, надомат изини кўрдик. Дарё бўйлаб, тоғлар оралаб ўтган йўл четларида ўнлаб янги қабристонларга дуч кел-

дик. Кули кўкка сокурилган, кимсасиз хувуллаб қолган, зор учмас қишлоқларнинг саногига етиб бўлмайди.

Тоғлар орасидан асаблар таранг тортилган ҳолда кичкинагина бир водийга чиқиб бордик. Соё бўйида дарахтлар соё ташлаган сўлим жойда тўхтадик. Унг томонда беш-олти чоғли эркак пахса урмоқда. Уларга яқинлашиб саломлашдик. Бир йигитнинг қўлидан белкуракни олиб, тегиб пишитилган лойдан қирқиб юқорига иргитиб бердик. Юқорида ҳаммага ақл бўлиб турган ўрта яшар, соқол-мўйлови ўзига ярашган киши тушиб келди. Илиқ сўрашди.

Бизнинг ҳаж сафаридан, Заҳириддин Муҳаммад Бобуриздан юриб жуда катта йўл босиб келаётганимизни эшитиб гилам ёзди, тўшак солди. Танишдик. Иسمи Муҳаммад Сулаймон экан.

— Бизнинг юртимизга хуш келибсизлар,—деди у.—Бу ер биз учун муқаддасдир. Боболаримиз, момоларимиз шу ерда ётибдилар. Катта қишлоқ эди,—деди тоғ бағирлаб култепага айланиб ётган жойларга ишора қилди.—Биз катта уруғ эдик. Мана шулар қолдик. Биринчи бўлиб биз қайтдик. Қарвонсарой қураппиз. Буёғи Покистон, Ҳиндистонга, буёққа эса Кобул, Мозори шариф, Балх, Ҳиротга шу ердан ўтилади. Йўловчилар бу ерда бир оз дам олиб сўнг сафарларини давом эттирсалар деган мақсадда қурилиш қиляппиз — деди Муҳаммад Сулаймон.

У хижолат чекарди. Нохуш манзаралардан, юртдошларининг ночор аҳволга тушганликларидан. Кўзлари ич-ичига кирган, лекин чақнаб турувчи, пешонасига ажин тушган, икки чаккаси ва соқолларига оппоқ қиров қўнган Муҳаммад Сулаймон истарасидан оғир ғамгинлик силқиб турарди. У садафдек тишларини ярқиратиб ғамгин жилмаяр эди. Шу пайт рўнарадаги пачоғи чиқиб кетган танк устига икки мусича келиб қўнди. Муҳаммад Сулаймоннинг чеҳраси бутуллар орасидан ярқираб чиққан қуёшдай ёришиб кетди.

— Қаранг, мусичалар. Биз келгандан кейин пайдо бўлишди. Ушанинг ичига икки дона тухум қўйишибди,—танкка ишора қилди.—Парранда зоти ҳам йўқолиб кетган эди. Улар ҳам одам билан тирик экан, одам бор жойда нафас олар, яшар экан. Бошқа паррандалар ҳам энди қайтиб кела бошлади...

Муҳаммад Сулаймонлар аввал ўзлари учун эмас, йўловчи-мусофирлар учун қарвонсарой қурмоқдалар. Улар ўз Ватанини катта-катта чет мамлакатлар билан боғловчи йўлни ўйлаётдилар, вайрон бўлган мамлакатни тикламоқдалар. Биз кўч-кўронларини машинага юклаб вайрон бўл-

ган ўз қишлоқларига қайтиб келаётган турнақатор афгон оилаларини кўрдик. Улар билан бирга қуш-паррандалар ҳам тузиб-бузилган ўз маконларига қайтмоқдалар. Тухум-шуклариди майин хас-чўп ташиб ин қурмоқдалар, тухум қўймоқдалар. Юзлаб, минглаб қуш далада. Ер ҳайдалмоқда, тупроққа ризқ-рўз—уруғ сепилмоқда. Бағри қон Афғонистон тикланмоқда...

Умуртқаси узилган йўлдан бормоқдамиз. Бир неча минг километр йўлларни қушдай енгил босиб ўтган, тилимизда дoston бўлиб «дулдуд от» номини олган «Тойота» ҳам имиллаб қолди. Машинанинг қудрати ҳам энг аввало яхши, равон йўл билан эканига ишончимиз комил бўлди. Олға интиламиз, йўлимиз кўпаймайди. Вайронага айланган катта-катта қишлоқ ва янги қабристонларга дуч келамиз. Бир зум тўхтаб бу ерларда қатл этилган шахидлар руҳи-покига Қуръон тиловат қилиб бағишлаймиз ва яна йўл босамиз.

Нагарҳор вилоятининг маркази Жалолободга ғирашира қоронғилик чўка бошлаганда кириб келдик. Қайси пайтда бўлса ҳам йўл босиб Кобулга етиб олишни мўлжаллаган эдик. Бўлмади. Андижондан йўлга чиқиб, Туркменистон, Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликларидан яна Эроннинг куйдираман-ёндираман деган саҳросидан ўтиб, Покистон чўлларида пишқириб елдай елган «Тойота»мизнинг биринчи маротаба олдинги ўнг филдирагининг дами чиқиб кетди. Йўл чеккасида тўхтадик. Машинамизни бир зумда йигитлар ўраб олишди, ҳол-аҳволимиздан воқиф бўлгач, бизга ёрдамлаша бошладилар. Филдиракни алмаштириш зарур эди. Аксига олиб кўтаргич (домкрат) ҳам нобоп чиқди, синди. Афғон йигитларидан икитаси дарҳол моторикшага ўтириб қасргадир жўнаб кетдилар. Атрофимиздаги афғонлар ўзларича баланд овозда нималарнидир гаплашардилар. Обдан қоронғилик қаърида қолдик. Аҳён-аҳёнда ёнимиздан ўтаётган машина ва моторикшалар чирогининг нурсиз шуъласи афғон йигитлари башарасини хира ёритиб ўчади. Улар оғзида папирос, беърмон чекадилар. Атрофни қўланса тутун ҳиди босиб кетди. «Тойота»нинг орқа томонига ўтдик. Навбатдаги йўловчи машина ҳамсафарларимиз юзларига шуъла ташлаб ўтиб кетди. Уларнинг чарчоқ босган юзи ва чанқоқ кўзларида ташвиш аломатлари сезилиб турарди. Бегона юрт, бегона кишилар... деган фикр хаёлимиздан ўтди.

Шу пайт икки девқомат йигит келиб афғонлардан нималарнидир суриштирди-да, бизнинг ёнимизга келишди. Улар шу ерли йигитлар экан. Ола-говурни тинчиттишди. Ҳамма

уларнинг гапига қулоқ соларди. Тартиб вужудга келди. Кўтаргич учун яна одам жўнатилди. Бир зум ўтмай кўтаргич (домкрат)лар етиб келди. Улар тажрибали машина ҳайдовчилар эканлар. Ўзлари энг шимариб ишга тушиб кетишди. Машинамиз ўнгланди. Ҳалиги икки девқомат йигитлар машинамизга чиқишиб бизни Жалолободнинг марказий меҳмонхонасигача бошлаб бордилар.

Меҳмонхона катта боғнинг ўртасида қурилган экан. Ичкари кирдик. Ҳамма қаватдаги хоналар жанг мажруҳлари билан лиқ тўлган. Бирининг оёғи, иккинчисининг қўли, учинчисининг қовурғаси йўқ. Яна бошқасининг кўзи шикастланган... Оғир ярадорлар оҳ-воҳлаб ётишибди. Даҳшат!

Биринчи қаватдан жой кўрсатишди. Бир қисмимиз машинада қолдик. Ҳалиги икки девқомат йигит, эрта билан келиб бизни кузатиб қўйишларини айтишиб, уйларига кетишди. Оёқ босиш имконига эга бўлган майиб-мажруҳлар қўлтиқтаёқлиларига суяниб чиқиб келдилар. Машинамиз атрофига инқиллаб-синқиллаб жойлашиб ўтирдилар. Ҳасратнадоматлар бошланди. Уларнинг сўзларини эшитиб, этингиз жунжиқади. Бири ақаси, укасидан ажраган, яна бири ёлғиз ўзи қолган, бор-будидан маҳрум бўлган. Бунинг устига-устак қўл йўқ... Уша шум кўрғошин ўқ жонини узиб олмаганига пушаймон... Уша маънисиз, тутуруқсиз урушга минг лаънатлар бўлсин!

Махсус идишларда неча минг чақирим йўл босиб энг яқинларимиз учун авайлаб олиб келаётган Оби замзам сувидан пиёлаларга қуйиб уларга улашдик. Ичдилар. Аллоҳга шукроналар келтирдилар, кайфиятлари чоғ бўлди...

Эрта билан Жалолобод марказида ширчой билан иссиқ чавати тамадди қилгач, Кобул сари йўл олдик. Йўл бўйида елкаларига машҳур «Калашников»ни осиб олган соқчилар. Умуман, юмуш билан юрган эркак зотининг елкасида автомат. Энг янги — тўннинг ичида қўлтиққа қисиб олсангиз сезилмайдиган калтасидан тортиб каттасигача — ҳаммасини учратасиз. Магазин тўла ўқ. Тепкини боссангиз бас... Аҳён-аҳёнда автомат овози қулоққа чалинади...

Ассалом, Заҳриддин Муҳаммад Бобур паноҳ топган кўҳна Кобул! Жафокаш Афғонистоннинг пойтахтига кириб бормоқдамиз. Дафъатан шаҳарга кириб келиб, қаерда тўхташни билмай, кўчадан-кўчага ўтиб кезиб юрдик. Шаҳар кўчаларида қум тўлдирилган қоплар тахлаб ташланган; ҳарбий механизмлар жанговар ҳолда турибди. Шаҳар баррикада ҳолатида экан. Катта бир меҳмонхона ёнига келиб тўхтадик. Ундан паҳлавон бир йигит чиқиб келди. У ҳар-

бий кийимда эди. Биз осмондан тушгандай туюлдик, шекилли, ҳайрон қолдик. Сўраб-суриштириб, бизнинг кимлигимизни билгач, дарҳол ичкарига таклиф қилди. Дарвоза ёнидаги елкасида автомат осиглиқ соқчилар орасида меҳмонхонага кирдик. Бу ерга жангчи мужоҳидлар жойлаштирилган экан. Дарҳол бир неча хона бўшатилиб, бизни жойлаштиришди. Машинамизга соқчилар қўйилди.

Бизга мурувват кўрсатиб, раҳнамо бўлган паҳлавон йигит билан бир пиёла чой устида батафсил танишдик. Афғонистоннинг бокс устаси, мужоҳид Муҳаммад Али экан. У бир неча марта Тошкентда бўлган, катта халқаро мусобақаларда қатнашган, Ўзбекистонни яхши биладиган, дўстлар орттирган ажойиб инсон экан. Нина зарурат бўлса тортинмай унга айтишимизни, ташқарига бемаслаҳат чиқмаслик кераклигини тайинлади. Кейин билсак, бутун Кобул шаҳри жангчи-мужоҳид аскарлар билан қўриқланаётган экан. Меҳмонхона ҳудудининг қўриқчи-раҳнамоси. Муҳаммад Али экан.

Кеч кириб қолди. Экспедиция аъзоларини тўплаш зарур эди. Тўпландик. Маслаҳат бошланди. Нима қилиш керак? Ҳамма ўз фикрини айтди. Икки хил фикр чиқди. Биринчиси — зудлик билан шаҳардан чиқиб кетиш, иккинчиси — қолиб Бобур қабридан ҳок-тупроқ олиб кетиш. Шу алфозда хона-хонага хомуш тарқалдик.

Биз бесаранжом эдик. Томоғимиздан ҳеч нарса ўтмас, ўзимизни қўйгани жой тополмасдик.

Шунча йўл босиб келиб Бобур Мирзо қабрини зиёрат қилмай кетаверамизми? Ахир биз Бобур деб йўлга чиққанмиз. Наҳотки, Кобулда туриб у улур зот қабрини зиёрат қила олмасак?

Муҳаммад Алини топиш керак, деган қарорга келдик. Топдик. Маслаҳатлашдик. Кенгаш қарорини унга рўй-рост айтдик. У кечаси сира ҳам йўлга чиқмасликни, яхшилаб дам олиш зарурлигини айтди. Зийрак ва довиорак йигит экан, эрта билан Боғи Бобурга ўзи бирга олиб боришини, сўнг куппа-кундузи Мозори Шарифга борадиган машиналар қарвонига қўшиб кузатиб қўйишини айтди ва шундай қилишимиз зарурлигини уқтирди.

Биз қолдик. Кобул тун қўйнида. Ҳаво дим. Хона димиққан. Дарпардаларни икки томонга сидириб деразаларни очиб қўйдик. Кобул осмонида юлдузлар жимирлайди. Бундан беш юз йил муқаддам ўз юртига сиғмаган Бобур ҳазратлари ҳам Боло-Ҳисордами, Чихил-Сутундами ёки Боғи Бобурдами мана шу мусаффо осмондаги жимирлаб турган

сон-саноқсиз юлдузларга термулиб Ватан ишқида ўртанган, газаллар битган, буюк режаларини дилга жо қилган.

Сизга таъзим ва тасанно, Бобуршоҳ! Биз-ку Ватандан йўлга чиққанимиза энди етмиш кун бўляпти. Шу етмиш кун ичида Ватан соғинчи бутун вужудимизга ҳукмрон бўлди-қолди, қани энди қанот бўлса-ю, Андижон—Ўзбекистонга учсак! Сизга у бардошни Аллоҳ ато этган экан.

Фаррух Расул чой дамлади. Нон тишлаб чой ҳўпладик. Шу пайт шаҳарнинг ҳар жой-ҳар жойидан тасир-тусур отилаётган ўқ овози кела бошлади. Фаррух беихтиёр ўрнидан туриб деразаларни беркитди, дарпардаларни тортиб ёпди. Бизга қараб, дераза рўпарасида ўтирмай нарёққа ўтинглар, дея хонанинг тўрини кўрсатди...

Отишмалар тингандай бўлди. Тун. Кўзларга уйқу келмайди. Бобур Мирзони эслаймиз. Унинг ҳазрат Алишер Навоий услубида ёзган қуйидаги рубойи ёдимизга тушди.

Ед этмас эмиш кишини ғурбатда киши;
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳватта киши.
Кўнгулум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ,
Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши.

Ҳа, тўлиқ ўн бир йил давомида Мовароуннаҳр ўлкасида чигатой темурий ва ўзбек султонлари билан шундай жанглар ва муҳофазалар қилдиларки, уларнинг саногини батафсил баён қилишга қалам тили ожиз ва нуқсондир. Охир, ҳамроҳлари ва қариндошлари бўлиб жами 250 га яқин киши пиёда, елкаларида чопон, оёқларида чорик, қўлларида таёқ бўлгани ҳолда беяроғ, худога таваккал қилиб, Бадахшон ва Кобулга қараб йўл олдилар. (Гулбаданбегим «Хумоюннома») Юқоридаги тўрт қатор рубойи ана шу инсон қалбидан силқиб чиққан нидо эди.

Кобул қадимий ва кўҳна шаҳар. Птоломей ҳам бу шаҳарнинг номини тилга олган. Унинг асарларида Кобур шаклида учрайди. Шаҳар Кобул дарёси водийсида, Асмон ҳамда Шердарвоза тоғлари орасидаги воҳада денгиз сатҳидан 1820 метр баландликда жойлашган ғоят хушхаво шаҳардир.

Кобул Ҳинд дарёсининг энг катта ўнг irmoғи бўлиб, узунлиги 460 километрни ташкил этади. Кўҳи Бобо тоғ тизмасининг ён бағридан бошланади. Шаҳар ана шу ҳаётбахш дарё номи билан аталган.

Кобул аввал Кушан подшолиги, кейинчалик эфталитлар давлати таркибида бўлган. Еттинчи асрда араблар босиб

олган. Кобулда сомонийлар, газнавийлар ҳукмронлик қилганлар. Ун учинчи асрда эса Чингизхон шаҳарни вайрон қилган.

Бобур 1504 йилда Ҳисор тоғлари орқали энг оғир йўллар билан Афғонистонга ўтиб кетди. Бобур у ерда тарқоқ ҳолда афғон қабилаларини бирлаштирди, ўзига қаратди. Аввал Кобул, сўнг эса Ғазни вилоятларини эгаллади. Мустақил давлат тузди ва Кобулни пойтахт қилиб олди. Сиёсий мавқеини батамом мустаҳкамлаб олган Бобур 1508 йили ўзини шу мамлакатнинг подшоҳи деб эълон қилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳали ҳам Самарқанд илинжида эди. У 1510 йили Исмоил Сафавийнинг (Эрон шоҳи) шайбонийларга қарши курашидан фойдаланиб, Самарқандга юриш қилди ва уни эгаллади. Бу пайтда Шайбоний ҳалок бўлган эди. Шайбонийлар чекинди. Бобур учун Самарқандни мустаҳкам эгаллаб олиш имкони вужудга келган эди. Лекин, Бобурнинг шиа мазҳабидаги эронийлар раъйи билан иш тутиши унинг бахтига зомин бўлади. Аҳолида, норозилик ўйғонади 1512 йил 28 апрелда Кўли Маликда (Бухоро) Убайдулла Султон бошлиқ шайбонийлар билан жанг қилади ва енгилади. Кобулга қайтиб кетади.

Бобур Кобулда 1504 йилдан 1526 йилгача ҳукмронлик қилди. У марказлашган, бақувват давлат тузди. Бобур босиб Амир Темур бошлаб берган тараққийпарвар анъаналарни зўр матонат билан давом эттирди. Мамлакатни ободонлаштириш ишларини кенг кўламда олиб борди. Карвонсаройлар қурди. Ички ва ташқи савдони кучайтирди. Янги ариқлар чиқариш, тўғонларни тартибга солишга катта эътибор берди. Экин майдонларини кенгайтирди. Янги боғлар барпо этди.

Ана шу ишлар билан шунчалик банд эдики, бошлаган газалларини охирига етказиш учун фурсат тополмасди. «Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале газал тугайтмайдур эдим»,— дейди бу улур зот.

Бу даврга келиб Бобур ҳаёт чиғирикларидан ўтиб ҳар томонлама етук, тўла-тўқис баркамолликка эришган эди. У ўз даврининг буюк намоёнасига айланган эди.

«Бобурнома»даги мана бу сатрлар мағзини яна бир чақайлик: «Кобул вилояти тўртунчи иқлимдир.... Мухтасар вилоятдур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғга пайвастдур... ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий,

ҳиндий, афғоний, пашойи, марожий, габрий, баракий, лам-
гоний. Мунча мухталиф аҳвом ва муғойир алфоз маълум
эмаским, ҳеч вилоятга бўлғай.. Вилояти ўн тўрт тумандур».

Ҳа, Бобур Кобул атрофида истиқомат қилган аҳоли
таркибини, табиати, географик тузилишидаги хусусиятларни,
ўша давр маъмурий бўлинишини, тоғлари, сувлари, водий
ва тоғларида ўсадиган дарахт ҳамда ўсимликлари, ҳатто
парранда дунёсини ҳам яхши билган ва тенги йўқ маълум-
отлар қолдирган. Бунинг учун зийрак ва зукко, синчков
олим бўлиш керак эди. У ана шундай хислатларга эга бўл-
ган етук инсон эди.

Бобур ўз давлати чегараларини кенгайтириш ҳамда
мустаҳкамлаш тараддудида бўлди. 1520 йилларга келиб
Бобур давлати мустаҳкам ва қудратли мавқега эга эди.
Зероки, Бобур ўзининг йирик марказлашган қудратли дав-
лат барпо этиш борасидаги эзгу орузсини шу ерда амалга
ошира бошлаган эди. Оқибатда ана шу ниятига эришди.
Унинг давлати, «Кобул улуси» номи билан атрофдаги кўп-
гина мамлакатларга доврў сола бошлади. 1522 йили у
Қандаҳорни ҳам эгаллади. Энди буюк Ҳиндистонга дарвоза
очилган эди...

Ана шулар ҳаёлимиздан ўтди. Тонг отди. Ҳузуримизга
Муҳаммад Али келиб, тунги ваъдага биноан бизга ҳамроҳ
— йўл бошловчи бўлди. Ташқари чиқдик.

Тунги маслаҳат бўйича вазият ғоят қалтис бўлганлиги
сабабли Бобур қабрини зиёрат қилиш ихтиёрий эди. Шун-
дай бўлса ҳам яна бир қарра, ким боради, дея сўралди.
Хайриддин Султонов, мен, албатта, бораман, дея сафга қў-
шилди.

Муҳаммад Али йўловчи машинани тўхтатди, ҳайдовчи
билан гаплашиб бизни таклиф этди. Ўтирдик, машина
жилди.

Кобул дарёси бўйлаб бориб чап қўлга бурилдик. Озгина
юргач чап томонда гўзал боғ кўзга ташлана бошлади.
«Боғи Бобур»,— деди ўша томонга бақувват қўллари билан
ишора қилар экан Муҳаммад Али. Дарвоза рўпарасида
машинадан тушдик. Бу боғда ҳам мужоҳид аскарлар жой-
лашган экан. Улар Муҳаммад Алини илиқ қарши олдилар,
бизга ҳам боғ ичкарасига кириш учун рухсат бердилар.

Боғи Бобур! Бу муқаддас жойга бир неча минг чақи-
рим йўл босиб, юзлаб шаҳарларни, тарихий обидаларни
зиёрат қилиб келдик. Бу муқаддас боғга қадам қўйган да-
қиқалардаги ҳис-ҳаяжон ўзгача эди. Шундай бўлиши та-

бийи. Зероки, бу ерда буюк бобомиз Заҳириддин Муҳаммад
Бобур ётибдилар.

Дарвозадан кириб боғ оралаб, тепаликка кўтарилиб
бормоқдамиз. Анвойи гуллар, мевали манзарали дарахтлар
бир-бирига уйғуллашиб кетган, табиий бир гўзаллик кашф
этган. Оқ нимранг марвартак ва қип-қизил анор рангли
шотутлар фарқ пишган.

Яна тепага кўтарилиб борсангиз ўнг қўлда — зилол
булоқ суви мил-миллаб оқиб ётибди. Юз-қўлингизни ювиб,
ҳовучлаб ичасиз, муздек, ширин. Пўлатга сув бергандай
қизиган баданингизнинг тафти босилади, чанқоғингиз қо-
ниб, роҳатланасиз. Чап томонда эса мўъжазгина шинам мар-
мар масжид. Ҳалиги булоқ суви ана шу масжид ҳовлиси-
дан оқиб ўтади. Ундан нарида ҳовуз.

Яна тепага кўтариламиз. Хиёл чапроқдаги қабр-мақба-
рага кўзингиз тушади. Мана шу ерда — тоғ бағрида —
Боғи Бобурда эман ва арғувонлар соясида Бобуршоҳ ётиб-
дилар. Бобур шу боғда бўлиб, эман ва арғувонлар соясида
дам олиб, пуштиранг — қизил гулларни томоша қилишни
яхши кўрар эди. Бугун ҳам, вожаб, эман ва арғувонлар
унинг қабри узра соя ташлаб турибди. Гуллар чаман очил-
ган.

Жалолиддин Акбаршоҳнинг ўғли, Бобурнинг эвараси
Жаҳонгиршоҳ 1607 йилда бобоси Заҳириддин Муҳаммад
Бобурнинг мана шу қабрига сағана қурдириб, қабр тош
қўйдиради. Кейинчалик эса сағанага ут томони ёпиқ шинам
шийпон қурилган. Сағана ва унинг бош томонига қабр тош
тик ҳолда ўрнатилган. Қабр тош кул ранг, жигар ранг,
қорамтир мраммрдан ясалган, бир томонига Бобур шаъни-
га битилган мадҳиялар, иккинчи томонига сағананинг Жа-
ҳонгиршоҳ томонидан ўрнатилганлиги ёзилган.

Улуғ бобомиз қабрини зиёрат қилдик. У зотдан ёдгор-
лик бўлиб қолган масжидда намоз ўқидик. Йўл бошловчи-
миз Муҳаммад Алининг улуғ зот Бобур руҳига бағиш-
ланган ҳазин тиловатларига сомеъ бўлиб қулоқ тутдик.
Бобур мақбарасига соя ташлаб турган азим дарахт тагида
ҳавзан Бобур мавжларига ўйчан термулиб турдик. Шу ер-
дан бутун Боғи Бобур, гўзал бир водий ястаниб кўзга таш-
ланади. Кобул дарёси Боғи Бобурга яқинлашиб келиб тўл-
ганиб ўнга бурилиб оқади.

Қабрининг бош, ўнг ва чап, оёқ томонларидан тупроқ ол-
дик. Бу пайтда боғ деворининг нариги томонида пайдар-
пай ўқ товушлари қулоққа чалинар, тоғ этакларида турли
гуруҳлар ўртасида ўзаро жанг борарди. Ором олиб ётган

буюк жангчи, улуғ шоир, тенги йўқ боғбон бобомизнинг руҳи поклари бу нотинчлик, бу бемаъни қирғинлардан Севотадек бўлиб туюларди бизга...

Муҳаммад Али раҳнамолигида Чиҳил Сутун боғи ва саройини тамошо қилдик. Шаҳарнинг кўҳна қисми Кобул дарёсининг жанубий соҳилида экан. Боло-Ҳисор қалъаси, Муҳаммад Нодиршоҳ мақбараси ва бошқа тарихий ёдгорликлар ўтмишдан ҳикоя қилиб турибди.

Маълумки, Бобур Кобулда мустаҳкам ўрнашиб олган юртни обод қилиш, янги боғ-роғлар барпо этиш билан шуғулланарди. Айниқса, янги ариқлар қазиб сув чиқариш, ерларни экинзорларга айлантириш теурийларнинг доим диққат марказида бўлган. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи Кобул ҳақида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирар экан, шундай ёзади: «Менинг аммам Улуғбек Мирзо замониди Вайс атка мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ, чиқарибтур. Доманадаги боғот тамом бу ариқ бўла маъмурдир. Поёни об Гулкина отлик маҳалладур, хилват гўшадур, га-лаба лавандлиқлар анди қилиб эди».

Бобур ғоят табиатни севувчи, серғайрат, хушфеъл улуғ инсон эди. Шу ўринда атоқли давлат арбоби Жаҳоҳарлаъл-Нерунинг Бобур ҳақида айтган қуйидаги сўзларини келтириш жоиздир. «...гарчи Фарғонанинг олма, ўриги, гуллари, сергўшт таомлари, тоғининг музликлари ва оби ҳавосини ниҳоят соғинган бўлса ҳам, лекин Ҳиндистон гўзал диёр... деган эди. У Ҳиндистонда (гарчи) кўп вақтини урушларда ва Агра шаҳрида ҳашаматли бинолар барпо қилишга бағишлаган эди. У ниҳоят ёқимтой, жасоратли, серғайрат киши эди, санъатни, адабиётни, ҳаётни яхши билар эди».

Кобулдаги Бобур қадамжоларини зиёрат қилар эканмиз, «Бобурнома»ни 1826 йилда инглиз тилига таржима қилган Эрскиннинг қуйидаги сўзларини эслаймиз:

«Бобур характерининг энг мислсиз белгиси унинг бошқа мулкдорларникига мос келмаслигидадир. Осиё тождорларидаги маҳобатли, ... сунъий характер ўрнига бизнинг кўз олдимизда Бобурнинг характери табиий, ҳаётний, севувчи, самимий бўлиб гавдаланади. Бобур тахтда ўтирганига қарамай, оддий турмушининг энг яхши туйғуларини ва иштиёқини ўзида сақлаб қолган. Биз Осиёдаги ҳукмдорлар орасидан Бобур сингари геннал ва талантли кишиларни кам учратамиз... унинг ақлининг актив фаолияти, хушчақчақ, совуққонлик ва бевафо тақдирнинг найрангларига қарамай, руҳининг тетиклиги, подшоҳлар орасида камдан-кам учрайдиган саҳийлиги, мардлиги, истеъдодлилиги, фанга, санъатга му-

ҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшоҳлар орасида Бобурга тенг келадиган биронта ҳам подшоҳ тополмаймиз».

Офарин! Заҳириддин Муҳаммад Бобур ана шундай дунёдан олган улуғ зот эдилар. Кобулдан Мозори Шариф томон йўл олар эканмиз, қалбимизда бир ғурур, ифтихор мавж урар эди.

ШАҲАРЛАР ОНАСИ — БАЛХ

Кобулдан чиқиб Афғонистоннинг шимолига, Бобур қадамжолари бўлмиш Мозори Шариф, Балх томон йўл олдик. Мана тоғ олди текислиги ястаниб ётибди. Афғонистоннинг бу қисмида нисбатан осойишталик мавжуд. Аҳён-аҳёнда олтин бошоқли бугдой ўраётган, уни ҳўкизлар ёрдамида янчаётган, бўшаган майдонларда қўш суриб ер ҳайдаётган юпун деҳқонлар кўзга ташланади.

Машҳур Бақтрия текислигини тилиб ўтган йўллардан бормоқдамиз. Бақтрия Марказий Осиёдаги энг қадимги вилоятлардан ҳисобланади. Бу ном эронча — божтар замин, яъни шарқ томонидаги ўлка маъносини англатади. Тарихий манбаларининг гувоҳлик беришига қараганда, қадимги Бақтрия вилояти Амударёнинг ўрта оқимида жойлашган. Ҳозирги Тожикистоннинг жанубий қисми, Ўзбекистоннинг Сурхондарё воҳаси, Туркменистоннинг шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимолий қисмини ўз ўраимида олган.

Энг қадимга ёзма маълумот ҳисобланмиш «Авесто» китобида, қадимги Эрон подшоҳлари Доро ва Ксеркс ёздириб қолдирган Бехустун ва Нақши Рустам китобларида, қадимги ҳинд манбалари «Ригведа» ривоятлари, «Рамаяна» достони ҳамда қадимги юнон асарларида Бақтрия тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд. Ана шу манбаларга асосланиб айтиш мумкинки, Бақтрия чегараси Шимолда Бойсун тоғларидан Шеробод дарёси оқиб чиқадиган тоғ унгури — Дарбандгача, жанубда Ҳиндикуш тоғларигача, Шарқда Бадахшон, Ғарбда Марв воҳасигача бўлган. Бу ерда қадим замонларданоқ деҳқончилик асосий касб ҳисобланган ва анча ривож топган. Милoddан аввалги I минг йиллик ўрталарида Бақтрия қулдорлик муносабатлари ривожланган энг обод ўлкага айланган.

Бақтриянинг бош шаҳри ўша пайтларда Зарнасна номи билан аталган. Бу шаҳар шимолий Афғонистонда, яъни Балх яқинида жойлашган. Бақтрияни милoddан аввалги 329-327 йилларда Искандар Зулқарнайн босиб олди. Давр ўтиши

билан Искандар империяси емирила бошлади. Маълумки, Сирдарёнинг қуйи оқимидан бу ерларга дай, дах ёки тохор қабилалари кўчиб кела бошлаган эдилар. Улар Бақтриядаги грек оппозицион кучлар билан бирлашиб милоддан аввалги 250 йилда қўзғолон кўтардилар. Оқибатда Тохорлар давлати ташкил топиб Бақтрия-Тохористон номини олади. Ғарбий Европа олимлари уни Грек-Бақтрия подшоҳлиги деб атайдилар. Милоддан аввалги II аср ўрталарида эса Шарқий Туркистондан келган Катта Юечжи қавмлари Бақтриядаги Тохорлар давлатини емириб, ўрнига Кушанлар давлатини барпо этадилар. Бу пайтда пойтахт Термизда бўлган, деган тахминлар мавжуд.

Бақтрия қулай географик шароитга эга бўлган. Яқин Шарқ, Ўрта денгиз вилоятлари, Олтой ва Сибир, Ҳиндистон ва Хитой мамлакатлари билан савдо ва маданий алоқалар ривожланган. Бақтрияда йирик шаҳар, қаср ва ҳашаматли ибодатхоналар жуда кўп бўлган. Шунинг учун ҳам уни «бир минг шаҳар» мамлакатини, деб аташган.

Бақтрия иқтисодий-географик ҳудудининг йирик савдо, саноат шаҳри ва транспорт нуқтаси бўлган Мозори Шарифга кириб келдик. Мозори Шариф Балх вилоятининг маъмурий маркази. Ўрта асрларда ҳозирги бу шаҳар ўрнида кичкинагина Хайр қишлоғи бўлган. Кейинчалик Хўжа-Хайрон номи билан аталган.

Халқ орасидаги юрган нақлга кўра, бу ерга халифа ҳазрати Али дафн этилган. 1481—1482 йилларда шу жойда ҳашаматли мақбара қурилган. Шундан сўнг Мозори Шариф—муқаддас мазор деб аталган. Шаҳар номи шундан олинган. Бу мазор шиаларнинг муқаддас зиёратгоҳига айланган.

Шиа исломдаги тўрт асосий мазҳабдан биридир. Хўш, шиа мазҳаби қаердан келиб чиқди?

Маълумки, Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалам вафотларидан сўнг Абу Бакр, Умар, Усмон ҳамда Алилар бирин-кетин халифалик (ўринбосар) қиладилар. Уларни чорёрлар (тўрт биродарлар) ҳам дейишади. Али халифалиги даврида Сурия ҳокими Муовия бош кўтарди. Муовия билан Али ўртасида кураш бошланади. Ҳазрати Али 661 йили шаҳид бўладилар. Шундан сўнг Муовия Араб халифалигини бошқаради. Кейинчалик Муовиянинг ўғли Язид билан ҳазрати Алининг ўғли Ҳусайн ўртасида кураш кетади. Дашти Қарбалодаги жангда Ҳусайн ва унинг етмиш нафар тарафдорлари (шиалар-тарафдорлар) шаҳид бўладилар. Шундан сўнг Ҳусайн тарафдорлари—шиа деган ном олдилар.

Бу кейинчалик шиа мазҳабининг шаклланишига олиб келди.

Шиа мазҳабадагилар Аллоҳ ҳамда Муҳаммад пайғамбаримизга имон келтириш билан бир қаторда пайғамбаримиз куёви Али билан қизи Фотимадан тарқалган авлодни ҳам имом атайдилар, уларга юксак эътиқод билан қарайдилар, жами ўн икки имом: Али ибн Абу Толиб (661 й. шаҳид бўлган), Ҳасан ибн Али (625-669), Ҳусайн ибн Али (626-680), Зайн ал-Обиддин Али (вафоти 713 й.), Муҳаммад ал-Бакр (вафоти 732 й.), Жаъфар ас-Содиқ (700-765), Мусо ал-Козим (вафоти 799 й.), Али ар-Ризо (вафоти 818 й. Машҳадда машҳур имом Ризо мақбараси бор), Муҳаммад ат-Тақий (вафоти 835 й.), Али ан-Нақий (вафоти 868 й.), Ҳасан ал-Аскарӣ (846—873), Муҳаммад ал-Маҳдий (ривоятларга кўра 874-878 йиллар орасида ғойиб бўлган). Бироқ шиа мазҳабадаги мусулмонларда охир замонда имом Маҳдий қайтиб келади, деган гап бор.

Ҳазрати Али мақбарасини зиёрат қилдик. Мозори Шариф шаҳри билан танишдик. Машинасозлик, металлсозлик, озиқ-овқат, тўқимачилик, тери ошлаш, пахта тозалаш корхоналари, гишт ва ойна заводлари мавжуд экан: Бозорлари ғоят гавжум. Қорақўл тери, жун, дон, мева, ёнғоқ, кўн-чарм, хуллас, исталган нарсаларингиз топилади. Ошхона, чойхона расталари доим гавжум бўлади.

Шаҳар меҳмонхонасига жойлашдик. Бу ерда ҳам мужоҳид-аскарлар кўп эди. Уларнинг аксарияти ўзбек тилида сўзлашадилар. Умуман, Мозори Шариф шаҳрининг қаерида бўлсак, соф ўзбек тилида мулоқот қилишларининг гувоҳи бўлдик. Кейин билсак, Афғонистонда олти миллион туркий—тилда гаплашадиган аҳоли бор экан.

Бизнинг меҳмонхонага жойлашганимиз хабари афсонавий генерал Абдурашид Дўстимга етиб борибди. Махсус киши келиб бизни генерал қароргоҳига олиб кетди. Абдурашид Дўстим кечки дастурхонга таклиф этди. Туркменистондан ҳам меҳмонлар келишган экан. Ҳаммамиз жамул-жам бўлдик. Абдурашид Дўстим 35 ёшларда, девқомат, ғоят келишган, бақувват йигит. Қорақош, кўзлари меҳригёли, чақнаб кулиб туради, буғдойранг юзидан нур ёғилиб турибди. Ғоят хушчақчақ, дилкаш, ҳазилкаш, ўта зийрак ва оқил йигит экан.

Туркменистондан ташриф буюрган меҳмонлар қўлларига дўмбираларини олишиб Маҳтумқули сўзлари билан айтилдиган классик қўшиқ бошладилар. Сўнг узоқ йиллар Абдурашид Дўстим ёнида юрган мужоҳид ҳофиз танбур черта

бошлади. Алишер Навоий ғазаллари билан айтиладиган классик қўшиқ таралди. Мўйсафид мужоҳид ҳофизнинг ғоят ширали овози Алишер Навоий битган ғазал сўзларининг маъно-мағизи билан ҳамоҳанг йўғрилиб бизни ром этиб қўйган эди.

Сўнг навбат бизнинг Адҳамжон ҳофизга келди. У торни қўлга олиб Бобур рубойиси билан қўшин бошлади:

Толиъ йўқи жонимга балолиг бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиг бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролиг бўлди.

Адҳамжон бутун вужуди билан куйларди. Ҳамма уни берилиб, борлиқни унутган ҳолда, оҳиста тебраниб тингларди. Ҳофиз эса торни мароқ билан, куй-оҳанг мақомининг ҳолини ҳолига қўйиб чертар, Бобур қалбидаги дард-аламларни биз тингловчилар қалбига кўчирган эди.

Адҳам ҳофизнинг Бобур ғазаллари билан кетма-кет айтган бир неча қўшиғини тинглар эканмиз, Бобур бобомизнинг ички фожеасини, унинг соф инсоний ҳис-туйғулари, олий ғояларини ҳамда ўша давр ҳаётида мавжуд бўлган чуқур зиддиятларни ҳис этдик. Ҳа, Бобурни ўз Ватанинда тинглаш бир олам экан, мусофирликда тинглаш эса бир жаҳон!

Ҳофизларга олқишлар айтилади. Биз генерал қароргоҳида қолдик. Доктор Элмурод Арғун билан шу ерда танишдик. У 1951 йилда таваллуд топган. Ўрта маълумотни сарсон-саргардонликда эгаллаган. Ўқишни қишлоқда бошлаган Элмурод Арғун Кобулга кўчади, сўнг Найманга, ундан Мозори Шарифда ўқийди. Кейин 12-синфни охири Найманда тугатди. Тарақий, Амин даврида зиндонбанд қилинди.

Элмурод Арғун мужоҳидлар раҳнамоси сифатида курашади. Ҳали уйланмаган. Элмурод Арғун ғоят ўқимишли, зийрак ва зукко инсон, ҳақиқий ватан фидойиси. У умр бўйи китоб тўплайди. Кўп мутолаа қилади. Ўз Ватани, халқи, қолаверса, Туркистон тарихини чуқур биладиган тераи олим ҳамдир. Темур ва темурийлар, Бобур ва бобурийларнинг тарихини, улар қолдирган меросни кенг ўрганган ажойиб инсондир. Жаҳон адабиёти, маданияти билимдони эканига бир неча кун ҳамнафас — ҳамсуҳбат бўлиб ишонч ҳосил қилдик.

Доктор Элмурод Арғун экспедиция аъзолари — бизга бўлган муносабатини ғоят нозик бир лутф шаклида изҳор

этиб: «Сизлар Бобурга ошиқ экансизлар, биз сизларга ошиқмиз», дейди. У ўзининг шинам қароргоҳида бизни меҳмон қилди. Узоқ ўтирдик. Йўл босиб чарчаган ҳамсафарларнинг айримлари уйқуга кетишди. Хужрада Элмурод Арғун билан қолдик. У Бобур ҳақида жуда кўп билар экан. Пешоварда катта шахсий кутубхонаси бор экан. У Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида бир ҳикоя сўзлаб берди.

ЭЛМУРОД АРҒУН ҲИКОЯСИ

Бобур Кобул томон отланиб, машаққатлар билан тоғ-довон ошади. Ҳориб-чарчаган навқирон Бобур бироз нафасни ростлаб олиш учун кичик бир водийда тўхтади. Енидаги икки юз элликка яқин пиёда юриб ҳориган кишиларига ҳам дам беради. Ўзи ов қилиб кўнгил юпатиш билан шуғулланади.

Ўша пайтда Кобул ҳокими Арғуннинг балоғатга етиб қолган, ғоят гўзал Нозанин исмли қизи бор эди. Аллоҳнинг инояти билан қиз тушида Бобур Мирзога ошиқ бўлиб қолади. Шу боис Нозанин отасидан Бобурга ёрдам беришни илтижо қилади.

Бу орада темурзода ёш Бобур Кобулга яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар тарқалади. Кобул ҳокими унга пешвоз одам жўнатиб, аҳволни аниқ билмоқчи бўлади. Отасининг бу мақсадини фаҳмлаган қиз, мен ҳам бораман, деб туриб олади. Ота кўнмади. Элчи жўнатиш кейинга сурилаверди. Қиз сўзида қатъий туриб олди. Ўз суюкли қизининг сўзини қайтара олмаган Арғун рози бўлди. Ўзига содиқ, кўпни кўрган, зийрак лашкарбошиси билан икки минг аскар қўшиб Бадахшон сари юборди. Қиз йигитча кийинтирилиб, қуроллантирилди, аскарлар орасида сир сақланган ҳолда жўнатилади. Кобулистон ҳокими Арғун бу ёрдамни Шайбоқхон сезиб қолиб душманлик кайфияти ортиши мумкинлигини ҳисобга олиб лашкарларни «Ҳирот аскарлари» деб айтишини буюрди.

Бир неча кун йўл босиб улар Бобур ҳузурига етиб келдилар. Танишиб, дўст тутиндилар. Кунларнинг бирида Бобур янги дўстини овга таклиф этди. Ота овга чиқдилар. Чакалакзор, ёввойи йиртқич ҳайвонлар тўдаларига дуч келишди. Бобур овга қизиқиб чакалакзор ичра от солиб кетди. Дўсти эса ортда қолди. Бобур ҳамласидан ҳар томонга тирқираган йиртқич ҳайвонлар дўстининг атрофидан жон талвасасида қоча бошлади. От ҳуркиб, икки олдинги оёғини ҳавода муал-

лақ кўтариб, кейинги икки оёқда тик бўлди, кишнаб ўқдай чопиб кетди. Тоғ бағрига яқинлашиб, ўнг томонга кескин бурилиб кетди. Чавандоз «йигит» мувозанатни йўқотиб отдан ерга қулади.

Бу пайтда от суриб тепароққа кўтарилиб кетган Бобур ёввойи тўнғизлар тўдасига дуч келган ва уларга найза отиб оёв қила бошлаган эди. Галадан жон талвасасида ажраб чиққан тўнғизларнинг бир нечаси отдан қулаган чавандозга бостириб кела бошлади. Ерга зарб билан тушган чавандоз ўзини ўнглаш учун қўзғолган эди, яқин келиб қолган нар тўнғиз тумшук тиши билан ерда ётган чавандознинг йўғон соини тилиб ўтиб кетди. Чавандоз ҳушидан кетди.

Бобур қайтиб келиб, не кўз билан кўрсинки, дўсти қонга беланиб ҳушсиз ётибди. Уни дарҳол табибга жўнатди.

Табиб ярани боғлаш баҳонасида ечинтириб кўрадики, йигит эмас, қиз экан. Шу пайтгача бу сирдан ҳеч ким воқиф бўлмаган эди. Бу хабар дарҳол Бобурга етиб боради. У зудлик билан қиз ёнига келади. Табибдан не қилиб бўлса ҳам қизини ўзига келтиришни илтимос қилади, Аллоҳдан илтижо қилиб сўрайди.

Дори-дармон қиладилар. Қиз аранг ўзига келиб, кўзларини оҳиста очади. Бобурни кўриб энтикади. Кимлиги, қаердан ва нима учун, қандай қилиб келганини Бобурга айтиб беради. Уни қаттиқ севишини айтади... кўриб энтикади. Кимлиги, қаердан ва нима учун, қандай қилиб келганини Бобурга айтиб беради. Уни қаттиқ севишини айтади...

Элмурод Арғун кўзойнагини олиб нафис рўмолчаси билан артди, сўнг рўмолчани хиёл ёш қалқиган қаро кўзларига оҳиста босди.

Биз унинг ҳикоясига маҳлиё бўлиб, мижжа қоқмай қараб турардик. Давомини эшитгимиз келарди.

— Хўш, кейин-чи?

Элмурод Арғун яна ҳам жиддийлашди.

— Кейинми, — давом этди у. — Кейин Бобур ҳар қанча уринмасин қиз ўзига келмабди. У кўп қон йўқотган эди. Бобур қўлида жон берибди. Бобур ана шу қизнинг соф севги-си ҳаққи-ҳурмати учун қирқ кун мотам тутибди...

Элмурод Арғун билан бобурхонлик қилиб тонг оттирдик. Биз Заҳириддин Муҳаммад Бобурни мукаммал билувчи, уни севувчи самимий дўст орттирганимиздан бениҳоя шод бўлиб, Аллоҳга шукроналар келтирдик.

* * *

Иккинчи сафар чоғида биз машинамизда Мозори Шарифдан Шибирғонга йўл олдик.

Мозори Шарифдан Шибирғонга олиб борадиган йўл Балх шаҳрининг шундайгина биқинидан ўтиб кетади. Балхга кириб ўтмоқчи бўлдик. Йўл бошловчимиз Муҳаммад Ризо қайтишда кирамиз, деб розилик бермади. Йўл босиб бормоқдамиз. Йўл бўйида бир неча йил қаровсиз, эгасиз қолиб ишдан чиқаёзган, сонсиз-саноқсиз ҳарбий техника топтаб қолган тойдирган ерларга сув бостириб қўйибдилар. Сувни эмиб юмшаган ерларни эса қўш-омоч билан ҳайдамоқдалар, дон сепмоқдалар. Аҳён-аҳёнда олдинроқ уруғ сепилган ердан униб чиққан кўм-кўк яшил гилам — майсазор кўзга ташланади.

Олдинроқ қайтиб келган оилалар уй, қўрғон тош-деворларини тиклаб олганлар. Қайтадан ўтқазилган мевали дарахтлар кўкариб қолган. Дарвозадан кириб чиқаётган, тўпланишиб ўйнаётган болаларга аҳён-аҳёнда кўзингиз тушади. Йўл бўйларида гишт қуйиб, йигирма-ўттиз минг хом гиштни бир жойга Миср аҳромларидек тахлаб қўлбола усулда ўтин ёқиб пишираётган заҳматкашларни учратасиз.

Машина олға интилади, интилаверади, икки ёнингиздан афгон ҳаёти худди кино тасмадагидай лип-лип ўтаверади. Бу томонларда шахидлар дафи этилган қабристонлар унча кўринмайди. Ажал уруғи сочувчи ҳарбий техника қабристонлари ҳам йўқ. Чунки, биринчи ҳамладаёқ бу ердагилар нариги томонга туриб-улоқтириб ташланган. Бу томонларда рус армиясининг қўмондонлари ўзларига, хон, ўзларига бек бўлиб олишган.

Мана, ўша машҳур Бақтрия текислигига жойлашган Шибирғонга ҳам етиб келдик. Шибирғон Афғонистоннинг шимолий қисмидаги, Дарёи Сафед (Оқардарё)нинг қуйи водийсига жойлашган тарихий шаҳар. Жузжон вилоятининг маъмурий марказидир. Бу шаҳардан Мозори Шариф — Ҳирот автомобил йўли ўтган.

Шибирғон шаҳрига кириб бормоқдамиз. Ҳаммаёқ саранжом-саришта. Шимолий Афғонистоннинг тўққиз вилоятига (бу вилоятларда асосан ўзбеклар истиқомат қиладилар) раҳнамолик қилаётган генерал Абдурашид Дўстим ўша кунлари Саудия Арабистонига ташриф буюриб, Маккаи мукаррамани тавоб қилиб қайтган пайти экан. Шаҳар ва қишлоқ оқсоқолларини қабул қилиш маросими ўтказилаётган пайтга биз ҳам етиб борибмиз.

Қабул маросимида иштирок этдик. Оппоқ соқолли, файли, чехраларидан нур ёғилиб турган нуроний оқсоқолларга Маккаи мукаррамадан олиб келинган оби зам-зам сувидан махсус пиёлага қуйиб узатилди. Оқсоқоллар қўл очиб дуо қилдилар.

Бизни шаҳардаги махсус меҳмонхонага таклиф этдилар. Меҳмондорчиликда бўлдик. Ёзувчи-шоир Муҳаммад Яҳё Ҳофизий ва бошқалар билан танишдик. Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва бобурийлар ҳақида мароқли суҳбат бўлди.

Мозори Шарифга қайтдик. Бу ерга бобуршунос олимлар, шоир ва ёзувчилар, зиёлилар тўпланишди. Кўҳна Туркистон тарихи ҳақида, соҳибқирон Амир Темур, Бобур ҳақида суҳбат қилиб кетди. Биз шу ерда Амир Темур ҳамда Заҳриддин Муҳаммад Бобур давлати байроқларининг аниқ тасвирини, Амир Темур ҳақида чоп этилган янги китобни кўрдик.

Кечки пайт меҳмонхонага қайтдик. «Мозори Шариф» меҳмонхонасида бизни бир неча киши кутиб турган экан. Маълум бўлдики, бизнинг дарагимизни эшитиб бир гуруҳ ёзувчи, шоир ва олимлар Шибирғонга ташриф буюришган экан. Улардан беҳабар биз Мозори Шарифга қайтиб келибмиз. Бундан хабар топган дўстларимиз вертолётда уларни орқамиздан Мозори Шарифга етказибди.

Меҳмонхонанинг катта ва шинам залида жонли учрашув бўлди. Бир неча марта Ўзбекистонга ташриф буюрган, Андижонда ҳам бўлган таниқли шоира Шафиқахоним Ёрқин, Муҳаммад Яҳё Ҳафизий, Муҳаммад Назир, Ҳалим Ёрқин, Абдулғаффор Баёний ва бошқа адабиётшунос олим, шоир ва ёзувчилар билан мулоқот бўлди.

Шафиқахоним ва бизнинг шоиримиз Тўлан Низом янги шеърларини мароқ билан ўқиб бердилар. Ўзбекистонимизнинг ўтмиши ва ҳозир ҳақида тарихчи олимимиз Сайфиддин Жалилов сўзлади. Бобур изидан босиб ўтган йўллар, амалга оширилган ишлар, олдинда турган мақсадлар ҳақида тўлиб-тошиб гаплашдик. Учрашув мароқли ва мазмунли бўлди.

Мезбонлар орасида мозоришарифлик Абдулғаффор Баёний ҳаммамизни хонадонига таклиф этди. Унинг хонадонига меҳмондорчилик қуюқ бўлди. Темур ва бобурийлар ҳақида суҳбат узоқ давом этди.

Эрталабки нонуштадан сўнг бизга биркирилган йўлбошловчимиз Муҳаммад Ризо тўғри Мозори Шариф вилояти қўмондонининг қароргоҳига олиб борди. У ердан қўмондоннинг ўзи ва яна қўролланган икки аскар йигит бизга ҳамроҳ бўл-

дилар. Қўмондон ҳайдовчимиз ёнига ўтирди. У Балх шаҳридан экан. Кеча Шибирғондан сим қоқиб бу ишни шахсан қўмондоннинг ўзига тайинлатибди. Тушундикки, Балхда вазият анча нозик экан ўша кезлари.

Мозори Шариф шаҳридан чиқиб, ғарб томонга йўл олдик. Шибирғон томон бориб ўнг қўлга бурилдик. Кўҳна Балх! Бу шаҳар милоддан аввал еттинчи асрдан дунёга маълум бўлган. Балх тарихда Уммул билод, яъни шаҳарлар онаси номи билан тилларда дoston бўлган. Юнонлар эса бу шаҳарни Бактра деб атаганлар.

Балхга кириб бордик. Гумбази кўкка бўй чўзган масжид рўпарасида тўхтадик. Аввал қўролли икки аскар, сўнг қўмондон ва биз машинадан тушдик. Икки қўроли аскар бир неча қадам нарида бизни муҳофаза қилиб борар, қўмондон эса олдинда йўл бошлар эди. Муҳаммад Ризо бизга Балх тарихидан сўзлаб берарди.

Мана, хожа Абу Порсо масжиди ҳамда мақбараси. Бу тарихий обида ўн бешинчи аср охирларида қурилган, айрим шикаст топган жойларини ҳисобга олмаганда яхши сақланган. Сал нарироқ бордик. Бобораҳим Машраб қабрини кўрсатишди. Қабр ғариб аҳволда, айтишларига қараганда, шоир дастлаб шу ерга дафн этилган, сўнг унинг мухлислари хокини олиб бориб Ишканишга дафн этганлар.

Муҳаммад Ризо Балхнинг энг қадимий харобалари томон бошлади. Боло Ҳисор! Атрофи мудофаа девори билан ўралган бўлган. Ундан жануброқда эса янги Балх жойлашган. Кушанлар даврида шаҳар Тепан Заргарон ҳисобига анча кенгайган. Ўша даврда шаҳар қалъаси Боло Ҳисордан илгир Балхга кўчирилган. Шунинг ҳисобига Боло Ҳисор, Тепан Заргарон ҳамда янги Балх ҳудудларини ўз ичига олиб бирлаштирувчи шаҳар девори вужудга келган.

Археологик қазилар ўтказилиши туфайли қадимги девор ҳамда шаҳар арки деворлари топилган. Тарихий манбалар шундан далолат берадики, Балх ахманийлар давлатига, сўнг Искандар Зулқарнайн империясига қарам бўлган. У буюк империя инқирозга юз тутгач, юқорида айтилган Грек-Бақтрия подшоллигининг пойтахти бўлган. Бу милоддан аввалги 250—130 йилларга тўғри келади. Милоддан аввалги II асрдан эса Юечжилар, кейинроқ Кушанлар подшоллиги таркибида бўлди.

Археологик қазилар натижасида топилган ашёлар шундан далолат берадики, ана шу даврда шаҳар юксалган, ҳунармандчилик ривожланган, пул зарб қилинган. Эрон, Хиндистон, Хитой билан савдо-сотиқ ишлари йўлга қўйилган.

Шаҳарда ўша пайтда аҳоли зич бўлган. Балх ичкарисиди аҳоли тўлиб, ташқарисига тошиб чиқиб уй-жойлар қурганлар. Балх Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган — олтин нуқта, яъни «Ипак йўли»даги тараққий этган йирик савдо шаҳарларидан бири бўлган.

Шаҳарлар онаси — Балх қанча-қанча бахтли даврлар шоҳиди бўлди, шу билан бирга унинг бағрида бахтиқаролик даврларининг ҳам изи қолди. Саккизинчи асрнинг бошида араблар Балхни вайрон қилиб, босиб олдилар. Унинг асрида яна тикланди. Қадимги давр девори бузиб ташланиб, ўрнида янги шаҳар девори тикланди. Ғазнавийлар, ғурийлар даврида Балх яна гуллаб-яшнади.

Ун учинчи асрнинг бошларига келиб Балх тепасига яна кулфат ёрилди. Мўғуллар ҳамма нарсани вайрон қилиб кириб бордилар. 1370 йилан бошлаб бу жабрдийда Балхнинг жонига Амир Темур бобомиз оро кирдилар.

Маълумки, 1370 йилдан соҳибқирон Амир Темурнинг ҳукмронлиги бошланади. Ана шу йили Амир Темур ўзининг рақиби бўлган қайноғаси Амир Хусайнни жангда мағлубиятга учратади. Дарҳақиқат, Балх шаҳрида бўлган жангда Амир Хусайн аскарлари батамом мағлубиятга учрайди. Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлмиш Амир Хусайн ўлдирилади. Соҳибқирон Амир Темур Амир Хусайннинг хотини Сарой Мулкхонимга уйланади ва ўз номига «кўрагон» сўзи қўшиб айтиладиган (яъни Чингизхон авлодининг куёви маъносида) бўлади.

Балх шаҳрида тўпланган мовароуннаҳрлик қўшин бошлиқлари соҳибқирон Амир Темурни оқ кийгизга ўтқазиб удумга кўра бошлари узра тепага кўтарадилар. Амир Темурнинг пири Саид Барака дуои фотиҳа бергач, соҳибқиронни Мовароуннаҳр амираи деб эълон қиладилар.

Ана шу санадан бошлаб Балх Темур ва темурийлар давлати таркибига кирди. Темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар даврида шаҳарлар онаси — Балх ривожланган муҳим вилоят ҳисобланиб, катта илмий марказга айланган. Ана шу даврда Балхда кўплаб тарихий, жўгрофий ҳамда адабий асарлар битилди.

Бу вақтда шаҳар икки қисмдан иборат эди. Яъни, шаҳри дарун (ички шаҳар) ҳамда шаҳри берун (ташқи шаҳар). Ана шу даврдан дарак берувчи масжид, мадраса, ҳаммом, раста ҳамда бошқа ёдгорликлар ҳозиргача сақланиб қолган.

Шаҳарлар онаси Балх буюк сиймолар таваллуд топган муқаддас жой ҳамдир. Жалолиддин Румийдек буюк инсон

1207 йилда Балхда дунёга келди. У ёшлигидаёқ Кичик Осиё (Кўниёга) келиб ўқиди ва мударрислик қилди. Буюк шоир, машҳур файласуф даражасига етган Жалолиддин Румий озод фикрлаш ва назарий тафаккурнинг тараққиётига муносиб ҳисса қўша олган алломадир. Е. Э. Бертелс сўзи билан айтганда: «Жалолиддин лирикаси бу соҳада башарият эришган энг буюк ютуқлардан биридир. Агар, у Ғарбда кенгроқ маълум бўлганида, унинг номи жаҳон адабиётининг Шекспир, Гёте, Пушкин каби гигантлари қаторига ўтиши шубҳасиз эди». Балх ана шундай буюк инсоннинг киндик қони томган азиз шаҳар.

Қалъа-қўрғон ичидаги Балх шаҳрини сайр қилдик. Одамлар гавжум. Расталарда турли-туман буюмлар, кўзни қамаштирувчи мевалар. Ҳунармандчилик растасида барча ўз ташвиши, юмуши билан машғул. Ҳамма ҳаракатда. Бу ерда эмизикли боласини бағрига босган ёш жувонлардан тортиб, оппоқ соқолли нуроний кексаларни, ясан-тусан қилиб олган, ўзига оро бериб кетаётган ёш қизлару. сипо йигитларни учратасиз. Ҳа, шаҳарлар онаси — Балх яшаган, яшамоқда ва яшайди ҳам. Балх кўчаларини кезар эканмиз, ана шу гап хаёлимиздан ўтди, унинг ёшариб, яна куч-қувватга тўлиб бораётганини кўрдик.

Хайр, омон бўл, шаҳарлар онаси — Балх!

АССАЛОМ, ҲИРОТ!

Кўпдан бери орзиқиб кутган дамлар етиб келди. Учинчи сафарга отландик. Самарқанд, Бухоро зиёратидан сўнг Амударёдан ўтиб машҳур Мари (Марв) шаҳрига келдик. Мурғоб дарёси ва Қорақум канали бўйига жойлашган ҳозирги Мари ғоят гўзал шаҳар. Биринчи ва иккинчи сафарга чиққанимизда ҳам, қайтишимизда ҳам бу оҳанраболи шаҳарда бўлиб, бироз нафасни ростлаб, сўнг йўл босганмиз. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Туркменистон давлати Мари вилоятининг маркази бўлган Мари замонавий шаҳардир. Бу ерда завод-фабрикалар, кўп қаватли ҳашаматли бинолар, маданият саройлари, сўлим истироҳат боғлари бор. Тарих музейи, кутубхоналар мавжуд. Янги шаҳардан 30 чақирим шарқда қадимги машҳур Марв харобалари сақланиб қолган.

Бу сафар йўналишни ўзгартириб Мари — Ашхобод йўлидан Кушка томон бурилиб кетдик. Бу чегара шаҳар Кушк дарёси водийсига жойлашган. Кушк Мурғоб дарёсининг энг йирик чап irmoғи ҳисобланади. У Паропамиз тоғ тизмасининг шимолий тармоқларидан бошланади. Шаҳар Мари — Қан-

дахор (Афғонистон) автомобил йўлининг устидадир. Мана шу Кушка яқинида катта pista ўрмон хўжалиги ҳамда машҳур Бодхиз қўриқхонасининг маркази жойлашган.

Кушка ортда қолди, Ҳирот йўлига чиқиб олдик. Йўлга темир-бетон плиталар ётқизилган. Собиқ СССРнинг оғир ҳарбий техникаси бу йўлдан қатнайвериб, қобирғасини узиб юборган, қани энди йўл кўпайса, дўқир-дўқир, дўқир-дўқир, машина энтикиб, уҳ тортади, ичак-чавоғингиз бўғзингизга келади...

Ез чилласининг куйдираман, ёндираман, дейдиган қуёши қоқ қиёмга келганда тоғлар оралаб, «гўр азоби» — йўл босиб Ҳирот дарвозасига келдик. Ҳамманинг чехраси бир зумда очилди-қўйди, йўл азоби унутилди-кетди.

Ҳирот! Кўҳна шаҳар биз турган жойдан, ўзимизнинг Боғишамолдан кўзингизга Андижон шаҳри қандай кўринса худди шундай кафтдагидек бутун ҳозирги бор бўйича яққол бўлиб туради. Шаҳар катта ва ғоят гўзал воҳага жойлашган. Воҳа машҳур Ҳерируд дарёсидан сув ичади, гуллаб-яшнайд.

Машинамиз тоғ ёнбағридан шаҳар томон эниб бормоқда. Ҳирот кўзимизга яна ҳам яққолроқ ташланади. Тасвирчиларимиз Тўлқинжон ва Фаррух Расул илтимосига кўра қулай бир тепаликда яна тўхтадик. Машинадан тушиб Ҳиротнинг қоқ ёлкасида туриб уни томоша қилдик. Тўлқинжон, Фаррух Ҳиротнинг тепадан кўринишини фильм — суратга тушира бошладилар.

Бизнинг бу кўҳна шаҳар ва унинг буюк алломалари, саркардалари ҳақида кўпдан буён ўқиганларимиз, эшитган ва билганларимиз ҳаёлимиздан кино тасмасида акс этгандай бирма-бир ўта бошлади. Ҳирот! У милоддан илгари маълум ва машҳур бўлган. Айниқса, сомонийлар даврида гуллаб-яшнаган, ривожланган.

Еттинчи асрдан ислом нури Ҳиротга ҳам кириб келган. Араб халифалиги таркибида Ҳирот яна ҳам ривож топди. Сомонийлар даврига келиб эса Ҳирот Хуросоннинг асосий шаҳрига айланди. Ҳирот гурийлар, ғазнавийлар даврида ҳам юксалиб борди.

Бу кўҳна шаҳар бағрида ҳам гоҳ яхши, гоҳ қаро кунларнинг изи қолган. 1221 йили Ҳиротни Чингизхоннинг қўшинлари бутунлай вайрон қиладилар ва сўнг эгалладилар. Орадан ўн йилдан кўпроқ вақт ўтгач эса Ўктойхон Марв ҳамда Балхни вайрон қилган. Оқибатда Марказий Осиёдан Ҳиндистон ва Хитойга йўл олган карвонлар Ҳирот орқали ўтишга мажбур бўлганлар.

Ўз халқининг халоскори Амир Темур ҳаддидан ошган мўғуллар жиловини тортди. Унлаб, юзлаб қишлоқ ва шаҳарлар мўғуллар ҳамласидан халос бўлди, халқнинг елкасига офтоб тега бошлади. Ҳирот ҳам, ҳиротликлар ҳам ана шулар жумласидан эди. 1383 йили Амир Темур бобомиз Ҳиротни ўз давлати таркибига қўшиб оладилар. Ҳиротни — Ҳирот қилган кунлар — давр бошланади...

Мана шу биз турган жойдан темурийлар даврида бунёд этилган, доврўғи етти иқлимга маълум ва машҳур бўлган Мусалло ансамбли миноралари кўриниб турибди. Кинчиларимиз терлаб-пишган ҳолда ишни битказдилар. Улар хурсанд, ҳамма шод. Йўлга тушдик. Шаҳарга кириб бормоқдамиз. Ўзаро курашлар бу кўҳна шаҳар — Ҳиротда ҳам ўзининг нохуш изини қолдирган.

Тўғри Ҳирот ҳокимлиги жойлашган бинога бордик. Бу ерда ҳам ҳарбий интизом мустаҳкам. Ҳокимлик жойлашган бино шундайгина катта боғ ёнида, шинам йўл ажратиб туради. Боғ сўлим, осмонўпар манзарали дарахтлар, тағи майсазор. Қаровсиз қолганлигидан, анча файзи кетган. Ҳиротликлар ҳозир узоқ давом этган бемаъни уруш асоратларини бартараф этиш билан бандлар. Улар вайрон бўлган уй-жойларни тиклаш, ишдан чиқаёзган ерни ўзига келтириш билан машғулдирлар. Уларнинг дард-аламлари кўп.

Ҳокимлик биноси рўпарасида қоғоз-қалам билан ўтирган кишиларни кўрдик. Улар ҳокимликка турли илтимос билан келаётган фуқароларга ариза ва илтимоснома ёзиб бериб, чойчақа олар эканлар.

Ҳирот вилояти ҳокими Муҳаммад Исмоилхон бизни жуда яхши кутиб олиб, ширин суҳбат қилди. Мақсадимиз аён бўлгач, махсус одамига бизни ўз қароргоҳига олиб бориб жойлаштиришни буюрди. Қароргоҳ шаҳарнинг кўркем жойида экан. Янги, замонавий бино, ҳовлиси шинамгина, сўлим боғ. Икки қаватли, хоналари ёруғ, баҳаво, ҳамма қулайликлар мавжуд.

Ювиниб дам олдик. Кечқурун шу ернинг ўзида ташкил этилган зиёфат дастурхонига Ҳирот вилоятининг ҳокими Муҳаммад Исмоилхон ёнида юқори лавозимли кишилари билан ташриф буюрди. Дастурхон устида мазмунли суҳбат бошланди ва узоқ давом этди...

Тун. Ҳирот осмонида юлдузлар чарақлайди. Кўзларимиздан уйқу қочди. Ҳаёлимизга яна Ҳиротнинг ўтмишию, буюк алломалар кела бошладилар. Ҳирот! Буюк инсон Алишер Навоий бешиги — Ҳирот, Амир Темурнинг қутлуғ қадами етган, Заҳрирдин Муҳаммад Бобур ташриф буюрган, Ҳусайн

Бойқаронинг она-бешиги бўлган шаҳар — Ҳирот бу. Хаёлларимиз мозийга етаклади бизни. Беихтиёр, ўша 1405 йилнинг даҳшатли кунлари ҳақида ўқиган-билганларимизни Ҳирот осмонидаги юлдузларга тикилганча ўртоқлашдик.

1405 йилнинг 18 феврал (17 шаъбон 807 й.) чоршанба кунини шом билан хуфтон намози ўртасида жаҳонни ларзага келтирган машҳур саркарда, буюк ҳукмдор соҳибқирон Амир Темур кўрагон Утрорда ҳаётдан кўз юмди. Улими олдидан буюк ҳукмдор: «Маълумингиз бўлғайки, Жаҳонгир Мирзонинг фарзанди Пир Муҳаммад Мирзони валиаҳд этиб тайинлайдурмен, токи Самарқанд тахти ва аркони давлат анинг ҳукми фармонида бўлғай», — деб амри фармон қилган эди.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, ўша пайтда Ғазнада турган Пир Муҳаммад Мирзонинг ҳузурига мактуб билан Хизр Қавчинини жўнатадилар. Мактубда соҳибқироннинг ўлими олдидан қилган васиятларига кўра, Пир Муҳаммад Мирзо тезлик билан Самарқандга етиб келиб, салтанатини ўзи эгаллаши зарурлиги таъкидланади. Бундан ташқари, Ҳиротда Шохруҳ Мирзога, Бағдодда Мироншоҳ Мирзога, Табризда Умар Мирзога, шунингдек, Форс ҳамда Ироқдаги шахзодаларга ҳам хабарчилар юборилади.

Бироқ буюк ҳукмдор Амир Темурнинг жасади ҳали совумай туриб, тахт учун кураш бошланади. Тошкент ва Сайрамда қишлолда турган қўшин бошлиғи Халил Султон Мирзо бобоси ўлимини эшитибок Самарқандга юриш қилади. Туркистонда турган Султон Ҳусайн Мирзо ҳам зудлик билан Самарқандга қараб йўл олади. 1405 йилнинг 18 март кунини Халил Султон Мирзо Самарқандга кириб, улуғ бобоси Темурнинг тахтига ўтиради. Буюк ҳукмдор васият қилган валиаҳд четда қолиб кетади. Тахт учун қонли кураш бошланади. Бу Амир Темур империясига, умуман, темурийлар сулоласига дарз кетганидан далолат эди. Тахт учун қонли кураш бошланди...

Бу пайтда Шохруҳ Мирзо Ҳирот ҳукмдори эди. 1407 йил 22 февралда Пир Муҳаммад Мирзо вазири амир Пир Али тоз томонидан бўғиб ўлдирилади. Халил Султон Мирзодан жангда енгилиб Балхга қочган ҳақиқий валиаҳднинг ана шу фожиясидан сўнг, Шохруҳ Мирзо Самарқанд тахтига даъвогар сифатида майдонга чиқади. Зероки, бу пайтда Мовароуннаҳр ҳамда Хуросондаги темурий шахзодалар орасида ёши улуғи ҳам, истеъдодлиси ҳам Шохруҳ Мирзо эди. Унинг ота тахтига даъвогар бўлиши қонуний ва табиий эди. Шохруҳ Мирзо курашда ғолиб чиқади, Халил Султон Мир-

зо Мовароуннаҳр ҳукмдорлигидан воз кечади ва у Рай вилоятининг ҳокими этиб тайинланади.

Шундай қилиб, Шохруҳ Мирзо Самарқандга 1409 йил 13 майда кириб келади. Самарқанд аркон давлатини ғанимлардан тозалайди, тартиб ўрнатади. Ўз ўғли Улуғбек Мирзони Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинлайди. Иккинчи ўғли Иброҳим Султон Мирзони Балхга, собиқ валиаҳднинг ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзони Ҳисор ва Соли Саройга, Умаршайх Мирзонинг ўғли Аҳмад Мирзони Фарғонага ҳоким этиб тайинлайди. Ўзи эса Ҳиротга қайтади. Шундай қилиб, Ҳирот ҳукмдори Шохруҳ Мирзонинг ақл-заковати, ҳаракати шарофати билан тез путур етабошлаган Амир Темур империяси устуллари анча мустаҳкамланади.

Ҳирот ҳукмдори Шохруҳ Мирзонинг нигоҳи доим Самарқандда бўлди, ўғли Улуғбек Мирзони қўллаб-қувватлаб, унга зарур пайтда мадад бериб турди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Андижон, Ахси — Фарғона водийси тақдири ҳам Ҳирот ҳукмдори Шохруҳ Мирзо эътиборидан четда қолмаган. Маълумки, 1413 йилнинг кузида Улуғбек Мирзо билан Фарғона ҳукмдори, ўз амакибаччаси — Аҳмад Мирзо ўртасида келишмовчилик вужудга келади. Улуғбек Мирзо қўшини билан келиб Андижон ва Ахсини жанг билан олади, тартиб ўрнатади. Аҳмад Мирзо эса Қашқарга ўтиб кетади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Ҳирот ҳукмдори Шохруҳ Мирзо 1415 йил 25 майда Фарғона водийсида мўғулларни ёнига олиб сувни лойқалатаётган Аҳмад Мирзога мактуб йўллаган. Мактубда шундай жумлалар битилган: «Эшитишимизга қараганда, Аҳмад Мирзо билан фарзандимиз Улуғбек орасида фисқу фасодчиларнинг номўтабар сўзларига эътиборан шаҳарлар ва фуқароларнинг ташвишларини орттирувчи кечмиш юз берибди. Бу хабарни Ироқ мамлакатиде эканлигимизда эшитдик, аммо масофа йироқлиги туфайли, унинг тадорикини кўришга кириша олмадик. Доруссалтанат Ҳиротга келгандан кейин эса эшитдикки, у фарзанд Мўғилистон томон кетаётган эмиш. Бу ҳол биз учун бағоят маслаҳатдан йироқ ва ажиб туюлди. Чунки биродарлар ва фарзандларга нисбатан бизнинг «бешикдан тобутгача» ғамхўр эканлигимиз унга маълумдир. Ота-болалик биноси кўзғолмай турувчи тоғлардек собит бўлмоғи учун у фарзанд бизнинг ҳузуримизга ҳомийлик паноҳини сўраб келишига ишончимиз комил ва эътиқодимиз кучлидир...»

Шундай қилиб, Аҳмад Мирзо 1416 йилда Қашқардан

Хиротга келади. Хиротда у Илангир Мирзо билан ҳамтовоқ бўлиб шаробхўрликка муккасидан кетади. Бундан хабардор бўлган Шоҳруҳ Мирзо Аҳмад Мирзони Қазъатулло зиёратига жўнатишга фармон қилади. У зиёратдан қайтиб келмаган ва 1425 йилда вафот этган.

Шоҳруҳ Мирзо ўз акалари Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо ҳамда Мироншоҳ Мирзо авлоди — тахт даъвогарларини ўз қўл остига бирлаштиришга эришади. Шундай қилиб, Озарбойжон, Мовароуннаҳр, Хуросон ҳамда Шимолий Афғонистондан иборат йирик ва бақувват давлат жиловини ўз қўлига олади. Хирот ва унинг ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзо соҳибқирон Амир Темур асос солган империянинг мустаҳкам ва забардаст устунига айланади.

Шоҳруҳ Мирзо даврида Хирот, умуман, сиёсий-иқтимоий ҳамда маданий жиҳатдан гуркираб ривожланди. Оқибатда мамлакат пойтахти Хирот Шарқнинг энг нуфузли ва гўзал шаҳарларидан бирига айланди. Масжид-мадрасалар, хонақоҳ, мақбара, даҳма, мусофирхона, шифохона, кўприк ва сардобалар қурилди.

Шоҳруҳ Мирзо Шероздан Хиротга қайтиб келаётган пайтда йўлда касалланиб, 1447 йилнинг 12 март куни қазо қилади. У суюкли катта хотини Гавҳаршод бегимнинг аралашуви оқибатида умрининг охиригача валиаҳд тайинлаш борасида бир муқим қарорга кела олмаган эди. Оқибатда Гавҳаршод бегим қўшин қўмондонлигини Абдуллатиф Мирзога (невараси, Улуғбекнинг ўғли) топширади. Лекин, зудлик билан Хиротга Алоуддавла Мирзога (суюкли невараси, Бойсунқур Мирзонинг ўғли) «Хиротни мустаҳкамлаш» ҳақида махфий мактуб битиб, чопардан жўнатади. Бунини фаҳмлаб қолган Абдуллатиф Мирзо бувиси Гавҳаршод бегимни маҳбусликда сақлайди, Амударё томон юриб бобоси Шоҳруҳ Мирзо вафоти ҳақидаги хабарни ўз отаси Улуғбекка еткази.

Шундай қилиб, теурийзодалар ўртасида яна низо бошланади. Мактубни олган Алоуддавла Мирзо қўшин тортиб келиб Абдуллатиф Мирзога қўққисдан ҳужум қилиб, уни мағлубиятга учратади ва бувиси Гавҳаршод бегимни қутқаради. Абдуллатиф Мирзони Хиротга олиб келиб, Ихтиёрддин қалъасига қамаб қўяди. Шоҳруҳ Мирзонинг жасадини эса Гавҳаршод бегим мадрасасидаги Бойсунқур мақбарасига дафн этадилар. (1448 йилда эса Улуғбек Мирзо Хиротни вақтинча қўлга киритган вақтда, отаси Шоҳруҳ Мирзонинг хокини Самарқандга олиб келиб, Гўри Амирга дафн эттиради).

Шундай қилиб, Шоҳруҳ Мирзо вафотидан кейин Хирот тахтини Алоуддавла эгаллайди. Афсус ва надоматлар бўлсинки, Улуғбек Мирзо Хуросонни жанг билан қўлга киритди, лекин бу ғалаба унга шухрат эмас, балки ўз ўғли Абдуллатиф Мирзо ўртасида ўнгламас низони келтириб чиқарди. Бу пайтда Улуғбекнинг йўқлигидан фойдаланиб Абдулхайрихон Мовароуннаҳрга бостириб кириб, Самарқандга яқинлашиб қолади. Улуғбек Абдуллатифни Хиротда қолдириб, Самарқандга қайтди. Бундан хабар топган Абулқосим Бобур Мирзо Сарахсдан қўшин юбориб Хиротни эгаллади. Абдуллатиф Балхга қочди.

1457 йилда Абулқосим Бобур Мирзо Машҳадда вафот этади. Шундан сўнг Самарқанд ҳукмдори Султон Абу Сайид Мирзо Хиротни қўлга киритади. 1459 йилда у Самарқанд тахтини катта ўғли Султон Аҳмад Мирзога бериб, ўзи Хиротни пойтахт қилиб олди.

1468 йилнинг феврал ойида ғарбий Эрон ҳукмдори Жаҳоншоҳ вафот этади. Хирот ҳукмдори Эронни қайта қўшиб олиш учун юриш бошлайди, у 1469 йилдаги жангда ҳалок бўлади.

Султон Абу Сайид Мирзо ҳалок бўлганда ундан беш ўғил қолганди. Катта ўғли Султон Аҳмад Мирзо — Самарқандда, иккинчиси — Султон Маҳмуд Мирзо — Ҳисорда, учинчиси — Умаршайх Мирзо — Андижонда, тўртинчиси — Абубакир Мирзо — Бадахшонда, бешинчи ўғли Улуғбек Мирзо Кобулий — Кобулда ҳукмрон эди.

Уша даврдаги вазият Хирот тахтига Султон Ҳусайн Бойқаронинг келишига йўл очди. 1469 йилда Хирот тахтига Султон Ҳусайн Бойқаро ўтирди. У Умаршайх Мирзонинг набираси эди. Она томонидан эса Мироншоҳ Мирзонинг чевараси бўлган...

Хаёлимиздан ана шулар кечди. Эрта билан нонуштадан сўнг Хирот шаҳри билан танишишни бошладик. Эски шаҳар ҳозирги Хиротнинг шимоли-ғарбида қолган. Уша томон йўл олдик. Мана, машҳур Мусалло ансамбли. Афсус ва юз афсуслар бўлсинки, асрлар бўйи табиат ва қолаверса ғанимлар ҳужумига бардош бериб келган тарихий обидалар вайрон бўлган. Мусалло майдони хароба бир «қабристон»га айланган. Афғонистон тупроғида бир неча йил давом этган уруш мана шу муқаддас масканда ҳам тил билан ифодалаш қийин бўлган хунук из қолдирган.

Лойқа босган сой суви эринибгина оҳиста оқмоқда. Бу «Бобурнома»да тилга олинган Жўйи Инжил сойидир. Шу сойдан ўтибоқ ўнг қўлга буриласиз. Мўъжазгина мақбара,

йўлдан бориб мақбарага яқинлашасиз. Эшиги йўқ, очиқ, шундайгина Жўйи Инжил лабида. Ут-ўлан босган ёлғиз оёқ йўл Ичкари кирасиз, девор сувоқлари нураган. Тўрт бурчак мақбаранинг юқорироқ қисмида ҳозирги замон замбарагининг шум ўқи зарб билан очган катта тешик. Тешик атрофи дарз кетиб, гиштлар уқаланиб ётибди. Уртада тупроқ, гишт синиқлари қоплаган мўъжазгина қабр. Ҳазрати Мир Алишер Навоий шу ерда ётибдилар. Ҳаммамиз хомуш ҳолда бошимизни эгиб у улуғ зот руҳи покларига атаб Қуръон тиловат қилдик.

Мероси жаҳон маданиятининг ноёб обидалари сифатида яшаб, юксак қадрланаётган инсон шу аҳволда ётса. У инсон ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири, буюк олим ва давлат арбоби, жаҳон адабиётининг мислсиз сиймоси. Ҳиротда дунёга келди ва шу ерда ётибди. Бу буюк инсоннинг ҳаёти муракаб ва зиддиятли бўлди. Бобомиз Алишер Навоий қабр-мақбарасида туриб мавлоно Лутфий сўзлари ёдимизга тушди. Ёш Алишер Навоийнинг:

Оразин ёнқоч, кўзумдан сочилур
ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз,
ниҳон бўлғоч қўёш

матлаъли ғазалини тинглаб мавлоно Лутфий: «Агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтимни шу ғазалга алмаштирдим...» деганлар.

Абу Сайид Мирзо бадахшонийлар кўзғолонига хайрихоҳ бўлган Алишер Навоийни Заҳириддин Муҳаммад Бобур сўзи билан айтганда, Ҳиротдан «иҳрож» (сургун) қилади. Алишер Навоий ўша давр йирик маданият маркази — Самарқандга келади, машҳур олим Фазлуллоҳ Абдуллайсий мадрасасида таҳсил олади. Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллагач, Алишер Навоий Ҳиротга қайтади.

Нақадар ҳаяжонли дамлар. Ҳаяжонланмай бўладими, ҳозир биз турган шу заминда Заҳириддин Муҳаммад Бобур бўлганлар. Худди биздек мана шу Жўйи Инжил лабида туриб атрофга назар ташлаганлар, Ҳирот кўчаларида юриб, обидаларни зиёфат қилганлар. Келинг, у кишининг сўзларига қулоқ тутайлик:

«Йигирма кунким, Ҳирийда эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим... Бу йигирма кунда машҳур саройгоҳлардан бир Султон Ҳусайн Мирзонинг хо-

нақоҳидин ўзга ер кўрилмаган шояд қолмади экин, Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози қоғоз ва Тахти остона ва Пуликоҳ ва Қаҳдистон ва Боғи Назаргоҳ ва Неъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони ва Султон Аҳмад Мирзонинг хазинаси ва Тахти Ҳожибек ва Шайх Баҳоуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мазорот ва мақобирини ва намозгоҳи Мухтор ва Ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмон ва Биллурийким, асли Абулвалид экандур, имом Фаҳр ва Боғи хиёбон ва мирзонинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршод бегимнинг мадраса ва мақбарасини ва масжиди жомен ва Боғи Зағон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Султон Абу Сайид Мирзо солғон Дарвозан Ироқнинг тошида Оқсарой ва Пўрон ва Сўфай Тирандазон ва Чарғолони ва Мирвоҳид ва Пулимолон ва Хожа Тоқ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва Савсанихона ва дувоздақ бурж ва Жаҳоноронинг шимоли тарафидаги улуғ ҳавз ва тўрт тарафидаги тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозан Малик ва Дарвозан Ироқ, Дарвозан Фирузобод ва Дарвозан Хуш ва Дарвозан Қипчоқ ва Бозори Малик ва Чор Су ва Шайхулисломининг мадрасаси ва Маликларнинг масжиди жомен ва Боғи Шаҳар ва Бадиуззамон Мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидаги мадрасаси... борини андак фурсатта сайр қилдим».

Мана Заҳириддин Муҳаммад Бобур бўлган Ҳиротнинг кўриниши. Ҳиротни бундан орттириб таърифлаш мумкин эмас. Бундай маҳорат Бобур Мирзога Аллоҳ томонидан ато этилган буюк хислат.

Бобур бобомиз Алишер Навоийдек буюк шоирга алоҳида меҳр-муҳаббат билан қараганлар. «Алишербек назири йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас», — деб юксак баҳолайди Бобур. У киши қурдирган муҳим бинолардан бири «Унсия» эди. Алишер Навоий Ҳиротда кўп забардаст иморатлар «Унсия»да шоир ўзи яшаган ва бу ерда мукаммал кутубхона ташкил этган. Бобур ҳазратлари Ҳиротда бўлган вақтларида ана шу «Унсия»да ва Алишер Навоий солдирган бошқа ҳашаматли биноларда бўлганлар. Бу ҳақда «Бобурнома»да шундай дейдилар:... «Алишербекнинг ўлтурур уйларики, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жоменники, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиники, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва дорушифосиники «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар».

Бобур Мирзо Ҳиротга келган вақтида Алишер Навоий-

нинг уйида турган. У бу ҳақда шундай дейди: «Боғи Навда бир кеча бўлдим, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳиротдан чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим».

Заҳририддин Муҳаммад Бобур кўрган Навоийнинг ана шу мадрасаларида Амир Бурхониддин Атоуллоҳ Нишопурий, Қози Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий, Амир Муртоз, устоз Муҳаммад Низомий, Амир Жамолиддин Асилий, Амир Садриддин Машҳадий, хожа Имомиддин Абҳарий, Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад бинни Мавлоно Жалолиддин каби машҳур олимлар турли илмлардан дарс берганлар. Мирхонд ва Хондамир каби буюк тарихчилар ўз асарларини Алишербек кутубхонасида ёздилар...

Навоий қабрини зиёрат қилиб, мақбарадан ташқари чиқдик. Мақбаранинг орқа томонида, ўша хомуш оқаётган Жўйи Инжилнинг у бетида тўрт минор бор. Мана шу осмон ўпар, ғоят ҳашам кўтарилган тўрт миноранинг ўртаси Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий даврида мадраса бўлган ва «Мусалло» ансамблига кирган, гуллаб-яшнаган энг гўзал, энг гавжум маскан бўлган. Ҳозир тўрт улкан минора қолипти, холос. Бу миноралар худди вайрона қабристонга санчиб қўйилгандай. Бу миноралар ҳам ўқ еган, бутун танаси жароҳатланган.

Навоий мақбарасидан чиқишингиз билан, хиёл ўнг томондаги мақбарага кўзингиз тушади. У нисбатан яхши сақланган. Бу ўша машҳур Шоҳруҳ Мирзонинг суюкли катта хотини Гавҳаршод бегим мақбарасидир.

Гавҳаршод бегим Чигатой зодагонларидан бўлмиш Ғиёсиддин Тархоннинг қизи эди. Гавҳаршод бегим 1379 йилда туғилган, 1393 йилда Амир Темурнинг тўртинчи ўғли Шоҳруҳ Мирзо унга уйланган, ундан ўч ўғил, икки қиз кўрган. Тўнғич ўғли — Улуғбек Мирзо, ўртанчаси — Бойсунқур Мирзо, кичиги — Муҳаммад Жўқи Мирзо.

Гавҳаршод бегим ҳусн бобида беназир, юксак дидли, зийрак-фаросатли, тадбиркор, бир сўзли — қатъиятли аёл эди. У салтанат ва девон ишларига араллашиб турарди. Тарихий манбалар шундан далолат берадики, Шоҳруҳ Мирзо ўзининг кенжа ўғли Муҳаммад Жўқи Мирзони валиаҳд этиб тайинлаш мақсадида эди. Лекин бу мақсад маликага ёқмайдди. Чунки у набираси Алоуддавла Мирзони валиаҳдликка муносиб кўради. Аммо бу мақсадни ошқора амалга оширишга тўнғич ўғли Улуғбек Мирзодан ҳайиқар эди. Бунини Шоҳруҳ Мирзо қўли билан амалга оширишни ўйларди.

Гавҳаршод бегим Ҳиротдаги жуда кўп қурилиш ишлари-

га раҳнамолик қилди. Ҳиротда иккита катта мадраса қурдилади.

Шоҳруҳ Мирзо вафотидан кейин тахт учун авж олиб кетган қонли кураш тепасида Гавҳаршод бегим турарди. У невараси Алоуддавла Мирзони ҳукмдор қилиш учун турли макр-ҳийлалар ишлатади, лекин мақсадга ета олмайди. Емони шундаки, темирӣ шаҳзодалар ўртасида қонли тўқнашувларни келтириб чиқаради...

Саксон ёшга яқинлашиб қолганда ҳам Гавҳаршод бегим ўз мақсаидан воз кечмаган эди. У чевараси Султон Иброҳим Мирзони Ҳирот ҳукмдори Султон Абусайид Мирзога қарши исён кўтаришга ундайди. Гавҳаршод бегимнинг бу ҳаракатидан воқиф бўлган Султон Абу Сайид Мирзо маликани чопиб ташлашга фармон қилади. 1457 йилда Гавҳаршод бегим чопиб ўлдирилади ва ўзи қурдирган мадраса ёнидаги Бойсунқур даҳмасига дафн этилади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Бойқаро ҳам шу атрофга дафн этилган. Вайрона оралаб кўп юрдик, лекин Ҳусайн Бойқаро қабрини топа олмадик, бошловчимиз ҳам аниқ бир гап айта олмади. У Ҳирот марказида бир олим борлиги, у билан эртага яна шу ерга келишимизни айтди.

Биз тарихий обидалар, муқаддас қадамжоларни зиёрат қилишда давом этдик. Ҳирот Жоме масжидини (13-14-асрларда қурилган) кўрдик. Пештоқи ҳамда миноралари 1936—1944 йилларда қурилган. Бу ғоят ноёб обида бизда катта таассурот қолдирди. Шунингдек, мавлоно, Абдурахмон Жомий ва бошқа улуғ инсонлар қабрини зиёрат қилдик.

Эртасига йўлбошловчимиз айтган олимни топдик. У киши олтмиш ёшларга яқинлашиб қолган, оқсоқол, нуроний, файзли инсон — Мавлавий Анбарий эканлар. Бу тарихчи олим бизга ҳамроҳ бўлди. Биз яна Мусалло ансамбли, Жўйи Инжил бўйига йўл олдик. Мавлавий Анбарий бу ерларни яхши билар экан. Бизни ўша машҳур Жўйи Инжил ёқасига ча тўғри бошлаб бориб, ўнг қўлга бурилди. Алишер Навоий мақбараси ёнидан ўтиб, бироз боргач, чап қўлга бурилдик. Вайрона оралаб бормоқдамиз. Оёқ остида гиж-гиж ўқдан бўшаган гилзалар. Худди бутун афғон уруши шу ерда бўлгандай.

Мавлавий Анбарий қоп-қора қабртош ёнига бориб тўхтади. «Ҳусайн Бойқаро мана шу ерда ётибди», — деди олим. Ўша машҳур «ҳафт қалам» қора қабр тоши, етти қават ўйиб нақш ишланган. Ғоят юксак маҳорат, юксак дид соҳиб бўлган ўша давр усталарининг такрорланмас, тенги

йўқ ҳунарларидан далолат бериб турибди. Жаҳонда ўхшаш йўқ бу нодир қабр тош ҳам қаттиқ жароҳатланган. Бу қабр тош улкан мақбаранинг ичида бўлган. Лекин, мақбарадан асар ҳам йўқ, обдон вайрон қилинган.

Ҳусайн ибн Мирзо Мансур бини Мирзо Бойқаро 1500 йили вафот этди ва шу ерга дафн қилинди. Ҳа, Хуросон ҳукмдори, ўзбек шоири, темурийлардан Умар Шайхнинг эвараси — Ҳусайн Бойқаро мана шу «жабрдийда» тошнинг тагида ётибди.

Ҳусайн Бойқаро Абу Сайид Мирзога қарши курашиб, 1470 йили Ҳирот тахтини эгаллади ва то умрининг охиригача ҳукмдорлик қилди. Дўст-қадрдони Алишер Навоийни аввал мухрдор, сўнг бош вазир этиб тайинлади. Ҳусайн Бойқаро давлати шимолда Хоразмдан жанубда Қандаҳор ва Сейистонгача, шарқда Балх ва Ғазнадан ғарбда Дамғонгача бўлган ҳудудни ўз ичига олган.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг хотинлари ва хос канизларидан 14 ўғил ва 11 қиз бор эди. Хотинлари орасида энг суюклиси Хадича бегим эди. Хадича бегим 1451 йилда Ҳиротда таваллуд топган, 1475 йилда Султон Абу Сайид Мирзо Ҳиротни эгаллагач, унга инъом этилган хос канизаклардан бири эди. Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтини эгаллагач, шаръий иддаси (уч ой) тугагач, Хадича бегимни кўриб, севиб қолади ва ўз никоҳига киритади.

Шоҳғариб Мирзо, Музаффар Ҳусайн Мирзолар Хадича бегимдан туғилган фарзандлар эди. Ана шу фарзандларнинг онаси бўлмиш Хадича бегим гўзал, латофатли, димоғдор, табиятан ичи қоралик, макр-ҳийлага мойил аёл эди. Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо Хадича бегимга бекам-кўст баҳо берган: «ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй (эзма) хотун эди, рофизия (шия мазҳабининг оқими) ҳам экандур».

Хадича бегим ўз ўғилларидан бирини валиаҳдликка мўлжаллаб иш тутар эди. Лекин Алишер Навоий бошлиқ сарой аҳли валиаҳдликка Бадиуззамон Мирзонинг ўғли Мўмин Мирзони муносиб деб билишар ва бу фикрни султонга айтишган эдилар. Ҳасад олови алангаланган Хадича бегим вазир Низом ул-Мулк иштирокида Султон Ҳусайн Бойқаронинг мастлигидан фойдаланиб, ўша пайтда Ихтиёриддин қалъасида қамоқда ётган Муҳаммад Мўмин Мирзони тезлик билан қатл этиш ҳақидаги фармонга муҳр бостириб олади. Ўша кечасиёқ ҳукм бажарилади. Мўмин Мирзо қатл этилади. Ҳа, темурийлар инқироидан нишона — Мўмин Мирзо ўлими юз беради.

Экспедиция аъзолари.

1506 йилнинг апрел ойида Султон Хусайн Бойқаро Муҳаммад Шайбонийхонга қарши жангга кетаётиб, Бобо Илоҳий мавзенига етганда сакта касали билан оғриб, 69 ёшида оламдан ўтди. Мана шу ерга дафи этилди. Мана Алишер Навоий, Хусайн Бойқародек буюк инсонлар деярли ёнма-ён ётишибди.

Султон Хусайн Бойқаро ўлимидан сўнг Темур империясининг мустаҳкам устун бўлган Хуросон яна кучсизлана бошлайди. Хадича бегимнинг салтанат ишларига аралашши оқибати ўлароқ қўш ҳокимиятчилик бошланади. Тахтни икки шахзода — Бадруззамон Мирзо ҳамда Хадича бегимнинг ўғли Музаффар Хусайн Мирзо эгаллайдилар. Бу парокандаликдан фойдаланиб Шайбонийхон Хуросонга ҳужум бошлайди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўша даврдаги Ҳиротни мукамал кўриб-билган, одамлари ҳақида тўла тасаввурга эга бўлган инсон эканлигига имонимиз комил бўлди. Зероки, Бобур Мирзо тийрак ақл-заковат эгаси, энциклопедик олим ҳамдир. Одамларни ўзига қарата олиш хислатларига эга, моҳир ташкилотчи, чидамли, бардоши кучли, имони бутун, марду-майдон ўткир йигит эди. У ҳар қандай оғир ишни аввал ўзи елкасига олар, жангда энг олдинда борар, ақл-заковат билан иш тутар, оғир дамларда атрофдагилар билан бирга бўлиб, машаққатни ҳам улар билан бирга баҳам кўрарди.

Ҳиротда юрган пайтида Кобулдан нохуш хабарлар кела бошлайди. Энди бахт юлдузи порлай бошлаган Бобур Мирзо безовталанади, Кобул тақдирини ўйлайди. Қиш фасли, қорли-қировли кунлар эди. «Қиш бўлди ва орадаги тоғларда қорлар ёғди. Кобул тарафидин хануз дағдаға кўпрак бўлди», — деб ёзади Бобур Мирзо.

Шаъбон ойининг еттисида Ҳиротдан чиқиб тоғлар оша Кобулга жўнайди. Оғир йўлдан тоғлар ошиб Чахчаронга келганларида қалин қор ташлайди ва яна қор ёғиши кучая бошлайди. «Чахчарондин икки-уч кўч ўткач, қор асру улур бўлди: узангудин юқориқроқ эди, балки аксар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди», — деб ёзади Бобур.

Шу алфозда улар Чахчарондан ўтдилар. Қалин қор босиши оқибатида тоғ йўлини топиш амримаҳол эди. Улар кенгашилдилар. Уларнинг қаршисида икки йўл турарди: бири машаққатли, лекин яқин тоғ йўли, иккинчиси енгил, лекин узоқроқ бўлган Қандаҳор — Кобул йўли. Қосимбек Қандаҳор йўлини узоқ деб, уёққа юришга унамади. Тоғ йўлидан

кетдилар. Кекса Султон исмли одам йўл бошловчи эди. У ҳам йўлни йўқотди. Қосимбек раъига қараб шу йўлга юрилган эди. Унинг орияти тутиб ўзи олдинга ўтиб қор тепиб йўл оча бошлади.

Лекин, аҳвол оғир эди. Бобур Мирзо ўз аскарлари билан бирга юриб, қор тепиб, йўл очишади. Изғиринли қиш, қалин қор, совуқ тоғ ҳавоси. Ҳамма ҳориб, чарчаган. Тунда Бобур Мирзони махсус тайёрланган ғорга таклиф қиладилар. У унамайди. Атрофдаги бошқалар қатори очиқ ҳавода, қорда тунайди. «Кўп эл от устида-ўқ тонг оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг (ғор) оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумга бир такия миқдорин ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, хануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда-ўқ ўлтирдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволга боринг, бормадим. Кўнгулга кечтиким, борча эл қорда ва чопкунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат билан, мунда борча улус ташвиш билан машаққатта, мен мунда уйқу билан фароғатда?! Мурувваттин йироқ ва ҳамжиҳатликдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайнин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайнин, бир форси масал бор: «Марг бо ёрон сур аст» («Дўстлар билан ўлиш тўйдир»). Ушандоқ чопкунда қозғон, ясагон чуқурда ўлтурдим... бошимга ва қулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди. Ушул неча қулогимга совуқ таъсир қилди».

Ана шу бир неча кунлик машаққат эвазига қуйидаги қуйма сатрлар буюк инсон қалбидан силқиб чиқди:

Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдиму,
Хаста кўнгулум чекмаган дарду балоси қолдиму?

Ҳирот сафари оёқлаб қолди. Биз кетиш тараддусини кўра бошладик. Шунда бошловчимиз, Ҳиротда яна бир сизлар кўрадиган, таъбир жоиз бўлса, зиёрат қиладиган жой бор. Уша ерни кўриб кетмасаларингиз, биз ҳиротликларининг кўнглимиз жойига тушмайди, дейди. Биз ҳайрон бўлдик. Ҳиротда бормаган, кўрмаган, зиёрат қилмаган жой қолмади-ку. Қарасак, улар ранжиб қоладиган, рози бўлдик.

Машиналарга ўтириб йўлга тушдик. Ҳирот шаҳридан чиқиб, Хусайн Бойқаро барпо этган тоғ бағридаги боғни ёнлаб тобора баландлаб борардик. Унг қўлга бурилиб тоғ оралаб кетдик. Кимсасиз тоғ жилғасидан бориб темирдан тикланган янги аркка рўбарў белдик. Машиналар кетма-кет келиб, шу арк олдида тўхтайдилар, ундан одамлар тушиб аркдан уёғига пиёда борадилар.

Биз ҳам машинадан тушдик. Арк пештоқиға, номаълум шахидлар қабристони, лавҳаси битилган. Қабристоннинг узунлиги бир неча юз қадам. Ҳар ўн-ўн беш қадам жойдан чорқирра «тўйнуқ — мўри» очиб, тепаси махсус ойна билан ҳаво чиқмайдиган ва кирмайдиган қилиб мустаҳкам беркирилган. Мўри ердан одамнинг бели баробар кўтарилган. Бундай мўрилар бир нечта. Ҳар бир ойнаванд мўрининг чор атрофида одамлар энгашиб пастга — чоҳга қарайди. Қўлларида рўмолча, етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган эркагу аёлни учратасиз. Қайтиб чиқаётганларнинг кўзлари йиғидан қизарган. Кекса чол-кампирилари йиғитлар суяб олиб чиқмоқдалар...

Биз ҳам аркдан ичкари кириб биринчи дуч келган тўйнуққа энгашдик. Ё алҳазар! Бир неча метр пастда ўликлар қалашиб ётибди. Иккинчи, учинчи, ... бешинчи ва ҳоказо тўйнуққа энгашиб қарайсиз, бир-бирдан даҳшатли мурдалар. Ёш гўдакдан тортиб, ёшини яшаб, ошини ошаган қариялар, аёлу эркак кийим-боши билан, деярли ҳаммаси қоқ пешонасидан ўқ еган. Бу ер ўликлар кўмилган катта бир ўра, тепасидан тўйнуқ-мўри очиб қўйишипти.

Биз Германиядаги Веймар шаҳри чеккасига жойлашган Бухенвальддаги 56 минг маҳбуслар қийнаб ўлдирилган концлагер ва музейида бўлганмиз. Одамхўр фашистларнинг ана шу «кушхона»сидаги даҳшат кўз олдимизга келди. Айтишларига қараганда, қўлига қурол олиб тоғ-тошларга чиқиб кетган Ҳирот мужоҳидларининг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари, қарииндош-уруғлари — ҳамма-ҳаммаси аниқланиб, бир кечада мана шу кимсасиз жойга олиб келиниб, қоқ пешоналаридан отиб, қалаштириб ташланган. Орасида ҳали жони узилмаганлари ҳам бўлган. Устига ёппасига тупроқ тортиб юборилган. Ҳиротнинг ўзидан бедарак йўқолган уч-уч ярим минг кишининг ёстиги мана шу ерда қуритилган, улар мана шу тупроқ остида ётибдилар.

Айтишларига қараганда, бу қонли фожиа 1987 йилда юз берган. Бу ўликлар ўраси 1992 йилда топилди. Ҳиротга келганки афғонликлар, чет элликлар бу ерга, албатта келадилар, наинки Ҳирот, бутун Афғонистон фожиасини ўз кўзлари билан кўриб кетадилар.

Юраклар ларзага келган, бутун вужудимиз зирқирайди. Хомуш изимизга қайтдик. Ҳусайн Бойқаронинг тоғ бағридаги боғи тикланмоқда. Таъмирланган ҳовуз тиниқ сув билан лиммо-лим тўлиб, ажиб бир манзара кашф этибди. Ҳиротнинг навқирон, юрагида ўти бор шўх йиғитлари мириқиб чўмилишмоқда. Мана шу ердан Ҳирот яққол кўриниб ту-

рибди. Одамлар сергак, меҳнат қилмоқдалар, Ҳиротнинг жароҳатлари битиб ўзига келмоқда, тикланмоқда.

Шошмай тур, Ҳирот! Сенга айтар гапимиз бор. Сен ҳеч қачон ғанимларга енгилган эмассан, енгилмайсан ҳам. Душманлар сенинг қаддингни букишлари мумкин, лекин синдира олмайдилар.

Элмурод Арғуннинг Балхда айтган сўзлари ёдимизга тушди: «Биз бу курашда ўзлигимизни янада чуққурроқ билдик, кимлигимизни пукта, яққол англаб олдик. Ватанга, миллатга бўлган эътиқод кучайди, пўлатдай тобланди».

Ҳа, ана шундай соф виждонли, имони бутун ўғлонларинг бор, Афғонистон!

ПАНИПАТ ҚИССАСИ

Ҳирот сафаридан сўнг Ашхабодга қайтиб Эронга йўл олдик. Гўзал Машҳад ва кўҳна Зоҳидон ортда қолди. Биринчи сафар чоғида босиб ўтган йўл — Покистон тупроғига қадам қўйдик. Қветта ва Мўлтон орқали боғлар шаҳри сўлим ва гўзал Лоҳурга кириб бордик.

Тушки пайт. Қуёш борлиқни қиздиради. Биз Шоҳқалъани зиёрат қилиб, шаҳар марказидаги миллий боққа кирдик. Шу пайт ҳавони қалин булут қоплаб ёмғир ёға бошлади. Ёмғир бирдан тезлаб шундай шитоб билан ёға бошладикки, машина ойнагидан ташқари кўринмасди. Бир зум ёғиб тинди. Дов-дарахтлар, ям-яшил майсалару, анвойи гулларни ювиб топ-тоза қилиб қўйди. Ажиб бир манзара, гул баргларида ёмғир томчиси, ҳаммаёқ мусаффо. Лекин бундай ёмғир қуёш тафтидан обдон қизиган йўлни, иморатларни, ерни совутаолмайди. Ёмғир тиниши билан машинадан тушдик. Гуп этиб баданга иссиқ ҳарорат уради. Бунинг устига ҳаво намлиги ўта ортиқ. Ўзимизнинг Фарғона водийси манзарасини, унинг ёмғирдан кейинги ҳузурбахш ҳолатини эслаймиз...

Тушлик қилиш учун шаҳар марказидаги шинам ошхонага кирдик. Бу ерда ажойиб манзаранинг гувоҳи бўлдик. Барча хўрандаларининг нигоҳи бино шифтига осиб ўрнатилган махсус мосламага қўйилган телеэкранда эди. Бизнинг Андижон — Бобур юртидан эканимизни сезиб қолган ошхона эгасининг кайфияти кўтарилиб, телевизорда Бобур ҳақидаги фильм намойиш қилинаётганини айтди. Дарҳол телевизор рўпарасига қулай жой тайёрлаб бизни таклиф этди.

Бизнинг нигоҳимиз ҳам ойнаи-жаҳонга қадалди. Шоҳона

хона. Хона марказида оғир бетобликда Ҳумоюн ётибди. Бобуршоҳ қўлларини кўкка чўзган ҳолда бетоб ётган фарзанди атрофида салобат билан айланмоқда, парвардигордан Ҳумоюннинг соғайиб кетишини илтижо қилмоқда...

Бобур ва унинг атрофидаги тарихий шахслар қиёфасида ўйнаган артистларнинг исм-шарифларини айтилмаймиз, лекин улар муҳит руҳини ғоят таъсирли, меъёрига етказиб ифодадай олганликлари бутун томошабинлар диққатини экранга миҳлаб қўйган эди. Аллақачон овқатланиб бўлган хўрандалар ҳам қимирламай Бобур ҳақидаги рангли фильмининг томоша қиладилар. Экранда эса ғоят таъсирли саҳналар ўта бошлади...

Биз Лоҳурдаги машҳур миллий музейда (Лоҳур ва музей ҳақида биринчи сафар таассуротларида батафсил ҳикоя қилинган) бўлдик. Музей раҳбари, Покистондаги таниқли ва йирик олимлардан бўлмиш Сайфи Раҳмон жаноблари ўта билимдон, хушмуомала, бугдойранг юзларидан нур ёғилиб турган олижаноб инсон экан. Сухбатимиз давом этиб Бобур фильмига келиб тақалди.

Кеча тасодифан Бобур фильмининг бир қисмининг кўрганлигимизни, ғоят ҳаяжонланганлигимизни айтиб Сайфи Раҳмон жанобларидан бу ҳақдаги фикрларини сўрадик.

— Бобур ҳаёти ва фаолиятининг тарихий манбалар асосида тасвирловчи бу фильм халқимиз маданий ҳаётида алоҳида ўрин эгаллайди, — деди профессор Сайфи Раҳмон жаноблари. — Ингирма қисмдан иборат бу фильмда Бобурнинг ёшлик пайтидан бошлаб умрининг сўнгги дақиқаларигача бўлган фаолияти ҳаққоний тасвирланган....»

Биз «Бобур» фильми ҳақида лоҳурлик бошқа дўстлардан ҳам яхши фикрлар эшитдик. Дарҳақиқат, Бобур бу томонга босқинчи сифатида эмас, балки бу юртларни, ўлкаларни обод қилиш учун келганлиги, амалда буни исботланганлигини покистонлик ва ҳиндистонлик дўстлар яхши билар эканлар.

Экспедициямиз томонидан Покистонда кино тасвирга олинган «Бобур» фильми тасмасидан бир нусха харид қилиниб Андижонга олиб келинди. Лоҳур шаҳридан Ҳиндистонга йўл олдик. Лоҳурдан Ҳиндистон чегараси жуда ҳам яқин. Покистон божхонасида расмий ишларни битиргач Ҳиндистон чегарасига бир неча дақиқада етиб бордик. Темир дарвоза очиқ экан. Машинамизни чегарачилар ҳаяжонлатиб тўхтатишди. Бу чегарадан сўнгги етмиш-саксон йил (илгари ҳам) мобайнида биронта чет эл машинаси ўтмаган экан. Худди биз машинамиз билан осмондан тушгандай, чегарачилар ҳангу манг бўлиб қолган эдилар.

Орқага қайтиб, чегарадан ташқарига чиқишимизни айтишди. Биз ҳам қаттиқ туриб олдик. Ҳиндистоннинг Тошкентдаги мухтор элчиси берган рухсатнома кўрсатилди.

— Утинглар, марҳамат, утинглар, хоҳлаган шаҳарларимизга боринглар, лекин машинага рухсат беролмаймиз, — деб чегарачилар ҳам қатъий сўзда туриб олдилар.

— Бўлмаса машина, одамларимиз шу ерда турсинлар, бир-иккитамизга рухсат беринглар, Деҳлига бориб машинага яна алоҳида рухсат олиб келамиз, — талаб қилдик.

Тўғри-да, Бобур изидан Ҳиндистон сафарига озмунча ҳовирлик кўрилдики? Утган йилнинг кузида йўлга чиқиб қўшин мамлакатлардаги сиёсий вазият тақозоси билан Ҳиндистонга етиб боролмай қайтилган эди. Бу сафар неча минг чақирим йўл босиб келиб Ҳиндистон дёрига бир неча қадам кириб яна орқага қайтиб кетиш...

Чегарачилар ҳам бунини тушундилар, бизнинг аҳволимизни ҳис қилдилар. Аниқроғи, биз ҳам тушунтира олдик. Чегарачилар машинамизни махсус жойга тортиб, бизга яхши шароит яратиб бердилар. Раҳбаримиз поездда Деҳлига расмий рухсат олиб келиш учун жўнаб кетди.

Биз чегара шаҳар — Амритсарда қолдик. Мўъжазгина мусофирхона, орқа томони боғ. Манзарали дарахтлар, яшил, майин майса гилам. Мусофирхона ва боғ девор билан ўралган. Нариги ёғи шолipoя. Ёз чилласи, иссиқ, намиққан ҳаво. Билч-билч терлайсиз, кийим баданга сирачлангандек ёпишиб қолади.

Яланғоч бўлиб олганмиз. Дарахт соясида, майса-гилам устига «тўшак» ташлаб ётибмиз. Шолipoядан чиққан чивин, пашшалар (айниқса тунда) хуруж қилади. Кўзимиз Деҳли йўлида, раҳбардан эса дарак йўқ...

Қўлимизга «Бобурнома»ни оламиз, варақлаймиз, Бобурда Ҳиндистонга юриш фикри қачон ва қай вазиятда пайдо бўлди? У Ҳиндистонни босиб олишни режалаштирган ва унга махсус тайёргарлик кўрганмиди?

Бу саволларга жавобни Бобурнинг ўзидан излаймиз. Маълумки, Бобур Қандаҳорни олиб, Қандаҳор вилоятининг Носир Мирзога беради. «Қандаҳорни Носир Мирзога иноят қилиб, Носир Мирзога рухсат бериб, Кобул азимати қилилди».

Шу пайтда Шайбонийхон Қандаҳорни босиб олиш пайига тушади. Бунинг сезган Бобур ўз атрофидаги бекларни тўплаб кенгашади:

«Бу хабар келгач (Шайбонийхон Қандаҳорни босиб ол-

моқчи бўлаётгани ҳақидаги хабар — муаллифлар) бекларни тилаб машварат қилди. Бу сўзлар орага туштиким, ўзбек ва Шайбақхондек ёт эл ва қари душман жамиъ Темурбек авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чигатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қарҳ билан ўзбекка пайваста бўлдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер фикрини қилғулукдир ва бу миқдор фуржа ва фурсатда қавий душмандин йироқроқ айрилғулуктур, ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустан сори жазм қилмоқ керак».

Бу муаммо юзасидан икки хил фикр билдирилади. Қосимбек ва Ширимбеклар Бадахшонга боришни таклиф этадилар. Лекин, Бобур ўша пайтда Бадахшондаги вазиятни яхши ва чуқур билар, у ер ҳам кўнгилдагидек натижа бермаслигига кўзи етар эди. Шунинг учун у бошқа йўлни танлади. «Бобурнома»да бу ҳақда у шундай дейди: «Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндистон тарафи бормоқни таржиҳ қилиб, Ламғонга мутаважжиҳ бўлдук».

Шундай қилиб, Кобулда Абдураззоқ Мирзони қолдириб Бобур Ҳиндистон томон юзланади. Шу пайтдаги ўз аҳволини шундай таърифлайди: «Не бормоққа ере муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юқори-қуйи яна бир хабар олғунча юрттин кўч қилиб кўчулур эди».

Бизнинг фикримизча, Бобурнинг Ҳиндистон томон йўл олишига яна бир муҳм сабаб бор, дейиш мумкин. Юқорида айтганимиздек, тарихдан маълумки, Буюк Темур 1398 йили Панжобни эгаллаган эди. Амир Темур Ҳиндистондан қайта туриб собиқ Деҳли султонларига қарашли ерларнинг бир қисмини Хизирхонга берган эди. Унинг (Хизирхон) вори си Муборак Шоҳ ўз ҳукмронлигининг дастлабки даврида темирларга ўлпон тўлаб турган эди. Бу тарихий фактни Бобур яхши билар эди. Бу ҳақда у шундай дейди: «Темурбек Ҳиндистонга кириб чиққанидин бери бу неча вилоятким, Беҳра ва Хушоб ва Тоноб ва Чанут бўлғай. Темурбекнинг авлодининг тавоби ва лавоҳиқи тасарруфида эди».

Шундай қилиб, Бобур ана шуларга асосланган ҳолда Ҳиндистон сари отланади. Бу даврга келиб Самарқанд орзуси чилпарчин бўлган эди.

Бобур Бажур вилоятини Хожа Қалонга июят қилиб Бекра томон йўл олди. У бир қисм аскарларини Лағмонда қолдирган эди. Яна бир қисм кучини Хожа Қалон ихтиёрида қолдириб Беҳрага юриш бошлади. Негаки, Беҳра Ҳин-

дистоннинг дарвозаси эди. Уни қўлга киритса Ҳиндистонга юриш учун йўл очилишини яхши билар эди. Бу ҳақда «Бобурнома»да шундай жумлаларни учратамиз: «Бажурдинким ёнилди. Беҳра хаёли била ёнилиб эди... Чун Ҳиндистоннинг сарҳади Беҳра ёвуқ эди, хотирға кечтиким, филҳол жарида кирсак, черик элининг илгига бир нима тушса...»

Юқорида айтганимиздек, Бобур Панжоб ерлари бир вақтлар катта бобоси Амир Темур давлати таркибига кирганлиги ва яна темирлар бу ерларга ҳукмронлик қилишини табиий бир ҳол деб ҳисобларди. «Чун ҳамиша Ҳиндустон олмақ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Беҳра ва Хушоб ва Чаноб ва Чунут бўлғай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларнинг худ мулккимиздек тасаввур қилур эдук, — дейди Бобур. — Зўр била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарруф бўлуримизга мутаяққин эдук».

Заҳиридин Муҳаммад Бобурдаги улуғ хислатлардан бири — масалани қон тўкмасдан, тинч, юқорида таъкидланганидек, сулҳ йўли билан ҳал этиш эди. Бобур ана шу хислатга содиқ ҳолда, бу тоғ эли билан яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим, деб ҳисоблади. Бу халқнинг мол-мулкига сира ҳам зиён етказмаслик ҳақида фармон берди. Шу билан бирга ўз аскарларига халқни хафа қилмасликни тайинлади. Ўзининг эътиборли кишиларидан бўлган Абдурахим бекни Беҳра ҳокими Алихон (Лоҳур ҳокими Давлатхоннинг ўғли) ҳузурига масалани тинч йўл билан ҳал қилиш учун вакил қилиб жўнатди. Шундан сўнг, «Давлатхон Юсуф Хайлнинг ўғли Алихоннинг навкарларидан Дева Ҳинду яна Сактунинг ўғли Беҳранинг арбоблари била келиб, бир от пешкаш қилиб, мулозамат қилганликларини Бобур алоҳида таъкидлайди. «Беҳра элига зарар ва заҳмат теғурмай, Беҳранинг шарқида Бахат суйининг ёқасида бир зорда («сабазорда» бўлса керак) тушулди».

Шундай қилиб, Беҳра тинч йўл билан олинди. Бу сафар оқибатида Заҳиридин Муҳаммад Бобурнинг иши анча илгари босди. Беҳра вилояти Ҳиндубекка берилди. Чаноб вилояти эса Ҳусайн Чиракка июят қилинди.

Бобур ўз атрофидаги кишилар билан гоят дилкаш бўлган. Уларнинг хоҳиш-истакларини ҳам инобатга олиб иш тутган. «Бобурнома»да шундай жумлалар бор. «Муҳаммад Али жанг-жангнинг Беҳрада турмоққа ҳаваси бор эди. Беҳра чун Ҳиндубекка июят бўлди. Шунинг учун Беҳра билан Синд дарёсининг орасидаги вилоятлар — яъни Қорлуқ, Ҳазора, Хотий, Гаёсвол ва Китиб ерларини Муҳаммад Али жанг-жангга июят қилади. Булар Бобурнинг яқин, ишонган

кишилари эдилар. Бу вилоятларнинг барчаси келажакда Ҳиндистон ичкарасига юриш қилишда нақадар катта аҳамиятга молик эканлигини Бобур яхши билар эди. Зероки, Бехра Ҳиндистоннинг дарвозаси саналарди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур бундан кейинги юришларда ҳам асло қон тўкмасликни, масалани тинч йўл билан ҳал қилишни истар эди ва бунга амалда ҳаракат қилди. ... Уз аскарларини элни таламасликка чақирди. Дарҳақиқат, бунинг бу ўлкаларга юриш қилишдан мақсади бойлик ортириш эмасди. «Чун турк ултурушлик вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳатдан талон-тарож бўлмади. Ҳамиша элнинг сўзи бу эдиким, агар мусалаха жиҳатидин элчи борса, туркка тааллуқ вилоятларга музояқа қилмоғуларидур».

Бобур Лоҳур ва Деҳлига тинч йўл билан кириб боришни хоҳларди. Маълумки, Бобур Бехрани тинч йўл билан ўзига қаратган пайтларда Деҳли ҳокими Султон Искандар вафот этган ва ҳинд салтанати унинг ўғли Султон Иброҳимга қолган эди. Бобур мавлоно Муршидни Деҳлига Султон Иброҳим ҳузурига элчи қилиб юборади. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи шундай ёзади «Мулло Муршидни Султон Иброҳимгаким, отаси Султон Искандар ўшул беш-олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка тайин қилиб, бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук. Давлатхонга битилган хатларни ва Султон Иброҳимга битилган хатларни топшуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб мулло Муршидга рухсат берилди».

Кўриниб турибдики, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Лоҳур ҳокими Давлатхон, Деҳли подшоси Султон Иброҳимларга ўзи номидан битилган хатлар билан элчи жўнатган ва қадимий туркка (Амир Темурга) тааллуқли вилоятларни тилаган, тақрорлаймиз — тилаган! Хуш, бу хатларнинг тақдирини маъна бўлди? Бу саволга жавобни Бобурнинг ўзидан оламиз: «Боргон кишимни Давлатхон неча кун Лоҳурда саҳлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимга йиборди. Неча ойдин сўнг боргон кишимиз ҳеч жавоб топмай Кобулга келди».

Бобурнинг юқоридаги сўзларидан, бизнинг фикримизча, афсусланиш сезилиб турибди. Негаки, Лоҳур ва Деҳлига элчи юборишдан унинг мақсади масалани тинч йўл билан ҳал қилиш эди. Афсуски, ё ҳа, ё йўқ, жавобини ололмади. Лекин, Бобур етти ўлчаб бир кесадиган, мақсад қилдими ундан асло қайтмайдиган зукко инсон ва буюк саркарда эди. (Амир Темурга ўхшаган).

Хуш, нега шундай бўлди? Бобуршунос олимларнинг фикрларига асосланган ҳолда шунини айтиш мумкинки, Давлатхон Бобур элчисини Лоҳурда ушлаб қолган. Демак, у Бобурнинг мақсадидан хабардор бўлган. Лекин, у ҳадиксираркан. Бир томондан, Султон Иброҳим Бобурнинг таклифини қабул қилган тақдирда улар яқинлашиб, дўстлашиб кетишларига ғайрилик қилиб, чўчиган. Иккинчи томондан, Султон Иброҳим Бобур тилагини рад этиб Панжобга юриш қилишидан кўрққан. Натижада Бобур элчисини Лоҳурда бирмунча вақт ушлаб туриб, сўнг изига қайтариб юборган.

Тарихий далиллар шундан далолат берадики, Бобур Бехрадалик пайтида Қандаҳор ва Бадахшонда анча бесаранжомлик вужудга келади. Қандаҳорга Шохбек Арғун хавф сола бошлайди. Бадахшонда эса Мирзахон вафот этади, бошқариш ёш Мирза Сулаймонга қолади. Ана шу ҳолатларни ҳисобга олиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистон ичкарасига юришни вақтинча тўхтатиб Кобулга қайтади.

Зероки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонга беш марта юриш қилган. Биринчи ва иккинчи юриши ҳақида «Бобурнома»да батафсил ёзиб қолдирган. Лекин, учинчи ва тўртинчи юриши ҳақида «Бобурнома»да ҳеч нарса дейилмаган. «Бобурнома»да 1508—1509 йил воқеаларидан сўнг 1519 йил воқеалари берилган. Орадаги йиллар очиқ қолган. Шунингдек, 1519 йил билан 1525 йиллар орасидаги воқеалар ҳам «Бобурнома»да учрамайди.

* * *

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонга бешинчи марта юриш қилади. Бу юриш Бобурга катта зафар келтиради, Ҳиндистоннинг ичкарасига кириб боради. 1525 йилнинг охирида келиб Панжобда вазият кескин ўзгаради ва жиддийлашади. Давлатхон ва унинг катта ўғли Ҳозихон деярли Панжобни эгаллаб оладилар. Бобур қўлида фақат Лоҳур қолади, холос. Бу вазият Бобурни Ҳиндистон юришига даъват этган ва тезлаштирган бўлса ажаб эрмас.

Бешинчи Ҳиндистон юришига Бобур пухта ҳозирлик кўрди. Бу даврга келиб у ўз бошидан ҳаётнинг бир қанча иссиқ-совуқларини кечирган, Ҳиндистон бир қисмининг шароитини, иссиқ табиатини, кишиларини кўрган, синчковлик билан ўрганган эди. 1525 йилнинг ноябрида Бобур Кобулдан чиқиб Ҳиндистон сари юзланади.

Йўлда Заҳириддин Муҳаммад Бобурга Ҳумоюн ҳамда Хожа Қалон ўз қўшинлари билан келиб қўшиладилар.

Бу ҳақда Бобур шундай дейди: «Якшанба кун сафар ойининг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди... Хожа Калон Ғазнидин ушбу кун келди». Хожа Калон Бобурнинг энг тадбиркор, ақл-заковатли, тажрибали саркардаларидан бири эди. Ҳумоюн эса вояга етиб келаётган навқирон шиддатли, ўткир зеҳинли йигит эди. Ҳумоюн ва Хожа Калоудай инсонларни қанотига олиб Бобур олға босди.

Бобур ўз қўшинлари билан Биграмга етиб келганда Давлатхон ва Ғозихон йигирма-ўттиз минг аскар тўплаб Қалъанурни олганлиги, Лоҳур устига юрмоқчи эканлиги ҳақида хабар олади. Бобур зудлик билан Мўмин Али тавочини Лоҳурга жўнатиб, то ўзлари етиб бормагунча уруш бошламай туришни бекларга буюради. Бобур ўз қўшинлари билан Баҳлулпур томон йўл олди ва Сиялқутга тушди. Сиялқут атрофида Давлатхон ва Ғозихонларнинг шарпаси сезилмасди. Дарҳақиқат, Бобурнинг яқинлашиб келаётганини билган Давлатхон ўзини йиғиштириб ола бошлаган эди. Бобур, Сиялқутдан Шохим Нурбекни Лоҳур бекларига жўнатди. Душмanning қаерда, қайси аҳволда эканини аниқлаб, хабарини етказишни буюрди. Шундан сўнг, Бобур душмanning таъқиб остига олиб олға интилди.

Бобур Парсрурга етиб борганда Муҳаммад Али жангжанг, Хожа Ҳусайн, яна бир неча йигитлар келишиб Бобурга мулозамат қиладилар. Бобур ёғийнинг доираси Рови сувининг Лоҳур тарафида эканидан хабар топади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тобора яқинлашиб келаётганидан хабар топган ёғийлар бир-бирига боқмай бурилиб қочишга тушадилар. Бундан хабардор бўлган Бобур илдам ҳаракат қилиб Қалъанурга келиб тушади. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ҳамда бошқа беклар келишиб Бобурга мулозамат қиладилар.

Бобур Милват қўрғони кўли бўйига келиб тушади. Шунда Давлатхон одам юбориб Бобурга мурожаат қилади, Ғозихон тоққа қочиб кетганлигини Бобурга етказди. «Менингуноҳимни афв қилсалар, қуллуққа бориб, қўрғонни топшурай», — дейди.

Бобур бу илтимосни эшитгач, хожа Мирмиронни юборади. Давлатхон ўз ўғли Алихон билан бирга Бобур ҳузурига келади. Бобур Давлатхонни кечиради, унинг оиласининг ҳам ҳаётини сақлаб қолади. Ғозихон эса қочиб кетади. «Ғозихонни қўрғонда тасаввур қилур эдук, ул беҳамият номард ота, оға, инисини ва она-эгачи-синглини Милватта ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур», — дейди Бобур.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўша мураккаб вазиятда нодир китобларни нақадар қадрлаганлиги кишини лол қолдиради. У Милват қўрғонига кириб сайр қилади. Мана, унинг сўзига бирга қулоқ тутайлик: «Ғозихоннинг китобхонасига кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Ҳумоюнга бериб, бир нечасини Комронга йибордим».

Қаранг, нақадар зукколик, фарзандларга дур-жавоҳирлар эмас, модир китобларни раво кўриш Бобурдай пири бадавлат, меъдаси ва назари тўқ улуг инсонга хос фазилат—хислат эди.

Бобур бу ерда узоқ тўхтамайди. Муҳаммад Али жангжангни Милват ҳокими этиб тайинлайди ва Арғунни бир пора йигитлар билан унда қолдириб, Деҳли томон олға босади. «...Ҳиммат рикобиға оёқ қўйюб, таваккул инониға илик уруб, Султон Иброҳим бинни Султон Искандар бинни Султон Баҳлул Лўдий афғоннинг устигаким, ул тарихда Деҳли пойтахти ва Ҳиндистон мамолики анинг тахти тасаруфида эди, ҳозир черигини бир лак дерлар эди, ўзида ва бекларида мингга ёвуқ фил ченалар эди, мутаважжих бўлдук», — дейди Бобур.

Бобурнинг буюк саркарда эканига тан берадиган жой шундаки, у ўз рақибини обдон ўрганиб улгурар эди. Ҳатто, Иброҳим Лўдий аскарлари ва бекларининг кайфиятигача, уларнинг кучи қанча ва қандай жойлаштирилганигача олдиндан билишга ва шунга қараб иш тутушга интиларди. Бобурнинг юқоридаги сўзларидан ана шу хислатларни ўқиб лол қоласан киши. Зероки, бу даврга келиб Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳарбий саркарда сифатида ғоят юқори чўққига кўтарилган эди. У Шайбонийхондай ўта маккор, кучли рақиб билан олишиб, унинг ҳарбий соҳадаги сирасорларини ўрганган ва билган. Яна Исмоил Сафавий, Султон Ҳусайндай йирик шоҳларнинг жанг қилиш санъатини ўрганган ва эгаллаган пайти эди. Қолаверса, улуг бобоси Амир Темур ҳазратларининг ҳарбий санъатлари Бобур Мирзога мерос эди...

Ҳамон чегара шаҳар—Амритсардамиз. Икки кеча-кундуз ўтди. Раҳбардан ҳамон дарак йўқ. Ўзимизни қанчалик эҳтиёт қилиб «соя-салқинга» урмайлик, бутун баданимиз қопқорайиб пўлатдай «чиқинди». Ниҳоят, бошлиғимиз ҳузуримизга қайтиб келди. Унинг қуруқ қайтмаслигига имонимиз комил эди. Мана, у Деҳлидаги олий мартабали раҳбарларнинг ўзидан рухсат олиб қайтди. Чегарачилар қонун шуни

талаб қилишини яна бир бор бизга тушунтирган бўлиб, уэр сўрадилар ва оқ йўл тиладилар. Йўлга тушдик.

Ҳиндистон! Деҳли томон бормоқдамиз. Йўлнинг икки чеккасида осмонўпар қалин дарахтлар соя ташлаган. Ҳиндистон табиятига мос бу дарахтлар шунчалик гўзал, шунчалик латофатлики, бутун ҳиндистонликлар, қолаверса, бутун жонли махлуқ унинг соясига интилади. Тасмадай йўл бўйидаги тик ўсган дарахтлар бир-бири билан бўй талашади.

Йўлнинг икки томонида чеккаси уфққа туташиб кетган кўм-кўк шопиоя. Бир томонда кўчат қилаётган шолкорлар, аҳён-аҳёнда қишлоқлар, қамиш чайлалар кўзга ташланади. Ана шундай ўзига хос, такрори йўқ ранг-баранг манзаралар аро Панипат шаҳрига етиб келдик. Кеч кириб қолган эди. Йўл бўйидаги мусофирхонада тунадик.

Эрта билан нонуштадан сўнг йўлга тушдик. Шаҳар ора-лаб бироз йўл босгач, чап томондаги лавҳага кўзимиз тушди: «Панипат жанги очик музей». Йўл кўрсатиб қўйилибди. Чапга бурилдик. Деярли шаҳар чеккасига чиқиб, яна чапга бурилдик. Темир дарвоза кўринди. Машҳур Панипат жанги майдонига етиб келдик. Жанг бўлган жойда турибмиз. Ҳаяжондамиз.

Панипат жанги очик мемориал музейининг темир панжарали катта дарвозаси, атрофи тош девор билан ўралган кўрғон. Музей борбони Прим Кумар дарвозани очиб бизни ичкарига таклиф этди. Рўпарадаги махсус лавҳага кўзимиз тушди: «1526 йил 21 апрел». Ана шу кунни Бобур қўшинлари билан Деҳли Султони Иброҳим Лўдий аскарлари ўртасида худди мана шу жойда жанг бўлди. Бу Панипат жанги бўлиб тарихга кирди.

Шундайгина дарё бўйига жойлашган бу майдон жанг учун қулай ер бўлган. Биз Панипат жанги очик мемориал музейини томоша қилиб, керакли таассурот лавҳаларни ён дафтаримизга ёзиб юрибмизу, Бобур бобомизнинг нақадар катта қалб эгаси, зукко саркарда эканига, унинг бутун диққат-эътибори мана шу жанг майдонига, қулай жой танлашга қаратилганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилдик.

Уша пайтда Жамна дарёсининг ўнг қирғоғи бўйлаб Иброҳим Лўдий катта куч билан Бобурга қарши келар эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Иброҳим Лўдийнинг катта кучга эга эканлигини билар ва унга қарши ақл-идрок билан бор ҳарбий санъатини ишга солишга ҳаракат қилар эди. Бобур душман томон доим ишончли кишинини юбориб ҳақиқий ҳолатдан хабардор бўлиб турар ва ана шу ҳолатга қараб зийрак ақл билан иш тутарди. «Бу юртга хабар топтук-

ким, Султон Иброҳимким, Деҳлининг бери ёнида эди, андин илгари боқа кўчубтур. Яна Ҳисори Ферузанинг шақдори Ҳамидхон хосса хайлий Ҳисори Феруза ва ул навоҳининг черики била Ҳисори Ферузадин ўн-ўн беш курух (бир курух 2,5 км.) берирак чиқиб келибтур», — дейди Бобур.

Ўз душмани ҳақида ана шундай аниқ маълумотга эга бўлган Бобур барибир қаноатланмай Каттабекни хабар учун Иброҳимнинг ўрдусига, Мўмин аткани эса Ҳисор Феруза аскарлари томон хабар олиб келиш учун яна юборади. Улар душман ҳақида янги ва аниқ маълумотлар билан қайтиб келадилар, Бобурга етказадилар.

Бобур тез чора кўради. Бориб Иброҳим Лўдийга қўшилиш ва унга кўмак бериш учун ўз аскарлари билан кетаётган Ҳамидхон йўлини қирқиб чиқиб уни яқсон қилиш учун ёш Ҳумоюнни жўнатади. Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «Ҳумоюнни тамом буронғор кишиси била ким, Хожа Қалон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Вали Ҳозин бўлғай ва Ҳиндистонда қолгон беклардин Хисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва ғулдин, ичкилардин ва йигитлардин шоҳ Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши қўшуб, Ҳамидхон устига таъйин қилдук».

Ота тарбиясини олган, ўн саккиз ёшли навқирон Ҳумоюн Ҳамидхон қўшинини Иброҳим Лўдийга етказмасдан йўлда яқсон қилади. Ота топшириғини аъло даражада бажаради, юзга яқин асирлар ва етти-саккиз филни олиб келиб падари бузруквори Бобурга мулозамат қилади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг буюклиги шунда эдики, Иброҳим Лўдий рўпараси — аждаҳонинг домига Ҳамидхон аскарларини йўқ қилиш учун ўз жигарбанди — Ҳумоюнни жўнатди. Тажрибали, етилган беклар йўқмиди? Бор эди, етарли эди. Лекин Бобур шундай хавфли ва қалтис топшириқни ўз фарзандига раво кўрди.

Шу ўринда Бобурнинг қизи Гулбаданбегимнинг қуйидаги сўзлари ёдга тушади. Уни шаҳзода билан илк бор таништирилганларида муносабатларини бўлғуси умр йўлдошига дадил айтади: «Мен аёл бажариши зарур бўлган барча юмушларни адо этишим мумкин, бироқ сизнинг олдингизда бош эгиб яшашга рози эмасман!.. Маълумки, эркаклар аёлининг мўмин-қобил бўлишини истайдилар. Мискин аёлдан эса кул табиятли болалар туғилади. Бундай фарзандлар на миллатга, на давлатга наф келтира оладилар». Офарин!

Бу фикрлар Гулбаданбегимда қаерда, қайси шароитда, қандай пайдо бўлди? Гулбаданбегим Бобурдай ота даргоҳида ўсди, шу оила муҳитида балогатга етди ва аёлларда кам учрайдиган ана шу ноёб хислат эгаси бўлди. Демак, Бобур даргоҳида аёл, бош эгиб, мискин бўлиб кун кечирган, яшаган эмас. Эр томонидан ўз ёстиқдоши, фарзандларни оқсут бериб ўстирган рафиқасига бўлган муносабат олий даражада бўлган. Зероки, Ҳумоюн ана шундай муҳитда тарбияланган, вояга етган эди-да. Бобурдай улур инсон ғоят қалтис ишга ўз фарзандини жўнатаётганда Ҳумоюннинг ғалабасига ишончи муқаррарлигига имонинг комил бўлади киши.

Бобурдаги бу хислат, бошқа саркардаларга сабоқ эди. Ҳумоюнни валиаҳдликка тайёрлашдан далолат эди. Ута қалтис вазиятни ҳамма кўриб, билиб турган эди. Ана шундай мураккаб шароитда Ҳумоюннинг юборилиши, унинг ғалабаси Бобурнинг бобоси Темурга хос теран продасидан нишона эди. Қолаверса, шу ғалаба Ҳумоюнни темурийзодалар шоҳсупасига кўтариб қўйди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳумоюннинг бу ғалабасидан мағрур бўлади. «Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунга бисёр яхши бўлди», — дейди. Бобур ўз фарзанди Ҳумоюннинг келажагига катта ишонч билан қарайди.

Бобур ва Иброҳим Лўдий қўшинлари бир-бирига яқинлашиб, зиддият кучая боради. Бобур душман ичига одам юбориш йўли билан Иброҳим Лўдий Довудхон ва Хайтимхон бошлиқ беш-олти минг аскарни булар томонга олдинроқ жўнатганини аниқлаб, дарҳол чора кўради ва Миёни Дуобда уларни яксон қилиб ташлайди.

Душманга яқинлашган сари Бобур пухта ҳозирлик кўра бошлайди. Иброҳим Лўдийнинг аскарлари бир неча баробар кўп бўлганлиги учун ҳужумни у бошласа керак, деб ҳисоблайди Бобур.

Прим Кумар ғоят дилкаш йиғит экан. У Панипат жанги тарихини яхши билар, бу майдоннинг ҳар бир нуқтаси ҳақида бизга тўлқинланиб сўзлаб берарди. Очiq мемориал музейни кўздан кечиран эканмиз, саркарда Бобур бу жойнинг табиатини нақадар яхши билгани ва жанг пайтида ҳисобга олганини кўриб, ҳис қилиб, лол қолдик. Панипат шаҳри ўнг қўл томонда, чап томон эса очiq дала. Ушанда унинг фармони билан етти юзта арава тўпланади. Устод Алиқулига Рум услубида ана шу араваларни жойлаштиришни топширади. Бу аравалар молнинг хом терисидан махсус эшилган

арқонлар билан бир-бирига матаб боғланади. «Ҳар икки ароба орасида олти-етти тўра бўлғай. Туфакандозлар бу ароба ва тўраларнинг кейинида туруб, туфак отқайлар», — буюради Бобур.

Бобур кучларни олдинги жангларда орттирган тажрибаларни ҳисобга олган ҳолда жойлаштирди. Қўшиннинг марказида ўзи турди ва бошқарди. Ўнг қанотга Ҳумоюн, Хожа Қалон бошлиқ, чап қанотга эса Муҳаммад Султон, Маҳди Хожалар қўмондон этиб тайинландилар. Уларга эса қўшимча бўлинмалар берилди. Ўнг қанот марказида қўшимча бўлинма қўмондони қилиб Чин Темир Султон ва Шоҳ Мансур барлос, чап қанот марказида қўшимча бўлинмага эса Халифа ҳамда Хожа Мирмиронлар қўмондон этиб тайинландилар. Чап қанотнинг учида Вали Қизил, Малик Қосимлар, ўнг қанотнинг учида эса Қорақўзи ва Абул Муҳаммад найзабозлар ҳаракат қилдилар. Бу бўлинма аскарлари қўшинларнинг олди томонида «тўлғама» жангида қатнашдилар, яъни душман қораси кўриниши билан, ўнг ва чап қанотдан тез ҳаракат қилиб ўтиб, душман орқасидан ҳужум қиладилар. Махсус илғор бўлинмаларга қўмондонлик қилиш Хисрав Қўкалтош ҳамда Муҳаммад Али жанг-жангга топширилди. Душман кирдикорини ўрганиш учун махсус бўлинма тузилди. Бобурнинг суянган ҳарбий саркардаларидан бири Абдулазиз Мирохур эса махсус зарбдор бўлинмага (тархқа) қўмондонлик қиладиган бўлди.

Иброҳим Лўдийнинг куч-қуввати, имкониятларини шундай таърифлайди Бобур: «Ғанимнинг ҳозир чекини бир лак ченарлар эди. Ўзининг умаросининг минг-икки мингта ёвуқ фили бор дерлар эди. Икки отасидин қолғон хазина худ нақд илгида эди, Ҳиндистонда расме бордурким, мундоқ иш тушганларда ярмоқ бериб, мийод била навкар тутарлар. Бу элни бидҳиндий дерлар. Агар мундоқ хаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута олур эди».

Бобур бу нуқтага — Панипат жанги майдонига келгунга қадар вақиб ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлган. Иброҳим Лўдийнинг катта бойлик эгаси эканини ҳам билган. Бойлик эса кўп нарсани ҳал қилиши мумкинлигини, шўтобда юз мингдан ортиқ аскарга эга бўлган Иброҳим Лўдий ҳоҳласа улар соини икки юз мингга етказиши мумкинлигини Бобур яхши билар эди. Бобур ана шундай аждаҳоннинг қомига ўн-ўн икки минг кишилиқ қўшини билан наъра тортиб борар эди.

Борганда ҳам ғоят осойишталик, саранжом-саришталик,

сабр-тоқат билан доим ўз атрофидаги беклар, қўмондонлару аскарларнинг кайфиятини, руҳини кўтарган ҳолда борарди. «Мен Жўн дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсовани сайр қилдим. Ул кун маъжун ҳам едук. Сарсованинг чашмаси бор, озроқча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер эмас... Бир кемада толар ясатиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи кўчларда кема билан андин келур эдим», — дейди Бобур.

Бобур юришда, туришда, муомалада ғоят осойишта кўрингани билан у ичидан, бутун вужуди билан бўлажак жанг ҳаёт-мамонт жанги эканлигини тўла ҳис қиларди. Бобурнинг жанг арафасида айтган мана бу сўзлари фикримизнинг далили эмасми?! «Буронгор, жувонгор, ғул ясол ясаб кўрулди. Ул миқдорким, қиёс қилур эдук, онча черик назарга келмади».

Демак, онча черик назарга келмагач, ташвишга тушди, атроф қишлоқлардан арава тўплайди. Бу ернинг табиатини, шаҳар ва қишлоқлар жойлашинини ўрганди. Душман билан тўқнашадиган мана шу жанг майдонини олдиндан деярли билди. Бобур ўз қўшинини шундай жойлаштирдик, Панипат шаҳри ўнг қўлда қолди. Бу томондан унинг кўнгли анча тўқ эди. Негаки, қалин уйлар, деворлар душманини дафъатан суриб жанг қилишдан тўсиб турарди. Бобур бундан муодофаа тўсиғи ҳамда бу ердан туриб душманга қаттиқ зарба бериш чизиги сифатида фойдаланди.

Лекин чап томон очиқ дала эди. Бу томондан катта куч билан келган рақибни дафъатан бир тўхтатиб қолиш, дамини кесиш воситаси бўлиши керак эди. Тўпланган етти юз аробалардан ана шу мақсадда фойдаланди Бобур. Чап қанотга бир-бирига тери-қайиш тасма арқонлар билан мустаҳкам маталган аравалар шундай ўрнатилдики, керак пайтда орадан юз-юз эллик отлик аскар зудлик билан ўтадиган жой ҳам қолдирилди, зарур жойга эса хандақлар қазилди.

Бобур Панипатда, жанг учун ҳамма нарса тайёр. Иброҳим Лўдий аскарлари тўлиб-тошган жангги филлари пишқирган пайт эди. Лекин душман тебранмади. Чамаси Иброҳим Лўдий ҳам анойилардан бўлмаган кўринади. У ҳам Бобурнинг бир кесарлигини, мақсадидан қайтмаслигини, айтганини қилишини сезган. Бобурнинг ўн-ўн икки минг кишилиқ қўшини жанг чизигида турганлигини яхши билган бўлиши керак. Филлар олдида чумоли кичик кўрингандай, юз минг кишилиқ қайнаб-тошиб турган ўз қўшини қарши-

сида ўн-ўн икки минг кишилиқ Бобур қўшинини унча назарга илинмаган кўринади. Иброҳим Лўдий қўшини Бобурга, қўлингдан нима келарди, дегандай тебранмасди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур озгина куч билан тунда тўсатдан ҳужум (тегиш) қилиб душманин жунбишга келтирмоқчи бўлди. «Алар ҳеч ҳаракате ва жунбише қилмаслар эди. Охир баъзи давлатгоҳ ҳиндустоний бекларнинг раъйи била амал қилиб, Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон... бошлиғ тўрт-беш минг кишини шаби хунга йибордук», — деб ёзади Бобур.

Бобур юборган аскарлар Иброҳим Лўдийнинг ҳаддан ташқари қалин қўшинини ёриб киролмай, тунги тўқнашудан сўнг орқага қайтди. Муҳаммад Али жанг-жанг оёғидан ўқ еб келди ва асосий уруш куни жангга ярамади.

Шундан сўнг, 1526 йилнинг 21 апрел куни Иброҳим Лўдий қўшини жангга саф тортди ва ҳужумга ўтди. «Султон Иброҳимнинг қораси йироқдинким, кўрунди, ҳеч ерда даранг қилмай, тез-ўқ келадур эди. Илгаррак кела бизнинг қорамизким, аларга кўрунди, бу тартиб ва ясолниким, мулоҳаза қилдилар, хаср бўлуб, турай-турмай, келай-келмай дегандек қилиб, не тура олди, не бурунғидек бедаранг кела олди», — деб ёзади Бобур.

Ана шу ҳолатни кутган Бобур фурсатни бой бермай ҳужумга ўтади, ўнг ва сўл қанотдан «тўлғама» жангини бошлашга буйруқ беради. Жанг, ўша машҳур Панипат жанги бошланди. Икки қанотдан «тўлғама» жанги аскарлари Иброҳим Лўдий қўшинларининг икки биқинидан тез ва чаққон ҳаракат қилиб унинг орқасига ўта бошлади. Қанот жангчилари шиддат билан ҳаракатга келдилар. Биринчи бўлиб сўл қанотдан Маҳди Хожа рақиб билан тўқнашди. Рақиб жангчи фил билан ҳужум қилди. Буни кузатиб турган Бобур дарҳол биринчи жанг бошланган сўл қанотга ёрдам жўнатди. Ўнг қанотда ҳам уруш қойим бошланди.

Муҳаммад Али кўкалтош, шоҳ Мансур барлос. Юсуф Али ҳамда Абдулло каби баҳодир жангчилар марказдан — душман рўпарасида урушга кирдилар. Иброҳим Лўдий аскарлари атрофдан тезлик билан ўраб олина бошланди. Ташаббусни Заҳириддин Муҳаммад Бобур биринчи бўлиб олиб кетди.

Замбараклар ва бошқа қурооллар ишга тушди. Чаққон «тўлғама»чилар душманга ортдан кучли зарба бера бошладилар. Бутунлай кўршовла қолган Иброҳим Лўдий аскарлари ўнг ва сўлдан бир-икки қарши зарба бериш учун ҳужумга ўтиб, уриниб кўрдилар. Лекин ҳеч нарса чиқаролмадилар.

Чунки, Бобурнинг ақл-заковати билан ташкил этилган жанг хужумчилари Иброҳим Лўдийнинг бутун қўшинини тобора исканжага олиб сиқиб борар эдилар. «Оқибатда, ғанимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда йиғилиб, андоқ тикилиш бўлдим, не илгари кела олдилар, не қочгани йўл топа олдилар», — деб ёзади Бобур бу ҳақда.

Мана шу майдонда жанг ярим кун давом этди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Иброҳим Лўдийни енгиб узил-кесил ғалаба қилди. Панипат жанги майдонида султон Иброҳим Лўдий ҳалок бўлди. Бу ҳақда Бобур шундай ёзади: «Намоздигар бор эдиким, Тоҳир Табарий халифанинг қайинисини Султон Иброҳимнинг ўлугини қалин ўлуклар ичида таниб, бошини келтурди».

Тарихий далиллар шундан дарак берадики, Бобур жанг майдонида ҳалок бўлган ўзининг кучли рақиби шаънига, сенинг жасур мардлигингга шон-шарафлар бўлсин, дейди ва Иброҳим Лўдий жасадини иззат-икром билан дафн этишни буюради.

Биз ҳамон Бобур бобомиз ғалаба қилган ана шу Панипат жанги майдонида очиқ мемориал музейини томоша қилмоқдамиз. Бу музей ақл-идрок ва юксак дид билан тарихий воқеаларга илмий ва ҳаққоний ёндашган ҳолда ташкил этилганлигининг гувоҳи бўлди. Бу очиқ мемориал музейдаги ҳар бир экспонат ва битилган лавҳаларда Панипат жанги Бобур ғалабаси билан тугаганлиги ва Бобур, умуман, бобурийлар Ҳиндистон тараққиётида ижобий ҳолатни вужудга келтирганликлари ҳаққоний акс эттирилган.

Панипат ғалабасидан сўнг Заҳириддин Муҳаммад Бобур қўшини Деҳлига йўл олади. 1526 йилнинг 24 апрелида Деҳлини эгаллайди. Жума намози кунини мавлоно Маҳмуд ва Шайх Зайнлар Бобур номига хутба ўқийдилар. Бобур Ҳиндистонни эгаллайди.

Панипат жанги очиқ мемориал музейидан катта таассурот олиб, Деҳли томон йўлга тушдик.

СЕВГИ ВА ВАФО ҚАСРИ

Панипат таассуротлари билан кўхна Деҳлига кетяпмиз. Шаҳарга кенг ва кўркем Мохандас Карамчанд Ганди номи билан аталувчи ката йўлдан кириб бормоқдамиз.

Ганди! Ҳиндистон миллий озодлик курашининг машҳур раҳнамоларидан бири. Ҳинд халқи уни «Маҳатма» — Буюк

қалб, деб атайдилар, ҳурмат қилади, эъзозлайди. Гандизм таълимотининг асосчиси. Дарҳақиқат, Маҳатма Ганди (1869-1948 йилларда яшади) «Сатьяграха» (куч ишлатмасдан курашиш) тактикасини ишлаб чиқди. Буюк қалб эгаси Ҳиндлар билан мусулмонларнинг ўзаро дўстлигини мустаҳкамлашга интилди. 1948 йил 30 январда реакцион «Ҳинду Маҳасабҳа» партиясининг аъзолари томонидан ваҳшийларча ўлдирилди.

Ганди ўлиmidан сўнг атиги икки жуфт шиппак, кўзойнак, ўрин-кўрпа ва бир даста китоб қолди. Ватандошларига эса озодликка эришган мамлакат ҳамда Тинчликни қолдирди.

Деҳли шаҳрида Жавоҳарлаъл Неру, Индира Ганди, Раджив Ганди номларига қўйилган кенг шинам кўчалар, гўзал хиёбонлар бор. Ҳиндистон давлат ва сиёсий арбоби, Ҳинд миллий озодлик ҳаракати раҳбарларидан бири, Гандининг содиқ шогирди ва сафдоши Неру Оллоҳободда таваллуд топди. У «Неру йўли»нинг ташкилотчиси сифатида майдонга чиқди. Неру халқлар ўртасидаги тенглик, дўстлик, ҳамкорлик учун, уруш хавфига, неокOLONиализм ҳамда ирқчиликка қарши матонат билан курашган инсондир. У «Панча шила» — тинч-тотув яшашнинг беш тамойилини ишлаб чиқишда актив қатнашди. Қизи Индира Ганди, невараси Раджив Гандилар Жавоҳарлаъл Неру ишини давом эттириб, Ҳиндистоннинг буюк инсонлари сифатида халқ қалбида абадий сақланиб қолдилар.

Деҳлига кириб бормоқдамиз. Шаҳар манзараси, кўрки, фикри-зикрингизни ўзига тортиб олади. Турли чехралар. Биз жуда кўп мамлакатларда бўлиб, ўнлаб шаҳарларда сайр-томоша қилганмиз. Лекин Ҳиндистон шаҳарлари, айниқса Деҳлидагидек кишини мафтун этувчи хилма-хил манзара — гўзалликни кўрмаган эдик.

Мустақил Ватанимиз — Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги элчионасига йўл олдик. Мана, элчиона биноси. Яна ҳаяжондамиз. Элчиона биноси тепасида азиз Ватанимизнинг байроғи ҳилпираб турибди.

Юрак ҳаприқади. Бу табиий бир ҳол эди. Зероки, Деҳлида дунёдаги бошқа давлатларнинг байроқлари қаторида бугун тенг ҳуқуқли Ўзбекистонимизнинг байроғи бахтиёр халқимизнинг бахт-саодатидан дарак бериб нур сочиб турибди.

Ўрта бўйли истараси иссиқ консулимиз Аҳмаджон Луқмонов ўзбекона қулоч очиб бизни кутиб олди. Ичкари таклиф этди. Бу ғоят синчков, зеҳни ўткир, серғайрат йигит

қисқа вақтда Ҳиндистон ва ҳиндистонликларни яхшигина ўрганибди, кўп дўстлар орттирибди.

Деҳли дунёдаги аҳоли энг кўп яшайдиган улкан шаҳарлардан бири. Шуниси диққатга сазоворки, Деҳлида аҳолининг сони бутун Ҳиндистондагидан икки марта тез кўпаймоқда. Бу соҳада Ҳиндистон демографлари илмий-тадқиқот олиб бормоқдалар. Уларнинг айтишларича, ХХІ асрнинг бошларига бориб Деҳли шаҳри аҳолисининг сони 20 миллионга етади. Битта шаҳарда истиқомат қилувчи ана ўшанча аҳолини кийинтириш, тўйдириш, иш билан таъминлаш керак.

Шаҳар икки қисмга — Янги ва Эски Деҳлига бўлинади. Янги Деҳлида асосан давлат идоралари, янги, замонавий бинолар, ўқув юртлари жойлашган.

Эски Деҳлида тарихий жойлар жуда кўп. Султон Кутбиддин номи билан аталувчи бутун дунёга машҳур Кутб Минор ҳам ўша ерда. Уни ғалаба минораси, деб ҳам аташади. Унинг ёнида 415 йилда тоза темирдан қуйилган устуни ҳам жойлашган.

Шаҳарнинг шу эски қисми — Шоҳжаҳонободда юқоридаги қадим ёдгорликлардан ташқари 1193—1200 йилларда қурилган Қувват ул-Ислоҳ масжиди, 1662 йилда қурилган Марварид масжид, 1644—1658 йилларда қурилган Жума масжиди жойлашган. Лаъл Қала (Қизил форт) сарой комплексида бобурийлар даврининг оқ мрамрдан ишланган маҳобатли саройларини кўрмабсиз. Деҳлида бўлмабсиз, дейишади ҳиндлар. 1565 йилда қурилган Ҳумоюн мақбараси ҳам Деҳлидадир.

Ҳозирги Деҳли қадимги Индрапрастха (Индарпат) шаҳрининг яқинида VIII асрнинг биринчи ярмида барпо этилган. 1206 йилдан Деҳли султонлигининг, 1526 йилдан эса то инглизлар босиб олгунга қадар бобурийлар империясининг пойтахти бўлди. 1803 йилда эса инглизлар босиб олди.

Шоҳ Жаҳон томонидан қурилган Қизил Қалъадаги кишини ҳайратга солувчи мрамар саройлар, айниқса бизда катта таассурот қолдирди. Бу муқаддас қалъа бобурийлар ҳукмронлик қилган даврда унинг резиденцияси бўлган. Дарҳақиқат, бу ўхшаши йўқ улкан қароргоҳ Ҳиндистондаги туркум тарихий обидаларнинг энг катта ва улугворларидан биридир. 1947 йили Бош вазир Жавахарлаъл Неру Қизил Қалъа қуббасига мустақил Ҳиндистоннинг уч рангли байроғини кўтарган эди. Ана шу байроқ ҳинд халқини улуг мақсад йўлида олға даъват этиб порлаб турибди.

Тарихий далиллар шундан дарак берадики, 1192 йилдан

то инглизлар босиб олгунга қадар Деҳлини четдан келган мусулмонлар ва уларнинг авлодлари идора қилганлар. Айниқса, бобурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида бу шаҳар тараққиётининг гуллаб-яшнаган чўққисига эришган. Ўша даврда бу ерга Италия, Франция, Миср, Эрон, Хитой ва бошқа мамлакатлардан савдогарлар келиб турганлар. Улар билан бирга дунё бойликлари оқиб келган. Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигидан кейинги шаҳар тушқунликка юз тутта бошлади.

Деҳли гўзал Жамна дарёси бўйига жойлашганлиги билан ўзига хос бир латофатга ҳам эга. Бу ҳаётбахш Жамна Ҳиндистоннинг иккинчи дарёси ҳисобланади. Шуниси диққатга молики, Ҳиндистоннинг бутун тарихи давомида унинг барча пойтахт шаҳарлари Жамна қирғоқларига жойлашган. Жамна Деҳли шаҳрини айланиб ўтиб улугвор ярим ҳалқа шаклини ташкил этади. Ана шу жойда бобурийлар қуриб қолдирган қалъалар, истеҳкомлар, мақбаралар жойлашган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳазратлари бир неча бор кечиб ўтган, қайиқда сайр этган гўзал Жамна Деҳлидан нари машҳур Матхура шаҳри томон оқади. Ундан кейин Агра шаҳрига оқиб келади. Машҳур Тож Маҳал ёнидан ўтиб, бу ерда ҳам ярим ҳалқа шакли ясаб яна ўз изига тушади-да, Оллоҳобод томон оқади. Оллоҳобод яқинида Гангага қўшилиб Сангамни — икки дарё қўшилган жойни ташкил этади.

Ганга! Бу дарё текисликлардан оқиб ўтиб ўзининг сувини Бенгал қўлигига қуяди. Ганга ҳиндлар учун нафақат «Ҳаёт дарёси», балки «Ўлим дарёси» ҳамдир. Ҳар бир ҳинд Ганга қирғоғида жон беришни орзу қилади. Айниқса, ёшини яшаб, ошини ошаганлар Гангага интиладилар.

Ганганинг узунлиги 2500 километр бўлиб, унга ўн иккитадан ортиқ кичик дарёлар келиб қўшилади. Юқорида айтганимиздек шаҳарлар ана шу дарё қирғоқларига қурилган. Босқинчилар шаҳарларни вайрон қилганларида ҳам яна ўша ерга қайта тикланган. Тиклангач айримлари янги ном билан атала бошлаган. Масалан, Деҳли (Матхура), Каши (Патна), Варанаси (Банорас) каби шаҳарлар катта дарёларнинг бўйларига жойлашган.

Азим шаҳар Деҳлидаги Бобур ва бобурзодалар қадамжолари, миллий музей ҳамда тарихий жойларни зиёрат қилган Агра томон йўл олди. Уттар-Прадеш ҳиндистоннинг шимолий вилоятидир. Пойтахти Лакхнав шаҳри ҳисобланган бу вилоятда 110 миллиондан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. Ҳинд ва Ганга дарёлари оралиғига жойлашган пасттекисликларни эгаллаган. Худди шу вилоятда Заҳириддин Муҳам-

мад Бобур Аграни бунёд этиб, ўзига пойтахт қилиб олган эди. Кейинроқ эса Шоҳ Жаҳон Аграда Тож Маҳални тиклайди.

Оллоҳобод ҳам шу вилоятда. У ерда Нерулар сулоласига тааллуқли уй «Ананд Бхаван» (Қувончлар уйи) жойлашган. Бир сўз билан айтганда Уттар-Прадеш Ҳиндистондаги тарихий ёдгорликларга энг бой, аҳоли энг зич жойлашган вилоятдур.

Ана шу вилоятнинг тилларда дoston бўлган, тарихий ёдгорликлар қўриқхонаси Аграга кириб бордик. Гўзал Агра Ҳиндистоннинг шимолидаги шаҳар. Жамна (Ямуна) дарёсининг ўнг соҳилидадир. Мамлакатдаги йирик темир йўл узели, Агра — Бомбей автомагистралининг охириги нуқтасидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу ернинг ғоят хушманзара табиатини, гўзаллигини илк қадам қўйгандаёқ пайқаган ва боғ-роғлар барпо этиб, ноёб қурилишлар бошлаган инсондир. Дарҳақиқат, бобурийлар пойтахти бўлган, айниқса Акбар ва Шоҳ Жаҳон даврида равнақ топган Аграга илк бор файз-барака Бобур ҳазратлари шарофати билан кирган. Ана шу гўзаллик, ўзига хос файз ҳозир ҳам кишини оханрабодай чорлаб туради. Бу ердаги XVI-XVII асрларга доир мусулмон меъморчилигининг бетакрор ёдгорликлари кишини ҳайратга солади.

Биз ҳайратомуз тарихий ёдгорликлар, боғлар шаҳри Аграга қадам қўйишимиз билан таърифи етти иқлимга кетган Тож Маҳални кўришга ошиқардик.

Текис ва равон йўлдан боғлар оралаб бормоқдамиз. Атрофда сарвқомат дарахтлар, кўм-кўк майсалар. Машиналарнинг кети узилмайди, одамлар гавжум. Бу ерда курраи заминнинг турли бурчакларидан ташриф буюрган сайёҳларни, неварачевараларини атрофига олиб зиёратга келган ҳинди боболару момоларни учратасиз. Ҳамма Тож Маҳал томон интилади, зиёратчилар оқими узилмайди.

Машинамиз анча олисда қолди. Биз ҳам зиёратчилар оқимига қўшилиб (машиналар махсус жойда қолдирилади) Тож Маҳал томон бормоқдамиз. Йўл бўйида шинам дўконлар саф тортган. Салқин ичимликлар, енгил таомлар, газета-журналлар, тарихий ёдгорликлар рангли суратларда тасвирланган махсус букламлар. Саёҳат учун зарур бўлган барча нарсалар топилади.

Ана шу йўл — хиёбондан бориб хиёл чапга буриласиз, рўпарангизда салобатли арк — дарвоза намоён бўлади. Бу

Тож Маҳал жойлашган катта боғ-қўриқхона қўрғонининг ташқи дарвозаси. Ундан ичкари кирасиз. Гўзал боғ. Обод расталар, кўркам хиёбон оралаб ичкари юрасиз. Жаннатмонанд боғнинг қоқ ўртасига бориб яна чапга буриласиз. Қаршингизда биринчисидан ҳам салобатли, ундан ҳам гўзал арк-дарвоза рўбарў туради. Боғ ана шу ердан боғ латофатига муносиб. баланд девор билан бўлинган. Тож Маҳал ана шу деворнинг нариги томонига «яшириб» қўйилган. Маҳобатли арк-дарвозадан киришингиз билан Тож Маҳал, мана мен, деб тенгсиз гўзаллиги билан бир неча қадам нарида, шундай рўпарангизда намоён бўлади, нигоҳингизни; бутун диққатингизни тортади.

Арк-дарвоза ердан анча кўтарилганлиги учун, ичкари кириб мармар супада бир тўхтаб оласиз. Арк қизил ва кўкимтир рангли тошдан қурилган. Безаклари ғоят нозик, дид билан итилган. Ана шу аркдан то Тож Маҳал супасигача бўлган бир неча қадам келадиган оралиқда энсиз — узун, икки лабига оқ мармар қопланган сунъий ҳовуз тиниқ зилол сув билан лиқ тўла. Ҳовуз ўртасига ўрнатилган йигирма бешта фаввора сувни юқорига отиб турибди. Ҳовузнинг икки лабида бўйи унча баланд бўлмаган сарвқомат яшил арчалар саф тортган. Ана шу арчаларнинг ости Боғи Эрам гиламидай тўртбурчак барра майса билан қопланган. Зиёратчилар ана шу ҳовузнинг ўнг томонидаги кўркам хиёбондан Тож Маҳал томон борадилар. Чап томондан эса қайтадилар. Ана шу йўлак-хиёбондан кейин шу ернинг табиатига монанд ҳолда ўтқазилган, меҳр билан парвариш қилинаётган дарахтлар, катта боғ бошланади. Тож Маҳал табиат мўъжизасидай, кўм-кўк боғ орасидан ўсиб чиққандай, шу ернинг табиати билан йўғрилиб кетгандай туюлади. Унинг мовий ранги атроф-муҳит билан бирлашиб тип-тиниқ осмонга уланиб кетгандай.

Одамлар оқими узилмайди. Тож Маҳал супасида узлуксиз ҳаракатда бўлган зиёратчилар унга ўзгача бир гўзаллик, ўзгача бир латофат бағишлагандай. Худди бутун боғ, Тож Маҳал ана шу зиёратчилар занжири билан боғланиб, гўё ҳаракатдаги тирик бир жисмдай сизга кулиб ажодлар тарихидан сўзлаб тургандай туюлади. Биз дунё кезиб Хеопс пирамидасини кўрганмиз, Луксорнинг мўъжизакор обидаларини томоша қилганмиз, Тутанхамоннинг мўмиёланган жасади сақланган Нил бўйидаги «Шоҳлар водийси»да бўлганмиз. Лекин бунчалик хаяжонланган эмасмиз. Тож Маҳал бизни ўзига ром қилиб қўйди. Бонси бў мўъжизасифат оби-

дани бизнинг аждодларимиз қуриб қолдирган. Биз бу ерда ана ўша аждодлар нафасини ҳис қилиб турибмиз. Қалбимизда ўзгача бир ғурур пайдо бўлди.

Биз ҳам одамлар оқимиға қўшилиб Тож Маҳални зиёрат қила бошладик. Ҳовуз бўйлаб бориб йигирма битта зина-поядан Тож Маҳал супасига кўтарилдик. Гўзал Жамна дарёсининг зилол сувлари Тож Маҳал деворига урилиб оқиб ётибди.

Маълумки, Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо—Бобуршоҳ тўрт ўғил (Ҳумоюншоҳ, Комрон Мирзо, Аскарйи Мирзо, Ҳиндол Мирзо) кўрдилар. Ҳумоюншоҳдан эса Бобуршоҳ неваралари Жалолиддин Акбаршоҳ ҳамда Муҳаммад Ҳаким Мирзо туғилдилар. Ҳиндистонда жуда катта ишларни амалга оширган, бобурийлар империясига куч-қувват бағишлаган Жалолиддин Акбаршоҳдан эса Бобуршоҳ чевараси шаҳзода Салим (Жаҳонгир) дунёга келдилар. Шаҳзода Ҳуррам (Шоҳ Жаҳон) Жаҳонгир шоҳнинг учинчи ўғли, Бобуршоҳ эварасидир.

Шоҳ Жаҳон 1592 йилда таваллуд топади. 1628 йилда тахтга ўтиради. Гўзал ва латофатли Аржуманд Бону бегим унинг суюкли рафиқаси бўлган. Уни, саройда бекиёс, маъносидида Мумтоз Маҳал деб аташган. Шу ном билан у жаҳонга машҳур. Мумтоз Маҳал оламдан анча ёш кўз юмган.

Айтишларича, Мумтоз Маҳал беҳол ётган пайтда Шоҳ Жаҳон унга, тила-тилагинини, дея пешонасига ҳароратли лабини босган. Шунда Мумтоз Маҳал, агар менинг куним битиб бу дунёдан кўз юмсам менга бир мақбара тикланг, жаҳонда тенги ва ўхшаши бўлмасин, дея илтижо қилган экан.

Мумтоз Маҳал 1631 йилда дунёдан кўз юмди. Султон Шоҳ Жаҳон суюкли рафиқаси Мумтоз Маҳал васиятига мувофиқ Тож Маҳални қурдира бошлади. Бу тенги йўқ ва ўхшаши йўқ обиданинг қурилишида Марказий Осиё, Эрон ҳамда жанубий Европа меъморчилигининг дурдона ютуқларидан фойдаланилган. Турк меъмори Устод Муҳаммад Исахон афанди бошчилигида 1632-1650 йиллар давомида қурилган. Уни қуришда ҳинд усталари билан бирга Бухоро ва Самарқанд усталари ҳам қатнашганлар.

Тож Маҳал оқ мраммдан қурилган. Беш гумбази бор. Деворлари ҳақиқ, мармарид, садаф, қаҳрабо, зумрад, ёқут каби қимматбаҳо товланиб турувчи рангли тош ҳамда фил суягидан мозанка билан безатиб ишланган Султон Шоҳ Жаҳон ва унинг рафиқаси Мумтоз Маҳал мақбараси шу ердир. Ана шу сағана қўйилган маҳобатли хона катта гумбаз

билан қопланган бош бинодир. У 104x104x7 метрлик супа устида жойлашган. Оқ мрамм билан қопланган супа устидаги бионинг тўрт томони баландлиги 45 метрлик тўртта катта гўзал бор билан қуршаб олинган.

Тож Маҳал ўрта аср меъморчилик санъатининг энг юқори чўққисидир. Унга нигоҳи тушган кишида осойишталик, эзгулик, гўзаллик туйғулари уйғонади. Шоҳ Жаҳон ва Мумтоз Маҳал мақбараси севги ва гўзаллик рамзига айланган.

Пилнинг куз фасли—октябр ойида бу ерда «Шараф Пурнима» деб аталувчи Тўлин ой фестивали ўтказилади. Бу байрам уч кун давом этади. Ой тўлишган пайтда кеч-қурунлари Аграга одамлар оқими узлуксиз келиб туради. Севги ва садоқат рамзи бўлган Тож Маҳал атрофида шоду хуррамлик бошланади.

Айтишларича, бу байрам биринчи марта Шоҳ Жаҳон ташаббуси билан ташкил топган. У ўзининг суюкли хотини вафотидан кейин бир йил ўтгач Мумтоз Маҳал шарафи учун илк бор шу байрамни ўтказган. Ушанда Шоҳ Жаҳон оқ мотам либосида бўлиб, Мумтоз Маҳал қабрининг устига мармаридлардан тўқилган чойшаб ёпилган эди. Шундан буён ҳар йили кузда Тўлин ой байрами ўтказилиб келинади.

Тож Маҳал йил ўн икки ой зиёратчилар билан гавжум. Мана, ҳозир ҳам келувчилар кети узилмайди. Уларга назар ташлаймиз. Сарвқомат қизлару, келишган йигитлар кўп. Ҳиндистон аёллари, айниқса, қизлари чиройли кийинишни ёқтирадилар. Асрлардан буён улар сарий кийиб келадилар. Нафис гулли матодан сарий кийган қиз-жувонлар ғоят нозик, ҳушбичим, латофатли ва гўзал кўринадилар. Улар сочларини янги узилган гул-ғунчалар билан безаб оладилар. Юз ва лабларининг табиий ҳолати ва рангини афзал кўриб ула ва бўёқдан фойдаланмайдилар. Қаро кўз ва қошларига сурма қўядилар. Ана табиий гўзаллик!

Жамна дарёсининг нариги қирғоғига йўл олдик. У ерда Аграфорт—Қизил қалъа қасри жойлашган. Бу қаср асосан бобурийлар даври—XVI асрда, яъни, Жалолиддин Акбаршоҳ, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб Оламгир ҳукмронлик қилган даврда қурилди. Ана шу мўъжизакор Аграфортдамиз. Бу катта ва ғоят мустаҳкам қўрғон-қаср ичида «Мармарид масжид» ҳамда бир нечта ҳашаматли саройлар бор. Жалолиддин Акбаршоҳ, Жаҳонгир Мирзо, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб Оламгирнинг дидларига мос, бир-бирини такрорламайдиган

бу саройлар уларнинг ҳар бири ҳақида тарихдан дарак бериб турибди.

Қасрдаги «Марварид масжид», кутубхона ва саройларни зиёрат қилар эканмиз Жамна дарёсининг бўйида доира шаклидаги очиқ саккиз даричали ғоят ноёб мармар хонада туриб қолдик. Бус-бутун сақланган бу хонани катта даричаларидан атроф табиат бор манзараси билан кўзга тўла ташланиб турибди. Пойингизда Жамна дарёсининг зилол сувлари жимирлаб оқиб ётибди. Унинг нариги қирғоғида — рўпарангизда мовий осмонга бўй чўзган гўзал Тож Маҳал сарий кийган гўзал ҳинд қизидай латофат тўкиб турибди.

Ажиб бир манзара, қуббали, саккиз даричали мана шу шоҳона мармар айвон бобурийзодалар ҳаёти, уларнинг меъморчилик соҳасида бетакрор юсак дид ва фаросатларидан, қолаверса, уларнинг қисматидан шивирлаётгандай туюлади, бизга. Мана шу шоҳона айвонда туриб, гўзал Жамна дарёсининг нариги қирғоғида кишининг ҳаёлини буткул олиб, кўядиган севги ва вафо қасри Тож Маҳалга боқар эканмиз, бобурийлар ҳақида ўқиган, эшитган ва билганларимиз бирма-бир ҳаёлимиздан ўта бошлади.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, «Севги ва вафо» қасрини бунёд этган Шоҳ Жаҳон ўз ҳаётининг сўнгги йилларини мана шу шоҳона мармар айвонда, тутқинликда, азоб-уқубатда, Жамнанинг нариги қирғоғида, мана мен Тож Маҳал, деб турган унинг учун ғоят муқаддас бўлган жойга боролмай, суюкли рафиқаси Мумтоз Маҳал қабрини зиёрат қилолмай, унга нитилган ҳолда ўтказди. Ҳа, тақдирнинг икки қўли бор, дейдилар. Бир қўли билан эркалатиб юзингни силаса, иккинчиси билан тарсаки туширади.

Шоҳ Жаҳон! Севги-вафода улкан садоқатга эга бўлган бу инсон бобурийлар тарихида ўзига хос бетакрор олтин саҳифа қолдирган. Ана шундай инсоннинг сўнгги кунлари ўтган мана шу айвоннинг мармар тош деворларини силаб-сий-палаб ушлаб кўрар эканмиз, бобурийларнинг аёлларга бўлган муносабати, соф муҳаббати бизни лол қолдирар эди. Зероки, шаҳзода Хуррам (Шоҳ Жаҳон) ҳам темурий—бобурийларга хос бўлган ана шу муҳитда дунёга келган, ўсган, улғайган эди. Бизнинг назаримизда тақдир қанчалик тарсаки туширмасин, шаҳзода Хуррамнинг ўзгариши муҳаббат эътиқодидан зарра бўлса ҳам қайтиши мумкин эмас. Унинг юрагида улуг Темур, буюк Бобур қони бор эди. Ундаги ўткир мантиқ, темурийларга хос хислат, Аллоҳ ато этган неъмат эди.

Унинг отаси Жаҳонгиршоҳ (шаҳзода Салим) Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган учинчи бобурий шаҳзода эди. Шаҳзода Салим Ҳиндистонда бобурийлар империясининг мустаҳкам олтин устунини ўрнатган машҳур Акбаршоҳнинг ўғли эди. Кунлардан бир кун шаҳзода Салим Меҳринисо исмли ғоят гўзал бир қизни бозорда кўриб, унга ошиқ бўлиб қолади. Меҳринисо асли келиб чиқиши Эрондан бўлиб, унинг ота-онаси йўқчилик сабабли Эрондан Ҳиндистонга кўчиб келишган. Меҳринисонинг зуваласи пишиқ бўлган отаси Акбаршоҳ саройида хизматга ёлланади.

Шундай қилиб, шаҳзода Салим Меҳринисога уйланишга жазм қилади. Отаси Акбаршоҳ эса ўғлининг Меҳринисога уйланишига асло рози бўлмайди. Акбаршоҳ Меҳринисони сарой аъёнларидан бири — Али Қули Истажлий (Шерафкан) га турмушга чиқишга мажбур этади. Шерафкан Меҳринисога уйлангач, уни қўшинларга бошлиқ қилиб Бенгалияга жўнатиб юборади.

Шаҳзода Салимнинг Меҳринисога бўлган муҳаббати аланга олса оладик, сўнмайди. 1605 йилда отаси Акбаршоҳ вафот этади. Тахтни унинг валиаҳд ўғли шаҳзода Салим эгаллайди. Тақдирнинг тақозосини қарангки, 1611 йилда Шерафканхон Бенгалия ҳокими Қутбиддин билан жанжаллашиб қолиб, уни чавоқлаб ташлайди. Соқчилар эса, Шерафканхонни ҳам ўлдирадилар. Меҳринисо бева қолади ва Жаҳонгиршоҳ саройи — Аграга қайтади.

«Мунтахаб ут-таворих» асарининг муаллифи Ҳакимхон тўра Меҳринисонинг Жаҳонгиршоҳ никоҳига кириши ҳақида олдиндан башорат қилинган бир туш тафсилотини келтиради. Эмишким, Меҳринисо туиларнинг бирида туш кўради. Тушида осмондан қуёш тушиб келиб, унинг кўрпаси ичига киради. Бу тушни эри Шерафканхонга айтиб, таъбирини сўрайди. Шерафканхон, сенинг тўшагингга подшоҳ кирар экан, деб таъбир айтади.

Бева қолиб Аграга — саройга қайтиб келган Меҳринисонини Жаҳонгиршоҳ ўз никоҳига олади. Шундай қилиб, Меҳринисо шаҳзода Салимнинг бир кўришдаёқ севиб қолганча бор эди. У ғоят гўзал, зийрак, ўта фаросатли, тадбиркор аёл эди. Ана шу хислатлари билан тез орада сарой аҳлини ҳам ўзига ром қилади. Энди уни Меҳринисо эмас, Нурмаҳал (сарой нури) деб айтадилар. Кейинчалик, Жаҳоннинг нури — Нуржаҳон бўлиб кетади.

Юқорида айтганимиздек, Нуржаҳон (Меҳринисо)нинг отаси Эътимод-уд Давла зуваласи пишиқ одамлардан эди.

У Жаҳонгиршоҳ салтанатида бош вазирлик лавозимигача кўтарилади. Этимод-уд Давланинг ўғли, яъни Нуржаҳон бегимнинг акаси Осафхон эса сарой бошқарувчиси мансабни эгаллайди.

Албатта, бу, Нуржаҳон бегимнинг тадбиркорлиги шарофати туфайли эди. Зероки, Нуржаҳон бегим Жаҳонгиршоҳ салтанатида доно маслаҳатчи сифатида иш тутарди. У мамлакатнинг ижтимоий, маданий ҳаётига доир катта тадбирларни белгиллаган ва бажарган. Нуржаҳон бегим дурустгина ихтирочи ҳам бўлган. У гулоб ҳамда «Атри Жаҳонгирий»ни кашф этган аёл. Жаҳонгиршоҳ суюкли хотини Нуржаҳон бегим шарафига «Нурий Жаҳоний» деб номланган ўн икки граммли соф олтин танга ҳам зарб эттирган.

Нуржаҳон бегим ўз замонасининг истеъдодли шоираси ҳам бўлган. Унинг мана бу ажойиб ғазалига бир қулоқ тутаик:

Ҳадиси ҳоли ту дар нома сабт мекардам,
Сикандвор нуқат бир сари сухан месўхт.

Шаҳиди ишқи туро шаб ба ҳоб медидам,
Ки ҳамчу шуълайи фонус дар кафан месўхт.
Зи сўзи синайи Махфий шуд он қадар маълум,
Ки ҳамчу хас, мижааш дар гиристон месўхт.

Мазмунига қулоқ тутинг: сенинг номаи аъмолингни ёзарканман, сўз устидаги нуқталар исириқ доналаридек ёнарди. Ишқингда шаҳид бўлганларни кечалари тушимда кўрадим. Улар худди фонус шуъласидек, ўз кафанлари ичида ёнардилар. Махфий қалбининг ёниши шу қадар эдики, йиғлаганда киприклар худди хасдек ёнарди.

Офарин, нақадар гўзал ўхшатишлар, нозик дид аёл қалбининг образли нидоси. Бу ғазал мазмунида Нуржаҳон бегимнинг Жаҳонгиршоҳга бўлган интилиши, теран муҳаббат маъзи ётгандай. Ўзга инсон билан бир ёстиққа бош қўйганда ҳам шаҳзода Салим унинг тушларига бетиним кириб турганига ишоратдай.

Йиллар ўтиши билан Жаҳонгиршоҳ хасталаниб, давлат ишлари билан унчалик машғул бўлолмай қолади. Салтанат ишларини Нуржаҳон бегим бошқара бошлайди. Лекин, Нуржаҳон бегимнинг салтанат ишларидаги ҳаракатлари, унинг мавқеи Жаҳонгиршоҳ ўғилларига унчалик ёқинқирамайди, кескин вазият вужудга кела бошлайди.

Тарихий манбалар шундан далолат берадики, Жаҳонгиршоҳ ва унинг суюкли хотини Нуржаҳон бегим мана шу вазиятнинг келишини олдиндан сезиб, чорасини кўргандай туюлади. Юқорида айтганимиздек, 1611 йили Нуржаҳон (Меҳринисо) Жаҳонгиршоҳга турмушга чиққач, узоқни кўзлаб иш тутилди. 1612 йили Жаҳонгиршоҳнинг учинчи ўғли шаҳзода Хуррам, (Шаҳобиддин Шоҳ Жаҳон) Нуржаҳон бегимнинг акаси Осафхоннинг 19 ёшли қизи Аржуманд бонуга уйлانган эди.

Хасталаниб қолган Жаҳонгиршоҳ 1616 йили ўзининг иккинчи ўғли шаҳзода Парвезни валиаҳд қилиб тайинлайди. Нуржаҳон бегим ўзининг аввалги эри Шерафкандан бўлган қизи Лодила бегимни Жаҳонгиршоҳнинг тўртинчи ўғли иродасиз ва қатъиятсиз Шаҳриёрга никоҳлаб берган эди. Нуржаҳон бегимнинг нияти ўз кўёи Шаҳриёрни валиаҳд қилиб тахтни эгаллаш эди. Акаси Осафхоннинг мақсади эса ўз кўёи шаҳзода Хуррамни валиаҳдликка тайинлаш бўлган. Ана шундай кескин вазиятда шаҳзода Хуррам ўз отаси Жаҳонгиршоҳ, ўз оға-инилари қолаверса, Нуржаҳон бегимдан хафа эди. Тахтнинг оҳанграбоси ўз кучини кўрсата бошлади, зимдан кураш кескинлашади.

Жаҳонгиршоҳ саройидаги парокандаликдан хабар топган Эрон ҳукмдори шоҳ Аббос Қандаҳорни тўсатдан қамал қилади ва қирқ кундан сўнг қўлга олади. Жаҳонгиршоҳ Қандаҳорни қайтариш мақсадида қўшин тўплаб шаҳзода Хуррамни жўнатмоқчи бўлади. Лекин, тахт илинжида бўлган шаҳзода буни истамайди. Аксинча, тез кунда ўз отасига қарши исён кўтаради. (Е ажаб, отага қарши бундай иш тутмаганда, кейинчалик мана шу шоҳона мармар айвонда тутқинликда бўлмасмиди. Айтадиларким, отага қилганингни фарзандингдан тортасан, деб). Исён бостирилади.

Бу пайт салтанатни Нуржаҳон бегим бошқаради. У мақсадларини рўёбга чиқариш истагида Жаҳонгиршоҳнинг содиқ лашкарбошиси Маҳобатхонни саройдан четлатиб, Бенгалияга жўнатади, мол-мулкни рўйхатга олдиради, Маҳобатхон унга қарши кўзғолади. Озгина вақт ўтгач Жаҳонгиршоҳ Нуржаҳон бегим билан бирга Қобулга сафарга чиқади. Норози бўлган Маҳобатхон ражпутли қўшини билан уларнинг изидан бориб, шоҳ карвонини ўраб, исканжага олади. Жаҳонгиршоҳ Маҳобатхоннинг барча шартларини ночор қабул қилади.

Нуржаҳон бегим макр-ҳийла йўлини қидириб Маҳобатхонни шоҳ карвонларини Қобулгача назорат қилиб боришга

қўндиради. Улар Кобулга қараб йўл оладилар. Кобулга кирилгач, Нуржаҳон бегим Жаҳонгиршоҳни Маҳобатхон соқчилари қўлидан қутқариб олади. Маҳобатхоннинг эса қочишдан бошқа иложи қолмайди. У қочиб бориб шаҳзода Хуррамга қўшилади.

Бу вақтда шаҳзода Хуррамнинг ҳам аҳволи оғир эди. У Эронга ўзини олиш тараддудида эди. Лекин, 1626 йилнинг октябрь ойида акаси валиаҳд шаҳзода Парвез тўсатдан вафот этади. Шаҳзода Хуррамнинг умид юлдузлари жонлана бошлайди. 1627 йили Жаҳонгиршоҳ Кашмир бўйлаб саёҳатга чиқади ва қайтишда хастланиб йўлда вафот этади. Унинг жасади Лоҳурда дафн қилинади. Бу пайтда шаҳзода Хуррам Деканда эди. Отасининг вафоти ҳақида хабар эшитгач, тахтни эгаллаш учун Аграга йўл олади.

Шаҳзода Хуррам Агра томон интилиб борар экан, унинг қайнотаси Осафхон марҳум шаҳзода Хусрав (1622 йилда отаси Жаҳонгиршоҳ томонидан ўз қарамоғига топширилган) ногирон (кўр қилинган) акаси — шаҳзода Хусравни ўз келажаги ҳақида тараддудланган шаҳзода Хуррам пинҳона бўғиб ўлдиртиради, отаси Жаҳонгиршоҳга эса «санчиқ азобидан ўлди», деб хабар юборган) нинг ўғли Довар Бахшни тахтга ўтқзади. Шаҳзода Шаҳриёрни ушлатиб, кўзига мил торттириб, кўр қилади. Кўёви шаҳзода Хуррам Аграга яқинлашиб кела бошлагач, Довар Бахшни тахтни ташлаб Эронга қочишга «ундайди».

Шаҳзода Хуррам 1628 йил феврал ойида Аграга кириб келади. У тахтни эгаллаб, ўзини «Шоҳ Жаҳон» номи билан аташни буюради. Шоҳ Жаҳон ана шу муҳитда ўсиб, улғайиб, тахтни эгаллагач, ёш малика Аржуманд бону салтанат ишларида эрига ёрдамлаша бошлади. Саройда маслаҳатчи ва муҳдорлик лавозимини эгаллади.

Шоҳ Жаҳоннинг отаси Жаҳонгиршоҳ ҳам Аржуманд бонуни бағоят эъозларди. Негаки, ота-ўғил ораларида келиб чиққан айрим келишмовчиликларни оқила Аржуманд бону ҳал қилишга киришар ва улдасидан чиқарди ҳам. Саройда Аржуманд бону — Мумтоз Маҳал бегим (саройнинг кўр-ки) деб ном олган эди.

Мумтоз Маҳал бегим ғоят оғир дамларда ҳам, машаққатли ҳарбий сафарларда ҳам Шоҳ Жаҳонга вафодор ёр, содиқ ҳамроҳ ҳамда жафокаш ҳамдари, ҳамнафас бўлди. «Тазкират ул-хавотин» асаридаги маълумотга қараганда, Мумтоз Маҳал бегимдан саккиз нафар — тўрт қиз, тўрт ўғил қолган. Ўғиллари Доро Шукуҳ, Шоҳ Шужоъ,

Аврангзеб, Мурод Бахш, қизлари — Жаҳоноро бегим, Анжуманоро бегим, Даҳроро бегим, Китиоро бегимлардир. У ўн тўрт нафар фарзанд кўрган, олти нафари ёшлигида нобуд бўлган.

Шоҳ Жаҳон ҳукмдорлигининг тўртинчи йили эди. 1631 йилнинг 17 июн чоршанба кuni навбатдаги сафар чоғида. Бурхонпурда 14-фарзандини туғиш пайтида Мумтоз бегим 38 ёшида вафот этади. Шоҳ Жаҳон учун кутилмаган оғир жудолик юз беради. Мумтоз Маҳал бу ёруғ дунёдан кўз юмар экан, эри Шоҳ Жаҳондан ортида қолаётган фарзандларига доим улуғвор оталик меҳрини сингдиришни илтимос қилади. Ва яна у бундан буён бошқага уйланмасликни сўрайди. Ва ниҳоят, унга атаб, айтилгандек, жаҳонда тенги йўқ мақбара қурдиришни васият қилади.

Ғоят оқила ва гўзал бўлган Мумтоз Маҳал бегим ўлими олдида ўз фарзандлари билан рози-ризолашар экан, Шоҳ Жаҳоннинг аҳволидан хабар олиш, унга фарзандлик меҳр-муҳаббати билан ғамхўрлик қилишни катта қизи Жаҳон Оро бегимга топширади.

Жаҳон Оро бегим! Шоҳ Жаҳонга фарзандлик муруввати кўрсата олган фарзанд. Шоҳ Жаҳон тахтни эгаллаган пайтда Жаҳон Оро бегим 14 ёшда эди. Онадан етим қолган пайтда эса ўн еттида эди. Она васиятига кўра, шоҳ оиласини бошқариш унга қолди.

Шоҳ Жаҳон ўзининг бу қизига алоҳида меҳр билан қарарди. У Мумтоз Маҳалдан қолган жамики бойлик ҳамда мулкни шу қизига инъом этди. Бундан ташқари, Шоҳ Жаҳон тахтни эгаллаган вақтидан бошлаб Жаҳон Оро бегимга йилига 600 минг рупия миқдорида нафақа белгиллаган ва 40 минг дона ёқут жавоҳир ҳадя этган эди.

Жаҳон Оро бегим отасининг яқин маслаҳатчиси эди. У салтанат ишларини бошқариш, ички ҳамда ташқи сиёсатда, дипломатия масалаларида Шоҳ Жаҳонга кўмаклашарди. Жаҳон Оро бегимда катта бобоси Бобуршоҳнинг ҳислатлари ҳам мавжуд эди. У меъморчилик, ободончилик ишларига қизиқар ва ҳавас билан қарарди. Унинг лойиҳаси асосида Аграда жомеъ масжиди қурилган. Деҳли, Амбола, Бехал, Панипат, Сурат шаҳарларида карвонсаройлар қурдирган. Лоҳурда катта боғ бунёд эттирди. Кашмирда «Пари Маҳал» (Парилар саройи) боғини қурди. Шаҳданободда Алимардонхон ариғини қаздириб, нақшкор ҳовуз қурдирди. Жаҳон Оро бегим мамлакатдаги ғариб ва фақирларнинг ғамхўри ҳам эди.

Шоҳ Жаҳон Мумтоз Маҳал бегимнинг васиятларига қатъий амал қилди. У севикли рафиқаси вафотидан сўнг (36 йил умр кўрди) бошқа аёлга уйланмади. Мумтоз Маҳал муҳаббат билан яшади. Мумтоз Маҳал васиятига содиқ қолиб улуғвор обида — «Севги ва вафо» қасрини бунёд этди. Мақбара битгач, марҳум Мумтоз Маҳал бегимнинг хокини кўчириб келтириб дафн эттирди. Бу ўхшаши йўқ улуғвор мақбарани Мумтоз Маҳал бошига кийдирган тож рамзида «Тож Маҳал» деб атадилар.

Йиллар ўтди. Ешлар кучга тўлиб, кексалар белидан эса қувват кета бошлади. Шоҳ Жаҳон бемор ва хасталаниб қолди. Дарҳақиқат, ҳаёт асал билан заҳарнинг омуктасидир. Шоҳ Жаҳон ҳаётида заҳарли кунлар бошланди.

Тахт талашган Аврангзеб Оламгир 1658 йили ўз акаси Доро Шукуҳни енгиб, укаси Мурод Бахшни зиндонга ташлайди. Хаста отаси Шоҳ Жаҳонни тахтдан тушириб ҳибсга олиб, Аградаги «Қизил қалъа» саройидаги мана шу биз ҳозир зиёрат қилиб турган саккиз даричали мрамар айвонда маҳбусликда сақлайди.

Аврангзеб (1618—1707) ёшлигиданоқ Қуръонни ёд билар, Маккаи мукаррамага бориш ниятида эди. Аммо, қаттиққўл, қон тўкишдан қўрқмас, тошбағир инсон эди. У отаси Шоҳ Жаҳонга қарашли Декан вилоятининг ҳокими эди. Отасига қарши исёнлар кўтарди. Ниҳоят, мақсадига эришди. Укасининг бу қилиқларидан ранжиган Жаҳон Оро бегим мамлакатни оғанилар ўртасида тақсимлашни таклиф этади. Лекин қайсар Аврангзеб бу таклифни рад этади.

Жаҳон Оро бегим изтиробга тушади, дили озор чеккан малика дунё ишларини йиғиштириб маҳбусликда қолган хаста отасининг ёнида бўлади, отага хизмат қилади.

Қайсарлиги тутган Аврангзеб кўп ўтмай катта акаси Доро Шукуҳни зиндондан олиб чиқади ва динсизликда айблаб шаҳар майдонида бошини кестиради. Кесилган бошни маҳбусликда зорланиб ётган касал отаси Шоҳ Жаҳон олди-га киритиб юборади. Шоҳ Жаҳон дардига дард қўшилади. Йиғлаб кўзлари кўрмас ҳолга келади. Саккиз йил мана шу мрамар тош айвонда маҳбусликда ётган Шоҳ Жаҳон 1666 йилда ғоят ғариб ҳолда суюкли хотини Мумтоз Маҳал учун қурдирган, Жамнанинг нариги бетида мана ҳозир ҳам шу тош айвондан ярқираб кўриниб турган Тож Маҳал мақбарасига интилган ҳолда ўз қизи Жаҳон Оро бегим қўлларида жон берди.

Унинг жасадини ҳам ўзи қурдирган Тож Маҳалга — сеvimли ёри Мумтоз Маҳал ёнига қўйдилар.

Камтар ҳамда олийҳиммат эгаси бўлган Жаҳон Оро бегим бойликка ҳам, шон-шухратга ҳам қизиқмади. У 1681 йили олтинчи етти ёшида вафот этди. Жаҳон Оро бегимнинг Деҳлидаги Зарзари Бахш қабристонига дафн этадилар. Қўйилган қабр тошга шундай байт битилган экан:

Ба ғайри сабаз напушад касе мазори маро,
Ки қабриўши ғарибон ҳамин гиёҳ бас аст.

Яъни: «Яшил майсадан ўзга ҳеч ким қабримни ёпмасин, токи ғариблар қабрини ёпмоқ учун шу гиёҳнинг ўзи кифоядур».

Бу байт эхтимол Жаҳон Оро бегимнинг ўз васиятига биноан қабр тошга ёзилгандир. Тақдир тақозосини қарангки, Шоҳ Жаҳондай ҳукмдор пушти камаридан дунёга келган, Мумтоз Маҳалдай она оқ сут бериб бешигини тебратган Жаҳон Оро бегим ўз қабри устида фақат бегубор майса униб туришини истади, холос.

СЎНГГИ НАФАС

Қизил қалъа (Агра-форт) қасридан чиқиб катта темир кўприкдан Жамна дарёсининг нариги қирғоғига йўл олди. Бобур Аграги эгаллагач, Жамна дарёсининг бўйида-хушҳаво, хушманзара жойда Нурафшон (Оромбоғ, Ромбоғ) боғини бунёд этди ва шу ерда қароргоҳ қурди, яшади. Умрининг охириги дақиқаларини ҳам шу ерда ўтказди.

Бобур ҳазратларининг муборақ ва муқаддас уйлари сақланган ўша боғнинг шарқий дарвозасидамиз. Боғ девор билан ўралган. Девор, дарвоза оддий, ортиқча ҳашамлар харжланмаган. Ичкари кирдик. Юсак дид билан бунёд этилган боғдамиз. Ям-яшил гилам майсалар. Ҳар бир дарахт ўз ўрнида, кўркам хиёбонлар. Мрамар тош йўлаклар. Дарвозадан кириб боғ оралаб тўғрига юрдик. Боғ ўртасида мрамар ҳовуз. Ҳовузни ёнлаб ўтиб, бир неча зинапоядан хиёл баланд кўтариласиз. Шарқий дарвозадан кирганингизда боғнинг тўри Жамна дарёсининг қирғоғига бориб туташади. Бу жойда иккита унча катта бўлмаган ғоят нафис дид билан қурилган шинам уй бор. Бу икки уй орасидаги

ҳовли марказида ҳовуз. Уй, ҳовли ва ҳовуз ноёб мармар тошдан ишланган. Бу икки уй бир-бирига шундай ўхшайдики, биридан иккинчисига қарасангиз кўзгудаги аксини кўргандай бўласиз. Ана шу бионинг шарқий дарвозадан кириб келишдаги ўнг қўлидагисидан Бобуршоҳ ўз яқинлари билан яшаган. Чап томондагиси иш юритадиган, саркардаю меҳмонларни қабул қиладиган жой бўлган.

Ҳар иккала бионинг пойдевори Жамна дарёсининг қирғоғи билан туташиб кетган. Ўнг қўлидаги бионинг қирғоқ туташган тўрида очиқ даричали хона бор. Бу хона даричасидан табиат гўзаллиги яққол кўриниб туради. Бобуршоҳ мана шу хонада ўтириб ғазал битган, Жамнага тикилиб она Ватанини эслаган, изтироблар чеккан...

Бу жойнинг маҳобатли табиатини Бобуршоҳ ёқтирган, боғ бунёд этишда шу ерининг табиий гўзаллигидан нозик дид билан фойдаланган эди. Боғ табиий латофати билан Бобуршоҳга ёқар эди. У охириги йилларда тез-тез хасталанадиган бўлиб қолди. Шундай хасталик пайтида у Аграга—мана шу қароргоҳига келар эди.

«Бобурнома»да у бундай дейди: «...йўлда бир баҳона била элдин айрилиб, чисолиб Оградин бир қуруқчага ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намоз пешин Ограга тушилди. Якшанба кун муҳаррам ойининг ўн олтинчисида иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга торти. Доруни кор ичдим. Охир баст ярашти, уйқусизлиги, ва ташналигини бисёр ташвиш торттим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубойи айтилди. Ул жумладан бири бундай:

«Жисмида иситма кунда маҳкам бўладир,
Кўздин ўчадур уйқу, чу охшом бўладир.
Ҳар иккиси ғамим била сабримдек,
Боргон сайи бу ортадур, ул кам бўладур».

Андижонда таваллуд топиб, ўн икки ёшида подшоҳ бўлган, Самарқанду Андижонга сиғмаган, қорли тоғлар, хавфли доволарни забт этиб Ҳиндистонни эгаллаган, бобурийлар империясига асос солган Бобуршоҳ хасталаниб 1930 йилнинг 26 декабрида Жамна қирғоғидаги мана шу ўз уйида вафот этди.

Биз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг азиз жони узилган (Аллоҳ раҳмат қилсин, у кишини) ана шу хонадамин. Нақадар ҳаяжонли дамлар. Шу хонадан атрофга назар таш-

ласангиз ажойиб манзарани кўрасиз. Тож Маҳал миноралари, Агра — форт қасридаги ҳашаматли сарой гўмбазлари, боғ-роғлар, табиатнинг ҳусни-жамоли кўз ўнгингизда тўлалигича намоён бўлади. Хона пойдевори остида эса Жамна дарёси оқиб ётибди. Шундай хушманзара жой танлаган Бобур шоҳга яна бир қарра тасанно айтасиз.

Айтишларига қараганда, Бобур вафот этгач шу бионинг остки қисмида маълум вақт махсус тайёрланган суяқликда (жасад бузилмаслиги учун) сақланганлар. Сўнг Чорбоғда қурилган қабр—мақбарага дафн этилган. Биз Заҳириддин Муҳаммад Бобур дафн этилган ана шу қабр—мақбарани излаб бордик.

Бобур қароргоҳи жойлашган оромбоғдан унча узоқ бўлмаган жойда мўъжазгина эски шаҳарча бор. Тор кўчанинг икки бетида хонадонлар жойлашган, дўкон расталари мавжуд. Бу шаҳарчанинг номи ҳозир ҳам Чорбоғ деб юритилади. Чорбоғдаги кичкина гузарчада тўхтадик. Ҳиндлар бизни ўраб олдилар, суҳбат бошланди. Гап Бобуршоҳ ва бобурийлар ҳақида борарди. Чорбоғликлар бобурийлар ҳақида мароқланиб сўзлашарди.

Биз улардан Бобуршоҳ дафн этилган жойни сўрадик. Шунда улардан икки нафари ажралиб чиқиб, биз олиб борамиз у ерга, дейишди. Машинамизга ўтириб орқага қайтдик. Озгина юриб тўхтадик. Машинани йўлда қолдириб, маҳалла оралаб тор кўчадан Жамна дарёси томон кирдик. Озгина юриб қабристонсифат катта вайрона майдонга чиқдик. Ўнг қўл томонда маҳалланинг шундай этагида тепа қисми нураб тушган мақбара турибди. Икки бошловчимиз бизни ўша ерга олиб борди.

Қабр — мақбара ўз даврида жуда маҳобатли бўлгани кўриниб турибди. Тўрт бурчакли, тўрт минорали, ўртасида катта марказий қубба бўлган бўлса ажаб эрмас. Мақбарага тўрт томондан кириш йўли—очиқ дарвозаси бор. Йўл бошловчиларимиз бизни марказий қубба остидаги мўъжазгина майдонга олиб кириб, бу хилват марказини кўрсатиб, Бобуршоҳ шу ерга дафн этилган, дейишди. Улар яна бизга қўйидагиларни айтишди: «Боболаримиз, момоларимиздан бизгача етиб келган ривоятни биз яхши биламиз. Бобур шоҳнинг жасади шу ерга қўйилгач бу атрофга ғоят ёқимли бир ҳид таралиб турган. Лекин, маълум вақт ўтгач, уни бу ердан олиб кетишган, бошқа жойга дафн этишган. Уни олиб кетишгач атрофга таралиб турган ёқимли ҳид ҳам йўқолган».

Биз яна шу гўмбаз остида Бобуршоҳ руҳига бағишлаб

Қуръон тиловат қилдик. У инсон илк бор дафн этилган бу муқаддас қабрдан тупроқ олдик.

Тепаси нураган мақбара устига кўтарилдик. Бу қабристонсифат харобанинг чети Жамна дарёсига бориб туташади. Атрофда биз зиёрат қилиб турган қабр — мақбарага ўхшаган биронта ёдгарлик кўринмайди. Бу атрофда энг узоқ сақланган маҳобатли обида шу эканлиги шундай кўзга ташланиб турибди. Бобуршоҳ даврида бу жойлар гуллаб-яшнаган бир макон, боғ-роғ бўлганлиги аниқ. 1539 йилда Бобуршоҳнинг Афғоний оғача (Биби Муборақ) исмли хотини унинг хокини бу ердан кўчириб, Кобулга олиб бориб дафн эттирган. Шундан кейин бу қабр — мақбара асрлар ўтиши билан қаровсиз қолиб харобага айланган бўлиши мумкин.

Аграда бобурийлар қадамжоларини, Бобуршоҳ қароргоҳи жойлашган «Боғи ором»ни, у улуг зотнинг азиз жонлари узилган муқаддас хонани зиёрат қилар эканмиз, «Бобурнома»ни ёдга оламиз. Хожа Калон билан Бобуршоҳ ўртала-ридаги самимий муносабат кўз олдимизга келади.

Хожа Калон Бобуршоҳ наздида улуг саркарда, самимий инсон сифатида гавдаланади. Дарҳақиқат, Хожа Калон Бобуршоҳ даргоҳидаги энг эътиборли, катта ҳурмат-эъзозга эга бўлган саркарда. Бобуршоҳнинг Ҳиндистонга юришида 1525 йилнинг декабрида Ҳумоюн ва Хожа Калон ўз қўшинлари билан келиб қўшилдилар. То Аграни олгунга қадар бўлган машаққатли йўллари Бобуршоҳ билан босиб, оғир ҳаёт-мамонт жангида жасорат кўрсатиб келган саркарда эди.

Бобуршоҳнинг ўзи Хожа Калон ҳақида шундай ёзади: «Хожа Калон яхшилар борди, мардона сўзлар айтти ва соҳиб ҳимматон раъйлар кўрсатди...»

Бобуршоҳдай улуг инсоннинг мана шундай ҳурмат-эътиборини қозонган Хожа Калон, албатта, иззат-икромда бўлган. Халқ ибораси билан айтганда, Бобуршоҳ қаноти остидаги егани олдида, емагани кетида инсонлардан бири эди. Лекин Хожа Калон Бобуршоҳдан ватанга қайтиб кетишга рухсат сўрайди. «...вале Аграни олгондин неча кун сўнгга тамом раъйлари ўзга бўлди. Бир бормоққа бажид Хожа Калон эди», — деб ёзади Бобуршоҳ.

Лекин Бобуршоҳ даставвал унга рухсат бермайди. Қанча-қанча йўл босиб, қўшин тортиб, жанг қилиб деярли бутун Ҳиндистонни забт этиб, энди бу ерларда катта ишларни амалга оширадиган бир пайтда ташлаб кетиш мумкин эмаслигини тушунтиради. Бу зафарлар Аллоҳнинг иродаси билан буларга насиб этганини айтди.

Барибир, Хожа Калон ўз фикридан қайтмади. «Чун Хожа

Калоннинг турар кўнгли йўқ эди», — дейди Бобуршоҳ. Ҳўш, нега? Зероки, Хожа Калон Бобуршоҳ билан ҳамфикр, ҳам-нафас эди. Бобуршоҳнинг қалбидаги Ватан муҳаббати тур-ғинини у сезиб, ҳис қилиб турди. Хожа Калоннинг қалби ҳам Ватанга талпингани табиий бир ҳол эди. Буни тўла ҳис эт-ган, Ватан муҳаббати юрагини ўртаётган Бобуршоҳ, Ғазни Гардиз, Султон Маъсудий Ҳазорани Хожа Калонга иноят қилиб, унга рухсат берди. Бобуршоҳдан рухсат бўлиши би-лан Хожа Калон йўлга равона бўлади.

Сўнг Бобуршоҳ шундай ёзади: «Хожа Калон чун ҳинддин мутанаффир эди, борурида уйининг иморатларининг томида бу байтни битибтурким:

Агар ба хайру саломат гузар эи Синд кунам,
Сиеҳ рўй шавам, гар ҳавон ҳинд кунам».

Мазмуни: «Агар соғ-саломат Синддан ўтиб олсам, Ҳиндис-тонни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин.

Бундан хабар топган Бобуршоҳ рубоий битиб Ғазнига, яъни Хожа Калонга юборади:

Юз шукр де, Бобурки, Кариму Ғаффор
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлиғига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор.

Офарин, бундай жавоб зукко шоир Бобур Мирзодан чиқарди, холос. Ҳа, тақдир тақозосига тан бериб, шукр қи-либ, сабр-тоқат билан ҳинд тупроғида мустаҳкам империяга асос солди. «Синду Ҳинду мулки бисёр» ато қилган Пар-вардигор унга сабр-қаноат ва юксак маҳорат ҳам инъом этган эди. Ҳиндистоннинг ҳаддан ташқари нам, иссиқ иқли-мига ишора қилиб, агар бу иқлимга тоқат қилолмасанг, сенда сабр-тоқат бўлмаса совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор демоқда. Яъни, албатта Ғазни ҳавоси, иқлими Ҳиндис-тон ҳавосидан кескин фарқ қилади. Бу ерда яна моҳирона таъкидланяптики, яъни юқоридаги мисраларни ёзган Хожа Калоннинг совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор, деган маъ-но ҳам ётибди.

БОБУР АВЛОДИ ХОНАДОНИДА

Гўзал Ҳайдаробод Ҳиндистон шаҳарлари орасида катталиги жиҳатидан олтинчи ўринда туради. Андхра Прадеш вилоятининг пойтахтидир. Бу вилоятда 60 миллиондан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. Андхра Прадеш вилояти ҳудудидан икки гўзал—Годавари ҳамда Кришна дарёлари оқиб ўтади. Ана шу дарёлардан сув ичган водий ғоят файзли, сербаракадир.

Мана, Ҳайдаробод шаҳридамиз. Бу қадимий, кўҳна шаҳар азалдан асосий маъмурий ва сиёсий марказлардан бири бўлиб келган. Қутбшоҳлар, кейинроқ Низомлар авлодлари даврида ҳам бу ерда меъморлик ёдгорликлари, ҳашаматли саройлар, сўлим боғлар бунёд этилган.

Ҳайдаробод бобурийлар даврида янада гуллаб-яшнаган. Шаҳарнинг қоқ ўртасида Чор Минор қад кўтариб турибди. Уни шарқнинг ғалаба дарвозаси деб атайдилар. Бу ажойиб тарихий ёдгорлиkning ҳар бири 55 метр баландликка эга бўлган тўртта минораси бор. Бу салобатли, юксак маҳорат билан безалган миноралар она заминнинг тўрт томонига қараган очиқ дарвозаларнинг четида қад кўтарган.

Чор Минор шундай ёнгинасидаги Макка масжидда бўлди. Бу тарихий обиди Маккаю мукаррамадаги масжид шаклида қурилган. Ана шу масжидда Ҳайдаробод шаҳрида истиқомат қиладиган мусулмонлар жамоа бўлиб намоз ўқийдилар.

Биз шаҳарнинг тарихий ёдгорликларини зиёрат қилиб Салар-Жанг музейида бўлгач кечга томон марказдаги меҳмонхонага жойлашдик. Энди ювиниб, нафасни ростлаган ҳам эдикки, меҳмонхона ходими бизни шу ерли бир одам йўқлаётгани ва пастда кутиб турганини айтди. Пастга тушдик. Рўпарада қорачадан келган, ўрта бўйли, истараси иссиқ бир одам (турарди. У бизга пешвоз келиб ҳар биримиз билан самимий ва илиқ кўришди. Экспедициямиз таржимони Аҳмадjon дарҳол ишга тушди.

— Ўзбекистондан, Андижондан келдиларингизми? — сўради у.

— Ҳа, қаердан билдингиз?

— Деҳли радиоси хабаридан сизларнинг Бобур изидан сафарга чиқиб, Ҳиндистонга келганликларингизни эшитган эдим. Бугун мана бу машиналарингизни кўриб қолдим. Ундаги «Туркистон», «Ўзбекистон», «Андижон», «Бобур изидан» деган сўзларни ўқидим ва сизларни топишга, мулоқотда бўлишга жазм қилдим. Биламанки, Ҳайдарободга келган

сайёҳлар Салар-Жанг музейи билан танишмасдан кетмайдилар. Сизларни шу ерда кутдим. Музей ходимлари шу меҳмонхонада эканликларингизни айтишди.

У оғир-босиқ, осойишта, салмоқ билан сўзлар эди. Биз ҳам унинг сўзларига диққат билан қулоқ тутиб турардик.

— Гап шундаки, мен Бобур авлодлариданман, сизларни кўргим келди — деди у.

Бобур авлодиданман, деган сўзни эшитишимиз билан ҳаяжонланиб кетдик. Негаки, сафар чоғида қаерда бўлмайлик, ким билан учрашмайлик Бобур авлодини сўраб-суриштириб келаётган эдик. Биз гўзал Лоҳурда бўлиб, Покистоннинг таниқли олими профессор Сайфи Раҳмон билан учрашган пайтимизда Бобур авлодлари бор-йўқлигини суриштириб сўраганимизда, Лоҳурдан 14 километр четда Жалолиддин Муҳаммад Акбар исмли одам яшайди. Уни Бобур авлоди, деб эшитганман, деган жавобни айтди ва телефон рақамларини берди. Телефон орқали алоқа боғлаб Жалолиддин Муҳаммад Акбарни топишимиз мумкинлигини айтди. Кўнгироқ қилдик, у киши иш билан узоққа кетган экан. Учрашолмай Ҳиндистон томон йўл олган эдик. Мана бугун Бобур авлоди ўз оёғи билан келиб, ҳузуримизда турибдилар.

Қайтадан қучоқлашиб ўзбекона кўришдик, хонамизга таклиф қилдик. У ўзини Зиёвиддин Тусийман, деб таништирди. Узоқ суҳбатлашдик. Зиёвиддин Тусий эртаси куни тушликка ўз уйига таклиф этди ва келиб бизни олиб кетишини айтди.

Шу йилнинг 25 август куни Зиёвиддин Тусий келиб бизни бошлаб кетди. Ҳайдаробод шаҳрининг шинам ва янги Осмонгоҳ мавзесидамиз. Бу ер шаҳарнинг деярли чети бўлиб, баландлик жой экан. Торроқ кўчадан борганингизда ўнг қўлда «Галактика» деб номланган мактаб, чап қўлда эса Зиёвиддин Тусий хонадони истиқомат қиладиган уй. Шу уйнинг ёнида унинг укаси оиласи билан алоҳида яшар экан.

Зиёвиддин Тусий бизни ичкари таклиф этди. Хоналар шинам. Кўрпачалар тўшалиб, дастурхон ёзилган хонага кирдик. Бизни ғоят латофатли, мунис-мулоим, юз-кўзларидан нур ёғилиб турган онахон қарши олди. У қуръон мутолаа қиლაётган экан. Зиёвиддин ва Масхиддин Тусийларнинг волидаси Лайло Уммахони эканлар. Лайло Уммахонининг ўғиллари, неваралари дастурхон атрофига жамул-жам бўлди. Она фотиҳа қилдилар. Дастурхонга турли ноз-неъматлар тортилди. Лаганда ўзбекнинг палови келтирилди, чинни чой-накда чой дамланиб пиёлага қўйиб узатилди...

Шу хонанинг тўрига суратлар қўйилган. Бизнинг нигоҳимиз ана шу суратларга тушганда Бобур сулоласи ҳақида гап кетди. Зиёвиддин Тусий меҳмонхонадаги гапни давом эттириб, тушунтира бошлади:

— Бизнинг онамиз Лайло Уммахони, — деди у, — Онамизнинг дадалари Мирзо Абдулғофур бўладилар, — четдаги суратни кўрсатди. — Мирзо Абдулғофур уч фарзанд кўрган, бири бизнинг онамиз Лайло Уммахони. Ҳозир етмиш икки ёшга кирдилар. Онамизнинг опалари борлар, улар бошқа шаҳарда яшашади. Яна бир ўғил туғилган ва 18 ёшида қазо қилган.

Ҳамманинг нигоҳи суратларга қадалган. Зиёвиддин навбатдаги суратни авайлаб қўлига олиб бизга кўрсатган ҳолди: — Бу киши Мирзо Абдулғофурнинг дадалари Мирзо Абдулло, Мирза Абдуллонинг оталари Мирзо Қуёш, — девордаги суратни кўрсатди. — Мирзо Қуёш эса Баҳодир II нинг энг кичик ўғли, — деди у.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Ҳиндистон устида қора булутлар пайдо бўла бошлади. Мустамлакачиликнинг совуқ нафаси бу ерларга ҳам човут сола бошлади. Охиrqоқбат 1858 йили инглиз қўшинлари Ҳиндистонни босиб олди.

Бу даврда Бобур авлоди бўлмиш Баҳодиршоҳ II инглиз босқинчиларига қарши қаттиқ кураш олиб борди. Лекин ҳарбий соҳада катта куч ва қуролга эга бўлган инглиз босқинчилари қаршисида қўли калталиқ қилди. Босқинч душман лашкари уни таъқиб қилиб, тобора исканжага олиб кела бошлади.

Деҳлида чор атрофи тош девор билан ўралган гўзал боғ-қўрғон бор. Ана шу боғ ўртасида Ҳумоюн Мирзо дафн этилган. Унинг ғоят салобатли мақбараси узоқ-узоқлардан кўзга ташланиб туради. Маъмурий жиҳатдан ноён бу мақбара бобурийлар қолдирган тарихий ёдгорликлар орасида бир марварид донасидай инсон эътиборини ўзига жозибали тортиб турибди. (Биз бу муқаддас жойни зиёрат қилдик, Ҳумоюн Мирзо руҳи покларига атаб қуръон тиловат қилдик. Ҳумоюн Мирзони Парвардигор раҳмат қилсин).

Баҳодиршоҳ II ёвуз ёв хуружидан қочиб ана шу боғ-қўрғонга ўзини олади. Буюк бобокалонни дафн этилган даҳмага тушиб жон сақлайди. Аммо босқинчилар бу муқаддас жойни ҳам шафқатсиз оёқ ости қиладилар. Сўнгги бобурий Баҳодиршоҳ II ни шу ерда ушлаб тож-тахтдан маҳрум этадилар. Баҳодиршоҳ II Рангунга бадарга қилинади.

Босқинчиларнинг тажовузига қарши халқ кўтарилади.

Юрағида буюк Темур қони — ҳарорати бўлган Баҳодиршоҳ II Рангунда мустамлакачиларга қарши кўтарилган халқ қўзғолонига раҳномалиқ қилади. Бироқ босқинчиларда ҳеч қандай шафқат йўқ эди. Озодлик учун, ҳақ-ҳуқуқ учун бош кўтарганлар аёвсиз саваланади ва қўзғолон бостирилади.

Баҳодиршоҳ II босқинчилар қўлида 72 ёшида шахид бўлади. Бу мудҳиш ҳол бобурийлар сулоласига сўнгги нуқта бўлиб тушади. Буюк темурийлар ҳукмдорлигининг қудратли занжири шу нуқтада узилди.

Севимли неваралари қуршовида ўтирган мунис Лайло Уммахони бизга яна бир самимий миннатдорчилик изҳор этиб ўша узоқ ўтмишдан, бобурийлар тақдири ҳақида ҳикоя қилиб бердилар. Инглизлар Ҳиндистонни босиб олгач, бобурзодаларга қарши аёвсиз қатлиом бошладилар. Баҳодиршоҳ II нинг Жавонбахт Зиёнат Маҳал, Роҳат Маҳал исмли хотинлари, фарзандлари, (бешикдагилари ҳам) қариндош-уруғлари, хизматчилари ҳам аёвсиз қатл этилди. Ёшини яшаб мункиллаб қолган кексаларга ҳам раҳм-шафқат қилинмади...

Босқинчи мустамлакачилар бобурийларни бу дунёдан мутлақо йўқотиб-супуриб ташлашни мақсад қилиб олган ва бунга эришдик, деб ўйлаган эдилар. Лекин яратган Парвардигор Баҳодиршоҳ II нинг ўғли-ёш гўдак Мирзо Қуёшни ўз паноҳида омон сақлаб қолади. Имонли одамлар уни асрайдилар.

Тақдир тақозоси Мирзо Қуёшнинг бошига не кунларни солмайди, дейсиз. У Темур ва Бобурдек инсонлар зоти-зурриёди эканини яшириб яшайди. Улғайиб вояга етади. Ўйланади. Фарзанди солиҳ-ўғил кўради. Исмини Мирзо Абдуллоҳ деб атайди. Мирзо Абдуллоҳдан эса Мирзо Абдулғафур, Мирзо Абдулғафурдан бир ўғил, икки қиз туғилади. Унинг Мирзо Юсуф исмли ўғли ўн саккиз ёшида вафот этади. Шундай қилиб, Мирзо Абдулғафурдан — яъни бобурийлардан ёдгор бўлиб икки қиз қолади. Каттаси — Ҳуснижаҳон бегим, кичинги невараларини бағрига олиб бизнинг рўпарамизда ўтирган мезбон момо — Лайло Уммахонидилар.

Чеҳраларидан табассум аримайдиган, мунис-муштипар Лайло Уммахони 1920 йили Ҳайдарободда тавалуд топган. Бардам, бақувват кўринадилар. Лайло Уммахони Муниддин Тусий билан турмуш қурган. Муниддин Тусий Алигарҳ муслим дорилфунунида фалсафа ва инглиз тили мутахассислиги бўйича таҳсил олган. У ўн уч йил муқаддам вафот этади. Лайло Уммахони тўрт ўғил, уч қизи билан бева қолади. Зиёвиддин, Масиҳиддин, Шажониддин, Орифиддин, Мо-

хируҳ, Гулруҳ, Лайлоруҳларни тарбиялаб вояга етказди. (Кенжа ўғли Орифиддин бундан беш йил илгари вафо этган, ундан Ҳабибуддин исмли фарзанд қолди).

Лайло Уммахонининг Ҳамронисобегим, Насиймбону, Каниз Фотима, Зартожбегим исмли келинлари бор. Улар Лайло Уммахонини ардоқлашади.

Лайло Уммахони тарих ва ислом ақидаларини чуқур ва пухта эгаллаган. У ўз отаси Мирзо Абдулғафурдан таҳсил олган. Чуқур мазмунли суҳбатдан Лайло Уммахонининг пок эътиқодли бир мусулмон она сифатидаги фазилатлари сезилиб турибди.

«Бугун парвардигор бизнинг хонадонимизга нур ёғдирган кун, — дейди Лайло Уммахони. — Тангрига шукрлар бўлсин-ким, боболаримиз юртидан — Бобур ҳазратларининг киндик қони томган муқаддас юртдан Сизлар ташриф буюрдингиз. Сизлар ғоят савобли ишга қўл урибсизлар, бел боғлаб бизнинг бобойи бузрукворимиз изидан журъат этиб йўлга чиқибсизлар. Улуғ аждодларимиз руҳини шод этмоқдасизлар.

Биз бобокалонларимиз ватани Ўзбекистонни мустақилликка эришиб озодликка чиққанини эшитиб билдик. Шодлигимиздан бошимиз осмонга етди. Ислон Каримов жанобларига Тангридан соғлик-саломатлик, куч-қувват ва омад тилаймиз. Зероки, боболар юрти гуллаб-яшнашига доим тилакдошимиз».

Лайло Уммахони кўзларидан қалқиб чиққан ёшларни оҳиста артар экан сўзида давом этди: «Бобокалонларимиз ватани — Ўзбекистон ҳақида жуда кўп яхши гаплар эшитганман. (Азиз аждодларим юртини тушларимда кўрганман. У азиз юртга бир бориш, муқаддас тупроқни зиёрат қилиш менинг орзуимдир».

Биз уларга Заҳриддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллигига мустақил Ўзбекистонимизда кенг кўламда тайёргарлик кўриладигани, бунга юртбошимиз Ислон Каримов шахсан раҳномалик қилаётгани ҳақида сўзлаб бердик.

Лайло Уммахонидан опалари ҳақида сўзлаб беришни сўрадик. Ҳуснижаҳоноробегимнинг Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Бокир, Муҳаммад Асқар исмли уч ўғли, Аҳтар Фотима, Нодира Фотима, Муштар Фотима, Наири Фотима исмли тўрт қизлари бор экан. Ҳуснижаҳоноробегим 76 ёшга кирибдилар. Бобурийзода соҳиби тож Аврангзеб Оламгир номи билан аталувчи Аврангбод шаҳрида туришади.

Ҳиндистон бўйлаб сафаримиз давомида ҳинд халқининг бобурийларга бўлган баланд эҳтиром — ҳурматларини сездик. Бобурийлар даврида қурилган, ҳозир эса Ҳиндистон мада-

нияти дурдонасига айланган ёдгорликлар кўз қорачигидек сақланмоқда. Инглизлар босқини даврида ва вақт ўтиши билан «хасталанган» ёдгорликлар халқ усталари томонидан таъмирланмоқда. Барча ёдгорликлар давлат муҳофазасига олинган.

Улуғ ҳинд халқига хос яна бир олижаноб хислатни кўриб ғоят қувондик. Бутун сафар давомида тарихий обидалар — бобурийлар қадамжоларини ихлос билан зиёрат қилаётган ҳиндиларни кўрдик. Улар орасида етти ёшдан тўртиб етмиш ёшгача бўлган эркак-аёллар бор эдилар. Невараларига бобурийлар тарихидан сўзлаб бераётган нуроний боболар, мўнис момоларни кўрдик. Улар орасида узоқ-узоқ чекка қишлоқлардан махсус буюртма машиналарда маҳалла-маҳалла бўлиб келиб бобурийлар қадамжоларини ихлос билан зиёрат қилаётганлар кўп эди. Ҳа, ўз тарихини ҳурмат қилган, эъзозлаган халқ ҳеч қачон кам бўлмайди.

Улар билан суҳбатлашсангиз бобурийлар ҳақида фахрланиб сўзлайдилар. Бобурийлар сулоласининг охириги тождори Баҳодиршоҳ II ҳақида фахрланиб, тўлиб-тошиб гапирадилар. Тақдир Баҳодиршоҳ бошига оғир кулфатларни солди. Уша пайтда ҳарбий қурола-аслаҳалар жиҳатидан алақанча юқори бўлган инглизлар бешафқат бостириб кирди. Баҳодиршоҳ II бобурийларга хос ғайрат-шижоат билан бу ёвуз кучга нисбатан ўз халқини кўтарди, курашди. Зероки, Баҳодиршоҳ II бу буюк халқ қалбида Ҳиндистоннинг мустақиллик учун олиб борган курашидаги миллий қаҳрамонларидан бири сифатида эсланади.

Ҳиндистон халқи 1962 йили ўз миллий қаҳрамони — Баҳодиршоҳ II ўлимининг юз йиллигини кенг нишонлади. Бу буюк мамлакат халқи Баҳодиршоҳ II хотирасига нисбатан ғоят баланд эҳтиромда эканликларининг гувоҳи бўлдик. Бунинг бутун суҳбат давомида Лайло Уммахони ва фарзандлари ҳам алоҳида таъкидладилар. Лайло Уммахонининг айтишларича, Баҳодиршоҳ II вафотининг юз йиллиги муносабати билан «Ҳиндистондаги Мўғуллар оиласи» ташкилоти тузилган.

Бу ташкилотга Лайло Уммахони асос солдилар ва унинг биринчи раисаси бўлдилар. «Жамиятимизнинг асосий ва-зифаси, — дейди Лайло Уммахони, — бобурийлар ашжарасининг тарқалиб кетган вакилларини аниқлаш, қидириб топиш, бирлаштиришдир. Уларни моддий ва маънавий жиҳатдан баҳоли қудрат қўллаш, улар тақдирини ўрганиб, эл-юртга таништиришдир».

Лайло Уммахони хона деворларида бизга боқиб турган суратларга нигоҳ ташлади. Унинг юзларига мулоим табас-

сум югурди. Бейхтиёр биз ҳам бошимизни кўтариб суратларга қарадик. Шоҳона кийимда тож соҳиб Баҳодиршоҳ II ва унинг авлодлари салобат билан турибдилар. Тангрига шукрлар бўлсинким, мустақил Ўзбекистондан узоқ йўл босиб келиб, Бобур авлодлари хонадонидан улар билан ҳамнафас, ҳамсухбат бўлиб ўтирибмиз.

Жамиятнинг ишини юритишда Лайло Уммахони раҳнамолигида асосан унинг ўғиллари масъул ҳисобланадилар. Заёвиддин Тусий бош котиб сифатида катта ишларни амалга оширяпти. Урта бўйли, бардам-бақувват, истараси иссиқ, кўзларида меҳр чақнаб турган Зиёвиддин 1941 йилда туғилган. Шу шаҳардаги Усмония университетида ўқиди. Тилшунослик касбини эгаллаган. У ҳукумат хизматида, катта-кичик лавозимларда меҳнат қилган. Тангри унга ҳам алоҳида ақл-идрок инъом этган. У ўн беш ёшидан вақтли матбуотда ўзининг ёзишмалари билан қатнашиб келади.

«Асосий касбим журналист, — дейди Зиёвиддин, — урду, инглиз тилларида ижод қиламан. «Раҳнамон Деккан», «Муслим», «Сиёсат», «Деккан хроникл» каби газета ҳамда журналларда фаол қатнашаман».

Дарҳақиқат, Зиёвиддин темурийлар ҳамда бобурийларнинг бой тарихи, маданиятини тиклашда сабр-матонат билан меҳнат қилмоқда. Ана шу соҳада мақола ва тадқиқотлари чоп этилган кўпгина манбаларни кўрдик.

Масиҳиддин Тусий жамиятнинг маданий ишлар бўйича котибидир. Бу жаноб 1950 йилда таваллуд топган. Коллежни битирган, ўрта маълумотли. Урду, инглиз, араб тилларини яхши билади. «Мусиқа ва мутолаа менинг жонни дилимдир», — дейди Масиҳиддин. У ҳозир асосан жамиятнинг маданий ишлари билан шуғулланади.

Жамиятнинг ташқи алоқалар котиби Шажонддин Тусий Бирлашган Араб Амирликларининг пойтахти — Абу Дабида онласи билан истиқомат қилар ва шу шаҳардаги халқаро аэропортда менежер бўлиб ишлар экан.

Биз Лайло Уммахонидан ташкилотнинг фаолияти, ютуқлари ҳақида сўраганимизда, онахон мамнуният билан: «Мўғуллар онласи» жамиятини ташкил этиб тўғри иш қилдик, — дедилар ва давом этдилар: — Ҳозирнинг ўзида жамиятимизнинг расман эътироф этилган аъзолари етмиш олти нафарга етди. Умидимиз катта, жами Ҳиндистон ва хорижда яшаётган янги-янги номлар топилади, аниқланади».

Биз қизгин суҳбат чоғида Лайло Уммахони ва унинг фарзандлари диққатини муҳим бир масалага қаратдик. Яъни

биз қаерда бўлмайлик — Покистон, Ҳиндистон халқи, олимлари, тарихчилари наздида «Мўғуллар империяси» деган тушунча қаттиқ ўрнашиб қолганлигининг гувоҳи бўлдик. Дарҳақиқат, бобурийлар салтанати замонининг зайли билан тарихда «Буюк мўғуллар империяси» номи билан машҳур бўлиб кетган. Биз қаерда бўлмайлик бу тушунча нотўғри эканлиги, Бобур мўғул эмас, ўзбек эканлиги, у буюк Темурнинг эвараси Умаршайхнинг фарзанди экани, Андижонда таваллуд топгани ҳақида гапирдик, тушунтирдик. Экспедициямиз аъзолари Лоҳурдалигимиз пайтида вақтли матбуотда «Бобур мўғул эмас, ўзбек» деган мақола ҳам чоп эттирдилар.

Мустақил мамлакатимизнинг бобуршунос олимлари бу соҳада жиддий илмий-тадқиқот ишлари олиб бораётганликлариди улар, албатта «Буюк Мўғуллар империяси» деган хато таъбирга илмий аниқлик киритадилар, деб уларни ишонтирдик. Шунда Лайло Уммахон ҳамда у зотнинг фарзандлари бундан буён жамиятнинг номини «Ҳиндистондаги ҳинд-ўзбек бобурийлар маданий академияси» деб аташ ниятини билдирдилар.

Зиёвиддин ичкаридан бир даста вақтли матбуот тахламини олиб чиқди. Биз газета ва журналлар саҳифаларини у билан биргаликда кўздан кечирдик. Бу саҳифаларда ушбу хонадон аъзолари ва бошқа бобурийзодалар ҳақида илмий мақолалар босилган эди. Бундан ташқари Лайло Уммахони архивда уларнинг Бобур авлоди эканликларини ифодаловчи расмий ҳужжатлар ҳам сақланади. Экспедиция раҳбари ана шу ҳужжатлар нусхасини олди ва Андижонга келтирди.

Миллий урф-одатимизга қўра Ўзбекистондан олиб борган совға-саломларни топширдик. Зиёвиддинга ўзбек тўни, дўпписини кийдириб белбоғ боғлатдик. Ўзбекона кенг қулоч очиб бағримизга босдик. Бобомиз Бобур Мирзонинг асрлар оша илиқ ва сўнамас нафаси урилгандай бўлди юзимизга. Лайло Уммахони, фарзандлари, неvara-чеваралари даврасида яқин қариндош-уруғлар учрашиб тўплангандай шод-хурамлик кайфияти ҳукм сурди.

«Ўзбек халқига тинчлик, бахт-саодат тилайман, — дейди Лайло Уммахони. — Азиз ва муътабар боболаримиз юртига бир бориш орзусидамиз. Сизлар улуг бобомиз Бобур изидан у улуг зот авлодларини йўқлаб Ҳиндистон диёрига келиб-сизлар бизнинг бошимиз осмонга етди, зероки руҳлари ҳам шод бўлди. Ўзбекистон халқига Аллоҳ бахт-саодат ато этсин».

Биз улар билан хайрлашиб Авангобод томон йўл олдик.

«Азиз ва мўътабар боболаримиз юртига бир бориш орзу-сидамиз». Лайло Уммахонининг ана шу орзуси ушалди. Унинг фарзандлари Зиёвиддин, Масиҳиддин, Шажониддин Тусий азиз диёримиз — Ўзбекистонга ташриф буюрдилар.

Маълумки, Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция ўша бобурийлар хонадонига бўлган ўзининг учинчи сафаридан қайтгач, ана шу хушхабар биринчи маротаба юрти-миз узра тарқалди. Ана шу кезлари Деҳлидаги консулхонамиз ходимлари орқали «Ҳиндистондаги Мўғуллар оиласи» жамиятининг Бош котиби Зиёвиддин Тусий жаноблари президентимиз Исроҳил Каримов номига мактуб йўллаган эди. Мактубда Ўзбекистонда Заҳриддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллигини нишонлаш учун қизғин тайёргарлик кўриляётганини эшитган бобурийзодаларнинг миннатдорчилиги изҳор этилган ва Ўзбекистон халқига яхши тилаклар билдирилган эди.

Президентимиз мактубни катта қизиқиш ва хурсандчилик билан кутиб олдилар ва дарҳол махсус вакил — Президент девонининг масъул ходими, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция аъзоси Хайриддин Султонов орқали Ҳайдарободга жавоб мактуби йўлладилар. Ҳиндистонга ташриф буюрган махсус вакил президентимизнинг мактуби ва қимматбаҳо совғаларини Лайло Уммахони бошлиқ Тусийлар хонадонига топшириб, юртбошимиз номидан уларни Бобур Мирзо таваллудининг 510 йиллик тўй-тантаналарига тақлиф этган эди.

1993 йил декабр ойининг иккинчи ярми. Изғирин совуқ, ҳаммаёқни оппоқ қор қоплаган. 18 декабр эрта билан Андижон аэропортига махсус самолёт Ватанимиз пойтахти азим Тошкентдан келиб қўнди. Унда азиз ва мўътабар меҳмонлар — бобурийзодалар Зиёвиддин, Масиҳиддин, Шажониддин бобо юртига учиб келдилар ва муқаддас Андижон тупроғига асрлар оша илк бор қадам қўйдилар. Андижонликлар азиз меҳмонларни кучоқ очиб кутиб олдилар. Уларнинг юриш-туришларидан, сўзларидан қалбларига севинч ва фахр ҳиссиётлари шундай уфуриб турар эди.

Зиёвиддин, Масиҳиддин, Шажониддин Тусийлар меҳрибон оналари — Лайло Уммахонининг халқимизга йўлаган дуои саломларини, яхши тилаklarини етказдилар. Онахонининг Ўзбекистонда қишли-қировли кунлар бўлганлиги учун келолмаганликларини, иссиқ кунларда боболар диёрига, албатта, ташриф буюриб, бу муқаддас диёр тупроғини кўз-

ларига суртишдек эзгу истак билдирганлигини айтдилар. Иншооллоҳ муҳтарама Лайло Уммахони бу орзусига эришсин.

Бобурийзодалар Заҳриддин Муҳаммад Бобур киндик қони томган Андижон билан таниша бошладилар. Эски шаҳар даҳаси, Темирчилик растаси — очик музей. Темирчи болгасининг тарақа-туруқ овози қулоқни қоматга келтиради. Бозгончининг лахча чўғида тобланаётган темир устанинг қўлида турли шаклга киради. Моҳир темирчи усталар қўли билан ясалган турли-туман буюмлар териб қўйилган. Кетмондан тортиб тешагача, бешикдан тортиб сумаккача ҳамма нарса бор. Бобур замонини эслатади. Ана шу темирчилик расталари оралаб борар экан ҳаяжонга тўлиб тошган бобурийзодалар Бобур Мирзо уй-музейини зиёрат қилдилар.

Боғишамол! Шаҳардан чиқиб боришингиз билан ажиб бир манзарага дуч келасиз. Қадимий услубда қурилган катта арк дарвоза. Дарвозадан ичкари қадам қўйсангиз ажиб бир хиёбон — боғ бўлиб, бу уч юз гектарли Бобур миллий боғи. Рўпарангизда, сал тепароқда Бобур Мирзонинг қўйма қомати миллий боққа файз киритиб турибди. Сонсиз-саноқсиз зина-поялардан яна тепага кўтариласиз. «Бобур Мирзо ва жаҳон маданияти» деб номланган ғоят муҳташам музей биноси. Музейга кириб Бобур замонида назар ташлайсиз, ундан чиқиб чиройли зинапоялардан яна тепага кўтариласиз. Бу ерда Бобур Мирзонинг рамзий қабри. Бу ерда Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг Кобулдаги ҳамда Аграда илк бор дафн этилган қабрларидан экспедициянинг сафари чоғида келтирилган тупроқ қўйилган. Мақбаранинг андозаси эса Кобулдаги қабр-мақбарадан олинган. Чиқиб боришингизда ўнг томонда, рамзий мақбара ёнгинасида (худди Кобулдагидай) кичкина, шинам масжид қад кўтарган. Ана шу жойларни зиёрат қилиб обод расталар, кўркам хиёбонлар оралаб сайр қиласиз. Бобур Мирзо билан фахрланасиз, қушдай енгил тортасиз.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллик тантаналари авжга чиққан, бутун Ўзбекистон узра садо бериб турар эди. Бу тантаналарда бобурийзодаларнинг иштирок этиши қалбларни янада қувончга тўлдириб, байрам файзини янада ошириб юборди.

Зиёвиддин, Масиҳиддин, Шажониддинлар Бобур номи билан боғлиқ бўлган жойларни чексиз ихлос ва эҳтиром билан зиёрат қилар эдилар. Ким билан ширин суҳбат қурилмасин, барчаси Бобур ва бобурийлар ҳақида борар эди.

Биз Ҳайдарободда Тусийлар хонадонига бўлганимизда Шажониддин билан суҳбат қуролмаган эдик. Чунки ўша вақт-

да у Абу Даби шаҳрида эди. Мана энди боболари юрти Андижонда батафсил суҳбатлашиш насиб этди.

Шажонддин Тусий 1951 йилда таваллуд топган. 1970 йилда Ҳиндистон ҳарбий ҳаво кучлари сафига хизматга кирган. Хизматни ўтагач, дорилфунуннинг тайёрлов бўлимида ўқиган. Ҳарбий ҳаво кучлари сафида хизмат қилган пайтларида ўйгонган ҳавас уни Саудия Арабистонига етаклади. 1980 йилдан бошлаб Саудия Арабистони халқаро аэропортида менежер ёрдамчиси бўлиб ишлади. Икки йилдан сўнг эса Бирлашган Араб Амирликлари пойтахти Абу Дабига кўчиб келди. Халқаро аэропортда менежер бўлиб ишлайди. Каниз Фотима исмли кизга уйланган. Рафиқаси илоҳиёт муаллимидир.

Шажонддин шаҳримизда бўлган учрашувда бадиҳа тариқасида инглиз тилида ўз шеърини ўқиб берганда андижонликлар уни қизгин олқишладилар. Ҳамманинг чеҳраси гулгун порлаб кетди.

— Бобур ҳазратлари руҳи мадад қилсин! — деган хитоблар янгради унинг шаънига. Ҳа, гўё Бобур Мирзо руҳи Андижонда, у киши бу тантаналарда руҳан қатнашаётгандай эди.

Шажонддин иқтидорли шоир сифатида элга танилиб бормоқда. 1993 йилнинг баҳорида Америка Қўшма Штатларининг Нью-Йорк шаҳрида «Миллий шеърят кутубхонаси» ташкилоти ташаббуси билан халқаро мушоира уюштирилди. Шажонддин Тусий ана шу халқаро мушоирада ўзининг «Оловнинг кўзёшлари» шеъри билан қатнашиб биринчи ўринни эгаллади. Мушоира ташкилотчиси Ховард Елоу имзо чеккан гувоҳнома, табрик мактуби ҳамда минг доллар мукофотга сазовор бўлди.

«Оловнинг кўзёшлари»! Шеърини ташбеҳнинг жозибали, гўзаллигини қаранг. Шажонддин иштирок этган халқаро мушоирада янграган шеърлар «Оловнинг кўзёшлари» номи билан китоб бўлиб чиқди. У урду ва инглиз тилларида шеърлар ёзади. Бобур Мирзо ҳамда Баҳодиршоҳ-Зафар руҳлари бу машаққатли йўлда сенга доим мадад қилсинлар, Шажонддин!

Бобур Мирзо таваллудининг 510 йиллиги шарафига ўтатган тантаналар чўққиси Андижоннинг марказий майдонига кўчган. Майдон марказида Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг суворий ҳайкал мағрур қад кўтарган. Ўзбекистонимиз давлат мадҳиясининг улуғвор садолари майдон узра янграй бошлади. Бобур ҳайкали устига ёпилган оппоқ чойшаб сидирилиб тушди. Ҳайкал очилиб буюк шоҳ ва армонли шоир Бобур Мирзо ўз Андижони ва андижонликларига мағрур

нигоҳ ташлаб турарди. Атрофни қарсақлар садоси босиб кетди. Ҳамманинг нигоҳи муаззам ёдгорликка қадалган...

Едимизга етмишинчи йиллар келди. Ушанда моҳир ташкилотчи, Бектош Раҳимов обкомнинг биринчи котиби эди. Бир куни бизни ўз кабинетига таклиф этди. Кирдик. Саломаликдан сўнг биринчи котиб асосий мақсадга ўтди: «Вилоятимизда юз элликдан ортиқ хўжаликлар мавжуд. Уларнинг номларини бир кўриб чиқсак. Чунки ҳар бир районда дохиллар номига қўйилган хўжаликлар бор. Ленин номли, Маркс, Энгельс, Дзержинский... номли. Ана шулар номи билан аталадиган хўжалик вилоятда битта бўлса — деди Бектош Раҳимович. Яна шундай деди: — Жаҳон халқлари тан олган, эъзозлаётган Ибн Сино, Берунийларимиз бор-ку!»

Утириб қоғозга юз элликдан ортиқ ном ёздик. Булар орасида Улуғбек, Беруний, Бобур...лар бор эди, (Албатта дохиллар номи бус-бутун сақланди). Эртасига рўйхатни Бектош Раҳимовичга олиб чиқдик. У киши бошдан охиригача қараб чиқди-да, «яна бошдан кўз югуртириб», Горький, Шевченко... Тўхтагул... Бобур, — дея овоз чиқариб ўқиди ва деди: «Қаранг, зўр инсонларнинг номлари, байналмилал, яхши».

Эртаси куни ҳозирги Олтинкўл туманида вилоят миқёсида катта йиғилиш бўлди. Йиғилиш охирида Бектош ака кечаги номлар ҳақида фикрни ўртага ташлаб, бир ўйлаб кўринглар, деди-да рўйхатдаги айрим номларни ўқиб берди. Қарсақ бўлиб кетди. (Бу хатнинг қўллаб-қувватлангани эди.

Машҳур Жўраполвоннинг ўғли Холмамат Хўжаобод туманидаги «Ленинград» колхозининг раиси эди. Йиғилишдан чиқиб тўғри Булоқбошига борибди. Колхозчиларни тўплаб, бундай санаб чиқсам вилоятимизда ўнга яқин «Ленинград» деб аталувчи колхоз бор экан. Биз шу номни ўзгартириб, хўжалигимизни Бобур номи билан атасак, деган экан, ҳамма Холмаматни қўллаб-қувватлади. Колхоз «Ленинград» эмас, Бобур номига эга бўлди.

Уша пайтда ҳурматли профессор Гани Холматович Андижон Давлат педагогика институтининг ректори эди. У киши ҳам институтнинг номини шу ерда киндик қони томган буюк шоир ва аллома Бобур номи билан атаймиз, деб қарор лойиҳаларини катта иштиёқ билан тайёрлади.

Ана шу пайтда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг мафкура бўйича котиби ва марказдан келган олий мартабали меҳмон Андижонга ташриф буюриб қолишди. Улар Булоқбошидаги илғор «Ленинград» колхозига боришди. Боришса, «Ленинград» эмас, Бобур номли колхозга

хуш келибсиз! — деб ёзиб қўйишибди. Воқеадан хабардор бўлган марказдан келган меҳмон аста мийиғида кулиб, улуғ Ленин номи билан аталувчи, буюк революция бешиги «Ленинград» қаерда-ю, босқинчи Бобур қаерда деб қўйди. Шу фикр кифоя эди...

Бектош аканинг халқ орасидаги обрўси, унинг принципиаллиги кўпгина одамларни жазодан сақлаб қолди. Ҳа, у кунлар энди эртақдай туюлади, шундай эмасми? Биз ҳеч кимни қораламоқчи, ҳеч кимга таъна қилмоқчи эмасмиз. Мустамлака давр ва унинг сиёсати керакдай эди. Эркимиз, ихтиёримиз марказ қўлида эди. Лекин ўша пайтда ҳам халқимиз Темурни, Бобурни, Чўлпонни, Абдулла Қодирийларни, демакки, Ватанни ардоқлаб яшарди.

Ана шуларни ўйлар эканмиз, Аллоҳга шукрлар қиламизки, мана энди ўзлигимизни намоён қиладиган замон келди. Мустамлакачилик занжири парчаланиб тамом бўлди.

Шаҳарнинг қоқ ўртасида — марказий майдонда тантана давом этмоқда. Бу майдонда биз андижонликлар жуда кўп марта бўлганмиз.

Бугунги байрам ўзгача, мустақиллик тантаналарига узвий боғланиб кетган. Бу ерда Бобур Мирзо бутун Ўзбекистон халқига мағрур нигоҳ ташлаб турибди. Илоҳим, Темур, Бобур руҳлари мадад қилсин, ватанамиз қудрати мустаҳкам ланаверсин.

Бобурийзодалар ғоят шод, хуррам эдилар. Улар Андижондан жуда катта таассурот олганликларини, бобомакон юрт меҳри улар қалбида муҳрланиб қолганини айтдилар.

Андижонликлар азиз меҳмонлар — бобурийзодаларни ҳурмат ва эҳтиром билан Тошкентга кузатиб қўйдилар.

БОБУР — ТАБИАТШУНОС ОЛИМ

Қисқа умри давомида Заҳириддин Муҳаммад Бобур кўпгина асарлар ёзди. Ана шулар орасида, гарчи уларнинг ҳаммаси ҳам бизгача етиб келмаган бўлса-да, «Бобурнома» тенги йўқ ноёб асардир.

«Бобурнома» улуғ бобомиздан қолган энг муҳим ва йирик меросдир. «Бобурнома»нинг муҳим ва ноёблиги шундаки, унда Марказий Осиё, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг бундан беш юз йил илгариги тарихи, географияси, табиати, этнографиясига оид нодир маълумотлар берилган. Айни вақтда «Бобурнома» ўша давр ўзбек классик адабиёти ҳамда адабий тилининг ёрқин намунаси ҳамдир.

Биз халқаро илмий экспедициямизнинг автомобилда Бобур изидан чет элларга қилган сафарлари чоғида улуғ зотнинг мамлакатлар тарихи, географияси, этнографияси ва табиатига бўлган муносабатини кузатиш бахтига муяссар бўлдик. Сафаримиз чоғида «Бобурнома»да келтирилган далилларни беш асрдан сўнг солиштириш, қиёслаш асосида кўрган-билганларимизни ҳукмингизга ҳавола этишга журъат этдик.

Дарҳақиқат, Бобур жаҳонгашта сайёҳ ва улуғ табиатшунос олим бўлган. У ёшлигидаёқ саёҳатда бўлишни севган, сафарларда чиниқиб Фарғона водийсини, Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Ҳисор ва Ҳиротгача бўлган барча шаҳар ва қишлоқларни, воҳа ва тоғларни кезиб, тақдир тақозоси билан Афғонистон, Эрон, Покистон ва Ҳиндистон ўлкаларида бўлиб, қимматли илмий маълумотлар ёзиб қолдирган.

Бобурнинг қаҳратон қишда қалин қор устидан юриб, Ҳиндикуш тоғларидан ошиб ўтгани ҳам мардонавор жасоратдир. «Бобурнома» ёзилгандан буён жаҳон зиё аҳлининг диққатини ўзига жалб этиб, фаннинг турли соҳаси намоёндалари томонидан ўрганилиб келинмоқда. Биз «Бобурнома»да мавжуд, лекин шу кунгача олимлар назаридан бироз четда қолиб келаётган соҳа — яъни тоғлар, ўсимликлар, дарёлар, водийлар ҳақидаги фикрларни, жумладан, геология, сейсмологияга оид Бобур томонидан ўша пайтда айтилган қимматли маълумотлар тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдирмоқчимиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, биз охириги ўн-беш йил давомида баҳоли қудрат Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Хитой (Шарқий Туркистон) ўлкаларида, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Қозоғистондаги Бобур қадамжоларида бўлдик. Бобур кўрган, ёзган илмий таассуротларини сайёҳ сифатида кузатишга муяссар бўлдик. Биз-Бобур номли халқаро илмий экспедиция аъзолари Помир, Тянь-Шан, Ҳиндикуш ва Ҳимолай тоғ ёнбағирларидан — водий, дарёлардан ўтиб борган вақтимизда Бобурнинг табиатшунос олим сифатида, юз берган табиий ҳодиса-жараёнларни бевосита кузатиб «Бобурнома»да сичковлик билан акс эттирганига ва ўша фикрлар бугунги кун илм-фан ҳақиқатига нақадар яқин келганлигини ҳис этдик. Бобур изидан бориб у улуғ зот таъкидлаган ҳодисаларни кузатдик ва бу табиий жараёнларнинг шохиди бўлдик. Бобур жаҳонгашта олим бўлатуриб, табиатшуносликнинг геологик соҳасига тегишли ғоят нодир маълумотлар қолдирганлигининг гувоҳи бўлдик. Дарҳақиқат, Бобур ўзи қизиққан ҳар

бир соҳа бўйича чуқур билимга, катта илмий мушоҳада хислатига эга бўлган инсон эканлигига имонимиз комил бўлди.

Зероки, Бобур ўз даврида ҳар бир соҳани аниқ билишга интилган. У яшаган, ҳукмронлик қилиб, ижод қилган шаҳарлар Андижон, Кобул ва Агра атрофидаги жойлар аҳолисининг таркиби, географик тузилиши, табияти, маъмурий бўлиниши, тоғлари, сувлари, водийлари ва у ерларда ўсадиган ўсимликлар дунёси ҳақида батафсил маълумот бериб, геология фанига хос қазилма бойликлар, геотектоник жараёнлар ва зидзилашунослик — сейсмология фанига хос ўз фикр-мулоҳазаларини ҳам аниқ ва равшан тилда баён этиши кишини лол қолдиради, албатта.

Бобур ўз замонасида мамлакатда ҳамжиҳатлик ўрнатиш билан бир қаторда моддий ва маънавий бойликлар бунёд этиб мўл-кўлчиликни таъминлашга ҳам алоҳида эътибор беради. У жойларнинг табиий бойликларини аниқлаб тасвирлар экан, уларнинг хўжаликдаги аҳамияти, инсонларга қандай нафи борлигини ҳам баён қилади.

Албатта, Бобуршоҳ бундай тушунчаларга эга бўлиши учун табиатшунослик соҳасидаги илм-фан тушунчаларини синчковлик билан ўрганган ва тоғу даштларни, водий, дарёларни, шаҳар-қишлоқларни кезиб, ўз кўзи билан кўрган ҳолда, таҳлил этиб ўзининг фикр-мулоҳазаларини ёзиб, кейинги фан тараққиётига бебаҳо мерос қолдирган буюк олимдир.

Бобурдаги табиатга, уни билишга, хусусан, она юртининг ўзига хос хусусиятларини тўла англашга эътиқоди—муҳаббати кучли бўлган. Бобур Ҳиндистонни забот этибдики, уни Мовароуннаҳрга таққослайди: «Ғариб мамлакате воқийъ бўлубтур, бизнинг вилоятларга боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозиъ ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борича ўзгача воқийъ бўлубтур». Ўз ватанини таърифлаганда унинг диққат-эътиборидан ер ости хазиналари ҳам четда қолмади.

У Фарғона водийсининг чор атрофидаги тоғларда, айниқса, Ёттикентда феруза (сочма ҳолда) ва темир конлари бор, деб ёзган. Ҳозир бизга маълумки, водийнинг шимолий ғарбига жойлашган темир конлари мавжуд. Буларга Чокадамбулоқ, Гова, Чимён каби конларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Бугунга келиб Ўзбекистонда ферузанинг ўттизга яқин консифат маъдани мавжудлиги маълум бўлди. Бу маъданларнинг кўпчилиги Қурама тоғ тизмасининг (Фарғона) водий томонида ва Марказий Қизилқумда жойлашган. «Бобурно-

ма»да Ўш шаҳри атрофидаги Барокўҳ (Сулаймон тоғи) тоғида қизил ва оқ рангли ажойиб тош бор. Ундан ўша замонда пичоққа даста, камарга тўқа ва бошқа буюмлар ясалган, дейилган. Бобур тилга олган ўша Барокўҳ тошлари Олой тоғ тизмаларига кириб, палеозой эрасининг тошқўмир даврига мансуб бўлган оҳактошдан иборат. Ундаги томирлар кальцит номли деярли юмшоқ, оқ рангли минераллардан ташкил топган. Қизғиш томирлар темир оксидлари таъсирида рангланади. Бизнинг давримизда бу тошдан иморатларга пойдевор ва оҳак олиш мақсадида фойдаланимokban. Ҳозир, гарчанд бу жойдаги ва Ширмонбулоқ қишлоғида топилган кўп миқдордаги оҳак тошлар орасидаги кальцит (уникс) қимматбаҳо маъданлардан Бобур ёзганидек даста ва тўқа ясашга эҳтиёж қолмаган бўлса-да, иморатларни безашда, ҳунармандчилик ва халқ амалий санъати-заргарликда, зебу зийнатлар таёрлашда ҳам ашё сифатида фойдаланиш мумкин.

Бобур Хўжанднинг шимолида мўту-гил (ҳозирги Оқур) тоғида феруза ва бошқа маъдан конлари мавжуд, деб таъкидлайди. Дарҳақиқат, ўша жойларда, яъни Оқур тоғда ферузадан бошқа кўллаб маъданлар мавжудлиги маълум: кўрғошин, рух, кумуш, олтин, вольфрам ва бошқа моддалар борлиги аниқланди. (Консой, Оқур ва бошқа конлар очилган).

Аллома Бобур Афғонистонда бўлганда замин ва маъдан ҳақидаги маълумотларни тўплади ва шахсий кузатувларини қогозга туширди. Масалан, «Бобурнома»нинг 193-бетида «Кобул вилоятида 14 туман бор. Ғурбанд туманидаги тоғларда кумуш кони, ложувард кони бўлур», деган иборани учратамиз. Бу фикрни ойдинлаштириш учун ўлканинг ҳозирги минерал хомашё ресурслари ҳақидаги маълумотлардан келтирамиз. Ҳозирги кунда Афғонистонда соф кумуш кони йўқ, балки олтин конлари бор. Улар Бадахшон ва Ғазна вилоятларида жойлашган. Табиатда кумуш, асосан, олтин ва кўрғошин-рух маъдани (Биби Гавҳар, Тулак ва ҳоказо) таркибида ҳамроҳ элемент сифатида қатнашади. Аслини олганда кумуш бирикмаларининг мустақил конлари табиатда жуда кам учрайди. «Ложувард» деб аталувчи кўк рангли қимматбаҳо тош Бадахшон (Помир) тоғларида бошлиги маълум. (Сирисанг кони). Ўзбек лексикасида қадимдан сақланган «Лаъли Бадахшон» ибораси ҳам шу жойга лахлдор. Бу жойда ложувард билан бир қаторда кам миқдорда ёқут (лаъл) деб юритиладиган нафис тош бор. Нуристонда эса зумрад кони очилган. Бу борада «Бобурнома»да

кўйидаги тафсилотга дуч келамиз. «Латофатеким, Ҳиндистонда бор—улўғ вилоятдур. Ва олтуи ва ярмоғи (кумуш) калин бўладур». Дарҳақиқат, бу мамлакат олтин конларига эга. Шулардан энг муҳимлари — Колаб ва Хаттия конларидир (Майсур штати). Конларда олтин маъдани 3100 метр чуқурликдан қазиб олинар экан. Нодир ва қимматбаҳо тошлар, шулар қаторида олмос конлари ҳам мавжуд. Соф кумуш конлари маълум эмас. Юқорида айтганимиздек, у олтин ва қўрғошин-рух (Рожастон штати) маъданидан олинади.

Ҳиндистонда фойдаланил қазилмалар — темир, кўмир, боқсит (алюминий хомашёси), хром, марганец, мис, қўрғошин, рух — зийнат тошлар, нефт, газлар орасида дастлабки учтаси муҳим ўрин тутати. Шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, илк бор олмос (гавҳар)ни эрампидан анча олдин Ҳиндлар томонидан Боренсо оролидан қазиб ола бошлаганлари маълум.

«Бобурнома»да минерал хомашё хусусида айтилган фикрлар ҳам ўрин олган бўлиб, «Ўз ризалари билан қалин жавоҳир ва жаров Ҳумоюнга пешкаш қилур. Бу жумладан бир ашҳар олмос эдиким, Султон Алоуддин келтурган экандур. Андоқ машҳурдиким, бир муқайим шунинг қиймати ни тамом оламнинг икки ярим кунлуқ харжи дебтур, голибо секкиз мисқолдир». Дарҳақиқат, бутун оламга машҳур бўлган «Кўҳинур» деб аталмиш 787 қирот оғирликдаги бриллиант Годовари ва Кришна дарёлари ҳавзаларидан топилган бўлиб, бобурийларга совға қилинган ва ҳукмдорлар қўлидан қўлига ўтиб, 1849 йили унга Ост-Индия компанияси эга бўлади. 1850 йилда эса Англия қироличаси Викторияга совға қилинади. Шундай қилиб, «Кўҳинур» шу кунга қадар Виктория авлодларида сақланиб келинмоқда.

«Бу тоғ элидин матоъ нофа, мушк ва қўтоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва масдур». Бу жумла гўзал табиатли Ҳиндистон ўлкасининг ер ости ойликлари ҳақидаги қимматли маълумотдир. Бобур ўзининг бу қомусий асарига бошқа кўпгина маъданлар улкан мамлакатда кўп эканлиги ҳақида маълумотлар берган. Лекин улар (кумуш, лаъл ва ҳоказо) фақат шу ўлка заминининг ҳосиласи дейиш қийин.

Маълумки, ўрта асрда айниқса, Осиёда, жумладан, Туркистон ўлкасида халқаро савдо жуда ривож топган эди. Бу бойликлар кўлдан-қўлга ўтиб борган. Буюк «Ипак йўли» деб аталмиш қитъалараро савдо йўлларининг мавжудлиги фикримизга далил бўла олади.

Бобур табиат мўъжизаларини ўрганар экан, тоғларнинг ташқи кўринишида бир-биридан фарқланишига эътибор беради. «Кобул вилоятининг шарқ тарафдаги тоғлари икки турлукдур... Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур... Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажур ва Савод тоғлари қалин ножува чилғўза ва балут ва зайтун ва ханжақлиқ тоғлардур... Агарчи ул тоғларча баланд эмастур... Ҳар ердин отлар била юруб бўлмас».

Биз сафарда бўлган вақтимизда, юқорида таҳлил этилган геологик жараёнларни кўришга ва кузатишга муяссар бўлдик. Геология фани, қайси бир тоғ серчашма бўлса, демак, бу ерда тектоник жараёнлар кўпроқ ривож топган деб ўргатади. Бундай заминда дарзликлар кўпаяди, бу эса чашмаларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Маълумки, серчашма жойлар сердарахт бўлади. Дарзликлар таъсирида тошлар майдаланади, нураш натижасида эса тоғ емирилиб, юмшоқ қиёфага киради (Ҳисор, Фарғона, Андароб, Хоси, Бадахшонот тоғлари).

Бобур қиёсий таърифлаган айрим туманлар йирик тошли дейилган. Бундай ҳолат ўсиш жараёнини кечираётган ёш даврларга мансуб тоғларда (масалан Помирда, Ҳимолайда) кузатилади. Яна бир жойда тоғларнинг ранги бир-биридан ажралиб туриши олимнинг диққатини жалб қилади: «Ўрванинг (Мултон вилояти) уч тарафи тоғ воқиф бўлубтур. Тоғнинг ранги Биёна тошларидек қизил эмастур, бир нима барангроқтур». Биз Покистон давлатининг Мултон вилоятида бўлганимизда кузатувлар шуни кўрсатадики, буюк олим тоғу тошларнинг геологик жараёнлар натижасида табиий ранги билан турланишига тўғри илмий исбот билан тушунтира билганини ҳамда геохимия соҳасида ҳам етарли тушунчаларга эга бўлганлигини кўрдик ва тушундик. Тоғ тизмаларидаги геологик ва кимёвий таркиби билан боғлиқ бўлиб, қизил рангли тош силиций, алюминий (гранит, аплит, грандиорит) га бой ёки нураш жараёнида темир оксиднинг таъсирида қизғиш тусга эга бўлган. «Бобурнома»да Ҳимолай тоғини «Сивалак Барбат» деб атайди. «Сивалак Барбат» маҳаллий халқ тилида «Мингдан зиёд тоғ» деган тушунчани билдиради. Демак, Ҳимолай энг баланд ва бир неча юз тоғлар тизмасидан ташкил топгандир.

Буюк саркарда Заҳриддин Муҳаммад Бобур саноат соҳасида ҳам катта билимдон бўлган. «Бобурнома»да келтирилган далилларга асосланган ҳолда, саркарда Бобурнинг ҳарбий қурол-аслаҳа тайёрлайдиган корхонаси бўлган дейиш-

га ҳақлимиз. Ўзи тоғ жинсларини яхши билган ҳолда ўз атрофида ўта билимдон ноёб усталарни тўплаган. Қурол-аслаҳа ясаш учун зарур бўлган хомашё ҳам ўзи аниқлаган геологик жараёнларни кўришга ва кузатишга муяссар бўлган. Қиличдан тортиб замбараккача ўзи тайёрлатган.

«Бобурнома»да келтирилган мана бу маълумотларга эътибор берайлик: «Биёна ва баъзи кирмаган қўрғонлар маслаҳатиға бир улук қозон Устод Алиқулиға буюруллуб эдиким, қуйғай. Кўра ва жамчи масодиҳини тайёр қилиб, манга киши юборди. Душанба кун муҳаррам ойининг ўн бешида Устод Алиқулининг қозон қуярининг тафарружига бордук. Қозон қуяр ерининг гирдида секкиз кўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар кўранинг тубидин бир ариге бу қозоннинг қолибига рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдан эриган сувдек шарилдоб қолибга кирар эди. Бир замондан сўнг қолиб тўлмай, бу кўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мунқате бўлди. Кўрада ё олотга қусуре бор экандур. Устод Алиқулиға ғариб ямон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулиға дилжўйлук қилиб, хилъат кийдируб, бу инфийолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб савуғондин сўнг очтилар. Устод Алиқул кўп башошат била киши йиборубтурким, қозоннинг тош уйи бекусурдур. Дорухонасини қуймоқ осондур. Қозоннинг тош уйини чиқариб, жамъани анинг ислоҳига тайин қилиб, ўзи қозоннинг дорухонасини қуймоққа машғул бўлди».

Офарин, қарангки, замбарак қуйиш жараёнини қисқа, аниқ, лўнда жумлаларда шунчалик батафсил ва аниқ таърифлаганки, бу фақат Бобур Мирзога хос хислатдир. Кўриниб турибдики, Устод Алиқули замбаракнинг қолипини ясаган. Ерга ўрнатилган ана шу қолип атрофида саккизта кўра ўрнатиб унда мис эритган. Эриган олот-мис қолипга оқиб тушадиган махсус тарнов қурилма ясаган. Қуйма замбарак тайёрлаган. Кўриниб турибдики, Устод Алиқули ғоят ориятли, Бобурга содиқ зукко ва билимдон инсон бўлган. Устод Алиқули икки ўғли билан Бобур қўшинларида моҳир тўпчи сифатида жуда катат ишлар бажарган. Ҳаёт-мамот жангида ҳал қилувчи нуқталарда туриб душманга кучли зарба берган.

Бобурнинг буюклиги шундаки, у ўз атрофидаги ҳар бир инсонни нима билан машғуллиги, қандай наф келтираётгани ҳақида тўла тасаввурга эга бўлган ва ўз вақтида рағбатлантира билган. Оқибатда қўлида хилма-хил ҳунари бўл-

Экспедиция бошлиғи Зокиржон Мамрабон ёзувчилар Ҳайрадин Султонов, Туреунбой Содиқова, Хушнуд Даирон билан шаклий мулоқотда.

ган, ўша даврнинг ўта билимдон кишилари Бобур атрофияга тобора жипслашиб борганлар. Бобур эса, ўзининг самимий меҳриғиёси билан улар қалбига кириб борган. Бобурнинг мана бу сўзларига қулоқ тутайлик: «Мир Муҳаммад Жолабонга Ганг дарёсига яхши кўприк боғлагони учун мустанжиб иноят бўлуб эди, бу Мир Муҳаммадга ва яна туфакандозлардин паҳлавон Хожа Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Порснийга яккаханжар иноят бўлди. Устод Алиқулининг икки ўғлига ҳам ханжар инъом бўлди».

«Бобурнома»да географияга оид маълумотлар оз эмас. Бу ҳақда профессор Ҳ. Ҳасанов батафсил изоҳ берган. Дарҳақиқат, Бобур «Бобурнома»да сайёҳ-табиатшунос сифатида 36 йил давомида олиб борган кузатувлари натижасини тасвирлаган. Бу мақсад учун у ёшлигиданоқ кундалик хотира дафтари тутиб маълумотларни ёзиб борган. Ана шу хотира дафтари билан тарихчи Хондамир Бобур билан бирга сафарда юрган чоғидаёқ танишган эди. У подшо билан бирга бўлиб, 1528 йилда Аграда ижодини давом эттирган.

Бобур сафарга чиқишни ўзига одат қилиб олган. Уратепа атрофи табиатини ўрганиш учун ялангоёқ юриб айланади ва ов қилади. 15-16 ёшида Фарғона, Самарқанд ва Тошкент оралиғини бир неча марта кезиб чиққан. 19 ёшида Ҳисор тоғини кезди. У қаерга борса аввал шу жойини яхши биладиган кишилари билан суҳбатда бўлган ва сўнгра ўзини қизиқтирган жойларни бориб кўрган, сўнг таърифини ёзган. У Фарғонадан Бухорогача, Тошкентдан Ҳисоргача борди, кейинчалик саргузаштлик Ҳиротгача давом этди.

Бобур ўз салтанатига қарашли ерлар жуғрофиясини яхши ўрганган билимдон олим бўлган. Шу нуқтан назардан қараганда, ўзининг оромгоҳи қилиб қўл остидаги бепоён юртлардан энг хушхаво, табиати гўзал жойини—Кобулни танилагани бежиз эмас. Кобул шаҳри ҳақида ўзи шундай деб ёзган: «Иқлими шунчалик жозибалики, биз билган оламда бунинг тенги йўқдур. Кобул аркида май ич, косани кетма-кет тўхтатмай айлантирки, бу ер ҳам тоғ, ҳам дарё, ҳам шаҳар, ҳам саҳродир».

«Бобурнома»да бир мингга яқин географик атамалар—мамлакатлар, шаҳарлар, қишлоқлар, қалъалар, қўрғон, даштлар, тоғлар, довонлар, даралар, кўприклар, кечувлар, кўллар, чашмалар, боғлар, яйловлар, ўтлоқлар ва бошқа жойларнинг номлари қайд қилинган. У ўзи юрган сафар йўлидан олисда жойлашган мамлакатлар—Арабистон, Ироқ,

Эрон, Озарбойжон, Рум, Тибет, Хитой, Қошғар номларини беради. Демак, Бобур кенг билимга эга эди.

Географик маълумотларни маълум бир тартибда—жойнинг географик ўрни, иқлими, қишлоқ ҳўжалиғи, ўсимликлари, ҳайвонот дунёси, қазилма бойликлари ва аҳолиси этнографияси, обзор ва қисқача яқин сифатида тасвирланган. Ириқ шаҳарларнинг топогеографиясини аниқ белгилаб берган.

Бобур ўз асарида ҳозирги замон географиясининг афзал усулларида бири-қийсий усулни кенг қўллаган. У жойларнинг маъмурий номларига ҳам тўхталади: «Самарқанд ва Бухоро ва Афғонистонда туман дерлар. ва Андижон ва Қошғар ва ул орада урчин ва Ҳиндистонда паргани дерлар»—деб ёзади Бобур.

Ҳиндистон билан Мовароуннаҳр табиатининг бир-бирига ўхшамаслигини ҳам баён этган. Олим табиатдаги ҳар бир «сирли» ҳодисага қизиққан, ҳосиятли жойларни ўзи бориб кўрган, Ислоҳ кўрсатмаларига қаттиқ риоя қилган ҳолда қаллоб кимсаларнинг айрим сохта мўъжиза»ларини фош қилган, фирибгарларни жазолаган. Ушдаги «Тахти Сулаймон» тепасида турган «оқ уй» одамлар сиғинадиган «қадамжо» эмас, балки бобурийлар қурган сайргоҳнинг сақланиб қолган бир қисми, деб уқтиради. У Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг иқлими горизонтал йўналишда, шимолдан жануб томон ўзгариб бориши сабабларини ҳам қайд қилган. «Қўқон», «Бекобод шамоли»ни келтириб чиқарувчи манбаларни тўғри изоҳлаган. Олим ҳар бир халқнинг тилини ҳурмат қилган, улардан фойдаланган, туркий, форсча, афғонча, ҳиндча атамаларни тўғри ишлата билган.

Асарда Ҳиндистон табиати манзарасини тасвирлар экан, унинг улкан мамлакат эканлиги, халқи жуда кўплиги, мевалари хилма-хиллиги, унинг уч томони океан билан туташганлигини баён этган. Унинг пойтахти Деҳлидир, дейди. Фарғона, яъни Мовароуннаҳрдан бутунлай ўзгача оламдур. Ҳиндистонда уч фасл бўлади, ҳеч сув йўқ ерларда вақтинча дарёлар оқади. Ҳавоси кўп вақт сернам бўлади, деган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Бобур ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини шунчалик синчковлик билан тасвирлайдики, фақат офарин, дейсан киши. Мана бу тасвирга эътибор беринг:

«Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг оралиғида кинк парча ҳамвор дашт воқеъ бўлубтур. Бирини Курран Тозиён дерлар, яна бирини Дашт Шайх. Ёзлар жиқин тола ўти бисёр яхши бўлур, Атрок ва аймоқ ёз мун-

да келурлар. Бу доманада ранго-ранг ҳар нав лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки-ўттуз уч нав ғайри муқаррар лола чиқди. Бир нав лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Парвондин қуйроқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир парча ерда Ғурбанд тағисининг чиқишида бўлур».

Бобур Мирзонинг Ғурбанд тумани ҳақидаги бағоят ихчам, ўта аниқ маълумотларни қамраб олган сўзлари неча аср илгари айтилганига қарамай, кишини лол қолдиради:

«...Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталларни банд дерлар. Ғур сари бу кўтал била борурлар, голибо ул жиҳатдин Ғурбанд дебтурлар. Сардарраларини ҳазоралар шуғул қилибтур, бир неча кентдурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Ғурбанд тоғларида кумуш кони ва ложувард кони бўлур».

Мубоғаласиз айтиш мумкинки, Бобур ўз давридаги бир неча фан соҳасида ўзига хос ўрин эгаллаган буюк алломадир. «Бобурнома» билан фаннинг бирқанча тармоқларини тараққиётнинг янги босқичига кўтара олганини далилловчи манбаларга эгамиз.

Бобур Мовароуннаҳр, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон географиясининг табиий жараёнларини туркий тилда илк бор ёзган олим ҳисобланади. Бобур юқорида зикр этилган мамлакатларнинг геологик-сейсмологик ҳолати ва фойдали қазилма бойликлари ҳақида, ҳайвонот дунёси, ўсимликлари, табиатини шунчалик моҳирлик билан ўрганиб қоғозга туширганки, уларни ёзиш, таърифлаш, системага олиш, таҳлил қилиш ва илмий хулосалар чиқариш учун бизнингча, бир қатор илмий экспедиция уюштириш ва турли фан соҳалари бўйича тадқиқотлар бошлаш лозим кўринади. Улуғ зот ҳаёти ва илмий ижодининг муҳлиси сифатида биз яқин йиллар ичида Бобур даврига хос, у ҳукмдорлик қилган жойларнинг жуғрофий-геологик харитасини бунёд этиш орзусидамыз.

Президент Ислом Қаримовнинг Ватанга, тилга, дину диёнатимизга, урф-одатларимизга теран ҳурмати, сермазмун тарихимизни асл ҳолда тиклаш йўлида саъй-ҳаракатлари туфайли ўзбек халқининг ғурури Бобур номини абадийлаштириш ва жаҳон миқёсида тарғибу ташвиқ этиш имкониятлари вужудга келди. Бу соҳада Бобурнинг она юрти Андижонда ҳам вилоят ҳокимлигининг махсус номи билан гўзал миллий боғ, марказий ҳиёбон барпо этилди. Буюк бобомиз номини абадийлаштириш борасида бошланган бир қанча муҳим иш-

лар ниҳоясига етказилди. Бобурнинг бронзадан ҳайкали миллий боғда қад ростлади. Бу ерда музей, арк иншоотлари бунёд этилди. Рамзий мақбара халқимиз зиёратгоҳига айланди.

Шунингдек, Бобур Мирзонинг киндик қони тўкилган ва илк бор таҳсил олган Аркчи маҳалла атрофидаги мадрасада уй музейи, мусаффо осмон остида ишлаб турган ўрта аср даврига хос ҳунармандчилик комплекслари, улуғ зотнинг Андижон шаҳар марказидаги ҳайкали навқирон Андижонга файз киритиб турибди.

Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва Бенгалия ўлкаларида Бобур ва бобурийлар бунёд этган юзлаб боғлар мавжуд. Бобур ва бобурийларнинг боғ-роғлар яратиш санъати, шаҳарларни кўкаламзорлаштириш, ободонлаштириш бобидаги буюк хизматлари ҳинд олими М. Рандхаванинг «Асрлар ошган боғлар» деган китобида мухтасар ифодаланган. Маҳаллий халқларнинг айтишларича, хушбўй атиргулни Ҳиндистонга биринчи бўлиб Бобур келтирган экан. Биз, авлодлар, улуғ зотдан ўрнак олиб, юртимизни ҳар қанча гўзал ва обод қилсак арзийди.

Эндilikда тарихий обидалар қаторидан жой олган Андижондаги меъморчиликнинг шарқона услубда бунёд этилган иншоотларини, боғни эъзозлаб сақлаш, шу билан бирга янада ривожлантириб равнақ топтириш, уни ЮНЕСКО халқаро ташкилотидан рўйхатдан ўтказиб, миллий боғ мақомини олишдек маъсулиятли, эзгу орзу-истакларимиз бор. Бу истакларнинг рўёбга чиқишида халқимизнинг юртпарвар кишилари бош-қош бўладилар, раҳнамолик қиладилар, деган умиддамыз.

Улуғ Бобурнинг даври, ҳаёти ва серқирра ижоди ҳақида бадий, илмий ва тасвирий санъат асарлари бизга нисбатан чет мамлакатларда кўпроқ ёзилганлигининг гувоҳи бўлдик. Илмий сафаримиз давомида улардан намуналар олиб келишга муяссар бўлдик.

Чет элликларнинг шу соҳадаги фаолиятларини кўрар эканмиз, биз ўзбек олиму адиблари, зиёлилари бутун оламга Андижонни—Ўзбекистонимизни танитган бобомиз Бобур Мирзо олдида кўп қарздормиз, деган хулосага келдик. Унинг «Бобурнома» ва бошқа асарларини янада чуқурроқ таҳлил қилиб, халқимизга етказишда ҳали талай ишлар қилишимиз керак. Қолаверса, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистонда Бобур ва бобурийлар қолдирган тарихий, маданий меросни ўрганиш ўзлигимизни билишда алоҳида аҳамият касб этади. Демак, вақт келди, энг аввало, биз Бобурнинг кўп қиррали

фаолиятини ўргансаккина бу зотнинг буюклигини яна ҳам яхшироқ сезамиз ва чуқурроқ англаб етамиз.

НУРИ ИСЛОМ ЮРАГИ

Хакандаги маҳалла чойхонасида халқ ва уламоларнинг оқ фотиҳаларини олгач, Бобур ҳазратлари туфайли ташкил топган халқаро илмий экспедиция шарофати билан ўн тўрт киши Маккаи мукаррама зиёратига йўлга чиқдик. Гўзал Тошкент орқали кўҳна Самарқандга етиб бордик. Самарқанд! Дунёга машҳур инсонларнинг олтин бешигисан, Самарқанд! Ўзбек номини жаҳонга маълум ва машҳур этган қанча-қанча улў авлиёи кромларнинг муборак марқадрлари, қабрлари сенинг бағрингдадир, кўҳна Самарқанд!

Ана шундай улў зотлардан бири ислом тарихида олтин саҳифа қолдирган имом ал-Бухорийдир. Илми, ҳадисда «саҳиҳ» йўналишининг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий Бухорода туғилди. У киши жами— олти юз минг ҳадис тўплаб, шулардан юз минг «саҳиҳ» ва икки юз минг «гайри саҳиҳ» ҳадисларни ёд олганлар.

Ҳадис илми бобида қуввату иқтидорлари бениҳоят ортиб, ислом оламида катта шуҳрат қозонганлар. Минглаб шогирдлар етиштирганлар.

Тарихий обидалар маскани мана шу кўҳна Самарқанддан бир неча қақрим нарида (ҳозирги Пойариқ тумани ҳудудида) ислом дунёсига маълум ва машҳур бўлган улў зиёратгоҳ бор. Дарҳақиқат, бу зиёратгоҳ Хожа Исмоил масжиди номи билан машҳурдир. Ҳижрий 194 йилда таваллуд топиб, ҳижрий 256 йили Рамазон ҳайити куни 62 ёшда вафот этган ал-Бухорий шу оромгоҳда ётибдилар.

Кўҳна Бухорога кириб борар эканмиз, ундан 12 қақрим наридаги Қасри Орифон қишлоғига йўл олдик. Ахир Маккаи мукаррамадай муқаддас жойга Баҳоуддин Нақшбанддай улў инсон қабрини зиёрат қилмай ўтиб кетиб бўладими?!

Мана, Баҳоуддини Нақшбандий масжиди. У кишининг муборак қабрлари ҳам шу ерда. Қабр устида кичкина минорали, гумбазли мақбара кўзга ташланади. Мозористонга кираверишда дарвешлар маскани-салобатли хонақоҳ асрлар нидосини ютиб турибди. Хонақоҳ саҳнида иккита муқаддас қуруқ ва бошқа осори-атиқалар бор.

Ал-Бухорий каби Бухоро номини жаҳонга машҳур қилган алломалардан бири Саййид Муҳаммад Баҳоуддин ибн Саййид Жалолуддини Нақшбанд 1318 йили Бухо-

рода туғилди. Етти ёшида Қуръони Каримни тўлиқ ёд олди. Шайх Самосий берган бу илмлар уммони Баҳоуддинга кейинчалик олий оламларнинг сирлари эшигини ланг очиб берди.

Баҳоуддини Нақшбанд сўфийлар, дарвешларнинг таркидунёчилиқ қилишига, бу дунё ишларидан этак силкиб, қўлини ювиб, қўлтиққа уришига қарши чиқди. У дарвеш ва сўфийларни бировларнинг қўлига қараб қолмаслик учун ҳалол меҳнат билан, ҳунармандчилик билан шуғулланишга чақирди. Хожа Баҳоуддиннинг ўзи барча софдил фуқаролар қатори ҳунармандчилик билан машғул бўлиб, ипак матоҳ-кимхоб тўқиб, нақш боғлаб тирикчилигини ўтказарди. Шогирдларига ҳам ҳунар ўргатар эди. У Туркистонда биринчилардан бўлиб дарвеш, сўфийларнинг ҳам меҳнат, касб, ҳунар билан шуғулланиб, ҳам илм-маърифат олишини ёқлаб чиққан буюк аллома эди.

Баҳоуддини Нақшбанд, руҳоний, дарвеш, сўфийнинг қўли меҳнатда, ҳаёли парвардигорда бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Бу таълимотни лўнда қилиб: «Дил ба ёру, даст ба кор», сўзларида ғоят теран ифодалайди. Ҳа, унинг асосий шиори, ҳақ субҳанаҳу ва таъоло дилда бўлсин, қўл эса меҳнатда, демакдир. Шу буюк аллома туфайли Бухорода оламга машҳур нақшбандийлик тариқати юзага келди. Бу ўша даврда тарки дунёчилиқ (ҳатто, уйланмаслик, онла қурмаслик) авж олиб бораётган бир муҳитда ислом дунёсида беқиёс жасорат ҳам эди.

Бухорои шарифдан қўшни Туркменистон диёрига йўл олдик. Ашхободда тунаб, саҳарда Эрон томон йўлга чиқдик. Гўзал Қулмирза довони орқали тоғлар ўлкаси Эронга кириб бордик. Гўзал қишлоқлар, боғ-роғлар, олтин бошоқли бугдойзорлар оралаб қафтдек тасмасимон текис йўлдан илдам илгари босдик. Бобомиз ҳазрати мир Алишер Навоий яшаб ижод қилган Хуросон вилоятининг энг йирик ва гўзал шаҳарларидан бири бўлган Машҳадга кириб бордик.

Унинг асарларидан, улў аждодлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи тарихий обидаларини бориб кўрдик.

Бизда, айниқса, имом Ризо ҳарамини ғоят чуқур таасурот қолдирди. Имом Ризо мақбарасини зиёрат қилдик. Бу меъморий комплекс—ҳарам шу даражада улкан, ўта гўзал, ва жозибадорки, уни таърифлашга сўз топиб бўлмайди. Хоналар салобатли ва кенг. Ана шу уч минг одам жойлашадиган хоналарга таърифи оламга кетган Эрон гиламлари тўшалган. Деворлари, гумбаз ости шифтлари махсус

сиз. Йўл шунчалик текис, машина шунчалик равон юридики, гўё ер бағирлаб учаётгандай белбоғингизни учи ҳам қимирламайди.

Бир-икки соат йўл босганингиздан сўнг йўл бўйида минора кўринади. У масжид минорасидир. Намоз вақти етган бўлса, яқинлашиб бориб тўхтайсиз. Салқин машинанинг эшигини очиб тушасиз. Баданингизга гул этиб қизиган тандирнинг дамидай иссиқ уради. Масжидга кирасиз, гилам тўшалган, саранжом-саришта, покиза, салқин. Ёнида таҳоратхона. Ҳаммаёқ тоза. Таҳорат қиласиз, ҳоҳласангиз бу ерга ўрнатилган мослама мурувватини бурайсиз, тепангиздан (душдан) илиқ сув тушади. Роҳатланиб чўмиласиз.

Масжиднинг салқин хонасига кириб намоз ўқийсиз. Йўл босиб ҳориган бўлсангиз ҳузур қилиб дам олшингиз мумкин. Масжид ёнида шинам ошхона, иссиқ чой десангиз — чой, кофе десангиз — кофе, мева шарбати десангиз — шарбат, овқатни буюрсангиз, дарҳол тайзрлаб беради. Унинг ёнида машинага ёнилғи қуядиган ва техник хизмат кўрсатадиган устахона ҳам бор. Қип-қизил яйдоқ чўлда мўъжизасифат ана шу жойда ювиниб-тараниб, намозингизни қазо қилмасдан ўқиб, қоринни тўйғазиб, машинангизни созлаб яна йўлга равона бўласиз. Бир-икки соат йўл босгач, яна ҳалиги мўъжизага дуч келасиз, йўл боса берасиз мўъжизага рўбарў бўла берасиз...

Агар синчковлик билан атрофга назар ташлаб, эътибор берсангиз, яна бир мўъжизанинг гувоҳи бўласиз. Оқин сув йўқ, ҳа, оқин сувнинг ўзи йўқ! Лекин, сувсиз қолган хонадон ҳам йўқ. Ҳа, сувсиз қолган масжид, муассаса, бирон бир даргоҳ йўқ. Сув ташиб келтирилади, ҳамма вақт улгурилади, узлуксиз сув бўлади. У ҳам майли, ҳозирги электр ва техника замонида одамни унчалик лол қолдирмасдир. Лекин, қип-қизил, бамисоли ёниб турган тошли саҳрода жаннат сифат боғни, олтин бошоқли буғдойзорни кўргангизда албатта, лол қоласиз, ҳайратга тушасиз. Бу ернинг ҳалқи — арабларнинг сабр-тоқати, матонати ва меҳнатига тан берасиз, балли, дейсиз. Биз араб дунёсида минглаб чакирим йўл босдик, бирор жойда жилдираган оқин сув кўрмадик, аммо олов пуркаб турган саҳроаро жаннатсифат боғларни, узумзору лимонзорларни, олтин бошоқли буғдойзорларни кўрдик. Офарин, бу ерларнинг меҳнатсевар халқи-га! Ҳамиша Аллоҳ ёр бўлсин!

Биз ана шундай ҳис-ҳаяжонга тўлиб-тошган ҳолда шу йилнинг биринчи июн куни Мадина мунавварага кириб бордик. Ассалом, Мадина ан-набий-пайғамбар шаҳри. Бу

ерда Пайғамбаримизнинг масжидлари, ул зотнинг муборақ марқадрлари, шу билан бирга бир қанча саҳобаи киромларнинг қабрлари мавжуддир. Биз Мадина мунавваранинг муқаддас кўчасига қадам босишимиз, унинг муборақ кўри-нишига кўзимиз тушиши билан Муҳаммад Саллолоҳу алай-ҳи васалламга саловатлар ўқидик. Сўнгра, «Оллоҳимма ҳозо ҳараму набиййика фажъалҳу виқоятан ли маннаннари ва аманан миал азаби ва суил ҳисабин», деб дуо айтдик.

Ғусл қилгач, ювилган тоза кийимлар кийиб товозуъ билан пайғамбаримиз масжидлари томон йўл олдик. Маълумки, бу мўътабар масжиднинг ўрнини пайғамбаримиз ансо-рийлардан бўлган икки етим боладан сотиб олганлар. Шу ерда масжид барпо эттириб, унинг қурилишида ўзлари иш-тирок этганлар.

Бу масжид ҳазрати Умар ҳамда ҳазрати Усмон давр-ларида кенгайтирилди. Кейинги ҳалифалар ва подшоҳлар ҳам масжид атрофини кенгайтириб ободонлаштирдилар.

Неча минг чақирим йўл босиб, интилган ана шу муқад-дас масжидга етиб келиб, ўнг оёғимизни остонадан ўтказиб бу мўътабар жойга «бисмиллаҳи вас салату вас саламу ала русулиллаҳа. Оллоҳуммафтаҳ ли абваба роҳматика ва фаз-лика», деб қадам босдик. Шу ерда пайғамбаримиз минбар-лари билан қабрлари ўртасида туриб икки ракаъат таҳия-тул масжид намозини ўқидик. «Қабрим билан минбарим ўртасида жаннат боғларидан бир боғ жойлашган ва менинг минбарим эса жаннат ҳовузининг устидадир», — деган экан-лар пайғамбаримиз.

Ана шу мўътабар жойда икки ракаъат намоз ўқигач, Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари ёни-га бордик. «Қим қабримни зиёрат қилса, унга менинг ша-рофатим вожиб бўлади. Қимки мени ўлганимдан сўнг зиё-рат қилса, гўё мени тириклигимда зиёрат қилгандек бўла-ди», — деганлар пайғамбаримиз. Бош томонларида туриб пайғамбаримизнинг муборақ сиймоларини кўз олдимизда келтирдик. Гўё бизнинг назаримизда пайғамбаримиз тирик-лару, ҳузурларига келганимизни кўриб, сўзларимизни эши-тиб ётгандек туюлади бизга.

Пайғамбаримизнинг, қимки менга салом йўлласа, Аллоҳ унинг саломини менинг руҳимга етказадиган ва мен унинг са-ломига жавоб қайтараман, деган сўзларига амал қилиб у кишига салом бердик:

«Ассаламу алайка я расулаллоҳ, ассаламу алайка я на-бияллоҳ, ассаламу алайка я сафияллоҳ, ассаламу алайка я ҳабибаллоҳ, ассаламу алайка я набияр роҳма, ассаламу

алайка я шафиъал умма, ассаламу алайка я сайидал мурсалин, алайка я хотаманнабийин, ассалам алайка я Муҳаммад, ассаламу алайка я Аҳмад, ассаламу алайка ва аъла аҳли байтиқат тойибин, ашҳаду аннака балағтар рисолати ва аддайтал аманта ва насахтал уммата ва жоҳадта филлаҳи ҳаққо жиҳадиҳа фасаллалоҳу аъла руҳика ва жасадака ва қабрика солатан даиматан ила явмид дин».

Пайғамбаримизга ана шу саломни бергач, ҳазрати Абу Бакр ас-Сиддиқ розияллоҳу анҳу қабрларининг бош томонларига сурилиб у кишига салом бердик, сўнгра ҳазрати Умар розияллоҳу анҳу қабрларининг бош томонларига ўтиб, у зотга салом бердик. Саломлар тугагач, яна пайғамбаримиз қабрларининг бош томонига ўтиб, ота-оналаримиз, хеш-ақрабларимиз, ёру биродарларимиз, ошна-оғайни, дўстларимиз ҳаққиға дуои хайрлар қилдик, одамларга инсоф ва имон тиладик.

Масжид ғоят салобатли, атрофида қурилиш давом эттирилмоқда. Ҳозир унинг 232 устуни бор. Махсус соябонлар зиёратчини қуёшнинг жазирама ўткир тигидан сақлаб туради.

Сўнгра «Ал-бақиъ» номли мазористонни яиёрат қилдик. Бу ерда ислом учун азиз жонларини қурбон қилган Уҳуд тоғи жанги шаҳидлари, пайғамбаримиз ақрабларининг қабрлари бор. Жумладан, ҳазрати Усмон Бин Аффон, ҳазрати Ҳамза, ҳазрати Алининг фарзандлари Ҳасан, пайғамбаримизнинг ўғиллари Иброҳим ҳамда аммалари Сафия ва бошқа азиз инсонларнинг муборак турбатлари мана шу мазористондан жой олган, (Розияллоҳу анҳум). Мазор оддий лой девор билан ўраб қўйилган, ниҳоятда содда, ҳашаматли ёдгорликлардан ном-нишон бўлмаса-да, ғоят салобатли туюлди бизга.

Уҳуд тоғида пайғамбаримиз душманлардан яширинган ғорни кўрдик. Мадина мунавваранинг бошқа муқаддас қадимжоларини зиёрат қилдик.

Мадинаи мунаввара зиёратидан сўнг Маккаи мукаррама сафарига ҳозирлик кўрдик. Мадинаи мунаввара орқали ҳажга борувчиларнинг мийқоти Зул Хулайфада тўхтадик. Ҳаж бошланадиган жой—мийқот, дейилади. Шаръий мийқотлар бешта бўлиб, улардан бири Мадина шаҳридаги Зул Хулайфадир, Ироқ томонидан келадиған ҳожилар учун Зоту Ирқ деган жой; Шом (Сурия), Миср, Мағриб томондан ташриф буюрадиған ҳожилар учун ал-Жуҳфа; Нажд ва Қувайт томондан келадиған ҳожилар учун Қарн; Яман ва Ҳинд томондан келадиған ҳожилар учун эса Яламлам деган жой-

лардир. Ана шу беш мийқот, ҳажга қай тарафдан келишга қараб, мусулмонларнинг ихром боғлашлари учун чегара ҳисобланади. Ихром умра ёки ҳаж қилувчи зиёратчи киядиган махсус кийимлардир. Ихром икки бўлак, бирор жойига нина теккизилмаган оқ матодан иборат бўлиб, бири билан одамнинг аврат қисми, иккинчиси билан эса белдан юқори қисм бекитилади. (Эркаклар учун).

Зул-Хулайфада ювиниб поклангач ихром кийдик. Икки ракаъат намоз ўқиб, ният қилдик. Ихром кийгандан то қурбонлик қилгунча айтиладиган талбияни ўқиб Маккаи мукаррама томон йўл олдик: «Лаббайкаллоҳумма лаббайк, лаббайка ла шарика лака лаббайк, иннал ҳамда ван неъмат лака вал мулк, ла шарика лак»...

Маккаи мукаррамага етиб келгач «ал-Масжид ул-ҳарам»га зиёрат учун йўл олдик. «ал-Масжид ул-ҳарам» Қаъбатуллоҳ атрофида барпо этилган ноёб ва улкан масжиддир. Бу масжидни биринчи бор Умар бин ал-Хаттоб розияллоҳу анҳу бунёд этганлар. Умар бин ал-Хаттоб Қаъбатуллоҳ атрофидаги жойларни сотиб олиб, Қаъбатуллоҳга саҳн очиб, атрофини кенгайтирганлар ва девор олдириганлар. У улур зотдан кейин ҳам подшоҳ ва давлат арбоблари бу муқаддас жойга катта эътибор бериб келадилар. Бу жойни кенгайтириш, таъмирлаш ва обод қилиш ҳозир ҳам давом этмоқда. Ҳозирги кунда масжиднинг етти минораси, 25 та эшигидарвозаси бўлиб, унинг саҳни 75 минг квадрат метрдир.

Зиёратни «ас-Салом» дарвозасидан киришдан бошладик. Ҳис-ҳаяжонга тўлиб-тошган ҳолда дарвозадан ичкари қадам қўйишимиз билан кўзимиз Қаъбатуллоҳга тушди. «Аллоҳу акбар, Аллоҳу акбар, аллоҳума антас саламу ва минкас салам, ҳаййина роббана бис салам ва адхилна дарос салам, аллоҳумма зид байтака ҳаза ташрифан ва маҳабатан ва таъзиман, аллоҳумма такоббал тавбатий вағфир ли хотиатий я Ханнану я Маннан», дея тавофи қудумни бошладик. Яъни Қаъбатуллоҳга бўлган ҳурмат ва эҳтиромни изҳор эта бошладик. Қаъбатуллоҳни чап томонимизда қолдириб, Қоратош ўрнатилган—Ҳажарул асвад бурчагидан бошлаб етти марта айланиб зиёрат қилдик. Барча тавоф қилувчилар қоратошга интиладилар, етиб борганлар унга юзларини қўйиб бўса қиладилар, бунга иложи бўлмаганлар унга қўлларини суртадилар, унинг ҳам иложи бўлмас (чунки тавоф қилувчилар ҳар доим ғоят кўп бўладилар) узоқдан унга ишора қилиб дуо ўқийдилар: «Аллоҳумма ийманан бика ва тасдийқан бикитабика ва вафаан биъаҳдика ват-

тибаъан лисуннати набийика сайидина Муҳаммадин салла-лоҳу алайҳи васллам».

Тавофи қудумни ниҳоясига етказгач, Иброҳим Ҳалилуллоҳ мақомларида икки ракаъат нафл намозини ўқидик. Тавофни адо этгач оби Замзам ичгани тушдик. Оби Замзам! Мўъжизага ўхшайди. Миллионлаб зиёратчилар тўйиб ичиб, юз-қўлларини ювган билан камаймайди, зиёратчилар камайганда эса тошиб ҳам кетмайди. Саломат кишилар учун таом, ҳар бир касалманд учун шифо бўлган Оби Замзамдан тўйиб-тўйиб ичдик. Роҳатланасиз, пўлатга сув бергандай танангиз яйрайди, чарчоғингиз чиқиб, қушдек енгил тортасиз.

Кейин ҳажнинг навбатдаги рукнини адо этмоқ учун Сафо ва Марва тоғларига бордик. Сафо эшигидан кириб саъй қилишни бошладик. Саъй қилишни Сафо тоғидан бошлаб, икки тоғ орасини етти марта босиб ўтиб, Марва тоғида тугатдик.

Зулҳижжа ойининг саккизинчи куни бомдод намозидан сўнг Мино қишлоғига йўл олдик. Эртасига бомдод номозига қадар шу ер-Минода истиқомат—ибодат қилдик. Бомдод намозидан сўнг Арофат тоғига йўл олдик. Арофат Маккаи мукарраманинг жанубий-шарқида тахминан 25 чақирим узоқликда жойлашган. Баландлиги ер сатҳидан 750 қадамни ташкил этади.

Арофат тоғининг шимол томонида Раҳмат тоғи жойлашган. Пайғамбаримиз сўнгги ҳажларида ана шу тоғда видолашув хутбаларини ўқиганлар. Пайғамбаримизга, бугун сизлар учун динингизни мукамал қилдим, неъматимни ниҳоясига етказдим ва исломни сизлар учун дин бўлиб қолишига рози бўлдим, деган сўнгги оят шу ерда нозил бўлган.

Арофатда зулҳижжа ойининг тўққизинчи куни бўлиб, ҳажнинг асосий арконларидан бири — Арофат тоғида тўхташликни адо этиб, пешин ва аср намозларини жамлаб ўқигач ҳайитнинг биринчи куни Қуёш ботгандан кейин Арофат тоғидан жўнаб Муздалифа томон йўлга тушдик.

Қўпчилик муфассирлар Қуръони Каримда зикр этилган «ал-машарул Ҳаром»дан мурод Муздалифадул, демишлар. Пайғамбаримиз алайҳис салом қуёш ботгандан кейин туяларини оҳиста юргазиб келганликлари, одамлар издиҳом бўлмаган жойни танлаб, у ерда «талбия» айтганликлари, дуо зикрлар қилганликлари ва Қуръони Каримдан оятлар ўқиганлари ривоят қилинган. Пайғамбаримиз босган ана шу йўллардан оҳиста юриб Муздалифадан шом ва хуфтон намозларини бир азон ва икки такбир билан қўшиб ўқидик. Муз-

далифа саҳросида тонг оттирдик, бомдод намозини ўқиб, қуёш чиқмасдан яна Минога қайта бошладик.

Қуёш чиқиши билан шайтон кепатаси акс эттирилган тепаликка бориб, Муздалифа саҳросидан териб олинган тошлардан етти донасини, Аллоҳу акбар, дея шайтонга отдик. Биринчи тошни отгандан кейин «талбия» айтишни тўхтатдик.

Шайтонга тош отиш амалини бажарганимиздан сўнг, Минода турган пайтимизда ҳар бир зиёратчи атаб берган маблағ ҳисобига сотиб олинган жонлиғининг сўйилгани — қурбонлик қилингани ҳақида ҳар биримизга алоҳида аниқ хабар келди. Ана шундан сўнг сочларимизни олтирдик ва тавофи ифозани бажо келтириш учун яна Қаъбатуллоҳга йўл олдик. Қаъбатуллоҳни етти марта тавоф қилдик. Сўнг Оби Замзамга келиб, ундан тўйгунча ичдик, юз-қўлларимизга суртдик, бошимиздан қуйдик. Яхши ниятлар қилдик.

Муқадас Қаъбатуллоҳга боқамиз. Олтин ва кумуш иплардан тайёрланган парда-чодир Қаъбатуллоҳни янада пурвиқор қилиб юборган. Усталар ипак матога Қуръони Карим оятларини ёзишда ўзларининг бор маҳорат ва санъатларини намойиш этганлари яққол кўриниб турибди. Қаъбатуллоҳдан кўзимизни узмаган ҳолда ортга тисланиб юриб масжиддан чиқдик.

Маккаи мукаррамадан жуда катта таассурот олдик. Бизга мамлакат подшоси Фаҳд ибн Абдул-Азиз меҳмони сифатида алоҳида эҳтиром-эътибор, самимий ғамхўрлик кўрсатдилар. Саудия Арабистонида, умуман, араб дунёсида муқаддас жойларнинг муҳофаза этилиши, юксак дид билан сақланиши таҳсинга лойиқдир. Миллионлаб келган зиёратчиларга муҳайё қилиб берилган шароит, зиёрат вақтида тартиб-интизомни кўриб, ҳайратланасиз.

Мамлакатдаги ҳар бир бинонинг ўзи бир тарихий обидага ўхшайди. Аксарият бинолар рангли мармардан қурилган, ойнавандли, ҳовлисидаги фавворалардан зилол сувлар отилиб туради.

Биз Мадинаи мунаввара, Маккаи мукаррамада бўлган пайтларимизда у ерда истиқомат қилаётган ватандошларимиз — ўзбеклар билан самимий учрашдик, ширин суҳбатлар қурдик. Улар бизларни ўз хонадонларига таклиф этдилар, бордик. Улар ўрта ва кичик ҳажмдаги тижорат ишлари билан шуғулланадилар. Сармоялари етарли, ўзларига тўқ яшайдилар. Бизни қувонтирган нарса шу бўлдики, ватандошларимиз — ўзбеклар ерли халқ — араблар билан ғоят дўстлашиб кетганлар, ниҳоятда иноқ яшайдилар. Аммо улар она

Ватанин ғоят соғинганлар, бутун вужудлари билан Ватанин кумсайдилар. Ана шу нарса суҳбат чоғида яққол сезилиб турди.

Бу улугъ зиёрат пайтида яна шуни тўла ифтихор ила ҳис этдикки, Қаъбатуллоҳ — Нури исломнинг юраги. Ана шу Юрак доим уриб турибди. Она Ер кўррасидаги жамики, мўмин-мусулмонлар ана шу Юракка интиладилар. У ерда покланиб, яна танага — она Ерга тарқаладилар.

Биз бу муқаддас даргоҳга Ер юзидан келган турли миллат вакиллари билан бирга ҳамнафас бўлдик. Уларнинг уст-бошлари, танасининг ранги, сўзлашадиغان тиллари ранг-баранг, ҳар хил эди. Энг муҳими ягона дин-исломга эътиқод қўйган диллари бир бутун эди. Ҳа, бу муқаддас даргоҳда Ислоннинг Ер юзи инсонларини Тинчлик йўлида мустаҳкам бирлаштирувчи, мўмин-мусулмонларни жипслаштирувчи кучини, буюк қудратини кўрдик.

Зиёрат муддати тугаб, Маккаи мукаррама билан хайрлашиш пайти келди. Биз Қаъбатуллоҳга келиб вожиб амаллардан бири бўлган видолашиш тавофини адо этдик. Қаъбатуллоҳни тавоф қилишни яна насиб этгин, дея она Ватанга равона бўлдик.

* * *

Мўмин-мусулмон инсон ҳаётида беқиёс аҳамият касб этадиган бу улугъ зиёрат бизнинг қалбимизда чуқур из қолдирди. Авваламбор машинада ўн саккиз минг километр йўл босиб, ота-бободаримиз юрган йўллардан ўтдик, улар нафас олган ҳаводан нафас олдик. Улар руҳини эсладик, хотирлаб Қуръон тиловат қилдик. Бутун сафар ва зиёрат давомида уларнинг сабр-тоқатига, матонатига, ҳалол-поклигига, бир-бирларига нақадар садоқатли дўст-ҳамроҳ бўлганликларига беадад таҳсинлар айтдик, улар сиймоси қаршида таъзим этдик. Нақадар эътиқодли, иймони бутун инсонлар авлоди эканимиздан қалбимиз фаҳрга тўлди.

Зероки, бу муқаддас жойларда Бобур Мирзонинг туғилган опаси, теурий маликалардан бири бўлган Хонзодабегим, суюкли фарзанди, ўз замонасининг донишманд маликаси, «Хумоюннома» номли ажойиб тарихий асарнинг муаллифаси Гулбаданбегим ҳам юрганлар, муқаддас ҳаж сафарини адо этганлар. Бобур Мирзонинг ардоқли ўғиллари бўлмиш Комрон Мирзо ва Аскарйи Мирзо ҳам иродан ҳаж қилиб Қаъбатуллоҳ зиёратига борганлар. Комрон Мирзо бир қанча вақт Маккаи мукаррамада яшаб, 1557 йилнинг

декабрь ойида вафот этади. Унинг жасади пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо саллолоҳу алайҳи вассалламнинг хотини Хадичаи кубаро қабрининг оёқ томонига қўйилган. Орадан бир йил ўтгач эса Аскарйи Мирзо муқаддас ҳаж сафари пайтида Шом билан Макка оралиғида вафот этади ва акаси Комрон Мирзонинг Маккадаги қабри ёнига дафн этилади. Шундай қилиб, нури ислом юраги — Маккаи мукаррамада теурий-бобурийларнинг авлодлари ҳам мангу ором олиб ётибдилар.

Дарҳақиқат, ҳаж қилиш шундай бир улугъ ибодатким, унинг қудратини, ҳикмату донишларини фақат қалби пок, иймони бутун ва бақувват мўмин-мусулмонларгина тўла ҳис эта оладилар. Ҳаж қилишни ният қилган ҳар бир мўмин-мусулмон учун бу ҳам жисмоний, ҳам моддий, ҳам руҳий бир улугъ синов эканлигига иймонимиз комил бўлди. Муқаддас зиёратни бенуқсон адо этмоқ учун — қуёшнинг иссиқ ҳароратига бардош бериш, қанча-қанча йўл босиш, йўл азобини енгиш, сувсизлик-ташналикка бардош бериш, сабр-тоқатли бўлиш зарурлигини амалда кўрдик. Бизнинг иймонимиз яна шунга комил бўлдики, ҳаж — бу бутун дунё мусулмонларининг Маккаи мукаррама зиёратига тўпланиб ўзаро катта мулоқот қиладиган буюк бир анжумани ҳамдир. Ҳақиқий байналмилалчиликнинг беназир намунаси бўлган бу анжуман иштирокчилари — зиёратчилар тили, жинси, irqи ҳамда танасининг рангидан қатъий назар, тўла маънодаги тенг ҳуқуқли инсонлардир. Зероки, бу ерда барча ҳожилар бир хил кийим киядилар, уларнинг қиёфаларидан ким бою ким камбағал, ким подшоҳу ким гадо, ким мулкдору ким фақир-бечора, асло ажратиб бўлмайдн. Ҳамма бир-бирига меҳрибон, олижаноб, ҳазрати инсонга айланади.

Нури ислом юраги — Қаъбатуллоҳ! Бу улугъ ва муқаддас даргоҳда нафақат инсон қони, балки, жамики мавжудот — жондор ҳайвоноту ҳашарот қонини тўкиш, ҳатто уларга озор бериш асло мумкин эмас. Ҳатто кўкариб турган дарахт баргини узиш, шохини синдириш ҳам гуноҳи азим ҳисобланади. Бу хислатлар дунёда тинчлик, осудаликни таъминлаш ва сақлаш исломнинг том маънодаги даъвати эмасми?!

Иншооллоҳ, дунёда тинчлик, осойишталик барқарор бўлсин. Ўзбекистон халқига куч-райрат, хуш кайфият доим ёр бўлсин. Аллоҳ ҳар бир хонадонга файз-барака ато қилсин. Қаъбатуллоҳни зиёрат қилиш ҳар биримизга, иншооллоҳ, насиб этсин.

МУНДАРИЖА

Она бешик — Андижон	6
Бобурнинг Фарғона мулкани тарк этиши	26
Боғлар шаҳри	36
Қушлар ҳам қайтиб келмоқдалар	64
Шаҳарлар онаси — Балх	77
Элмурод Аргун ҳикояси	81
Ассалом, Ҳирот!	88
Панинат қиссаси	103
Севги ва вафо қасри	118
Сўнгги нафас	133
Бобур авлоди хонадониди	138
Бобур — табиатшунос олим	150
Нури ислом юраги	162

ИЛМИЙ-МАЪРИФII НАШР

ЗОКИРЖОН МАШРАБОВ
СОБИРЖОН ШОКАРИМОВ

АСРЛАРНИ БЎЙЛАГАН БОБУР

Рассом: Полякова И.
Муҳаррир: Мирзаева З.
Расмлар муҳаррири: Габзалилов Ю.
Тех. муҳаррир: Ким У.

Босмахонага берилди 03.02.97. Босишга рухсат этилди 15.05.97.
Бичими 84×108^{1/32}. Нашр. табағи 10,62. Шартли босма табағи
9,24. Нашр ҳажми Жаъми нусха 5000. Буюртма 25. Шартнома
4—97. Баҳоси шартнома асосида.

«Езувчи» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тош-
кент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод
даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.